

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD UK
Obor sociologie

Olga Šmídová

Restituce identity a identita restituce
Restituční diskurs Rudého práva v roce nula

Disertační práce

Praha 2010

Autor práce: **Olga Šmídová**

Vedoucí práce: **Prof. Milan Petrušek, CSc.**

Konzultant práce: **Prof. Josef Alan, CSc.**

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracoval/a samostatně a použil/a jen uvedené prameny a literaturu.

V Praze dne 3. 3. 2010

Olga Šmídová

Poděkování

Mám věru komu děkovat: kolegyni Jadwize Šanderové, která byla vždy nápomocná a podpořila mne. Mým dvěma celoživotním učitelům, kteří mi dávali moudré (nejen chytré) rady, a komentovali mé texty. Převelký dík patří mým dalším kolegům, kteří byli ochotni mé texty připomínkovat, zejména Jurovi Kabelemu.

Za mnohé vděčím kolegyni Věře Tomadlové, mé spojenkyni v boji s novými normami ISO, a Janu Morávkovi, který mi last last minute pomohl s překladem a Jirkovi Šafrovi za pomoc s neposednou tabulkou. Kamarádkám Heleně Škodové a Vlastě Dufkové dlužím slova díky za to, že si po všem tom čtení textů v redakci byly ochotny číst nehotové verze kapitol, a dceři Báře za expresní korektury, kterými si krátily dlouhou chvíli na dovolené. Moc mi pomohla Jarka Kabátová, moje tradiční sponzorka, když mi poskytla luxusní asyl a klid na práci a jsem vděčná také řádovým sestřám svatého Františka v Hoješíně, že mne vlídně přijaly, když můj byt byl neobyvatelný. Olegu Manovi chci poděkovat za grafickou pomoc.

Děkuji všem těm, kdo mi nabídli svou pomoc anebo mi prostě drželi palce, to se také počítá!

OBSAH

ÚVOD	8
Přirozená historie výzkumu místo definice	8
Strukturace úlohy	14
Strukturace disertace	16
1. PAMĚŤ A DISKURS	20
1.1. OTEVŘENÁ A NEJISTÁ MINULOST: POJEM PAMĚTI JAKO ZCITLIVUJÍCÍHO RÁMCE	20
1.1.1 Abnormální spravedlnost v diskursivní praxi	24
1.1.2 Spravedlnost ohlížející se jedním okem zpět	26
1.2 KONSTRUKTIVISTICKÝ PŘÍSTUP K DISKURSU	29
1.2.1 Trampoty s pojmy	31
1.2.3 Moc jako kontrola kontextu a zdrojů (textu)	34
1.2.4 Zmocňující báze moci	36
1.2.5 Kontrola textu a kontextu, slov a věcí	38
1.2.6 Rekonstrukce, popis pravidel a postupů konstruování	39
2. KONTEXTY: Kdopak to mluví?	41
2.1 KDO KOHO VLASTNĚ KONTROLUJE	41
2.1.1 Média a transformace	41
2.1.2 Symbolická moc a jiné moci médií	44
2.1.3 I média hrají divadlo, a to i na svých stránkách	47
2.1.4 Dostat se ke zdroji, být první, udat tón	48
2.2 „FACE MAKING“, PROMĚNA TVÁŘE LISTU	49
2.2.1 Poločas první	53
2.2.2 Poločas druhý	59
2.2.3 Apendix: Ex post facto	64

2.3 VLASTNICTVÍ A STRANICTVÍ	65
2.3.1 Apendix: Dozvuky a dohry privatizace Rudého práva. Kdo chvíli stál, teď stojí opodál	68
2.4 ZÁVĚR: REVOLUCE V REVOLUCI	70
2.4.1 Revoluce v revoluci	70
3. TEXTY	73
3.1 PŘÍSTUPY A POSTUPY	73
3.1.1 Prehistorie výzkumu (aneb zklamání probouzí zvědavost)	73
3.2 NOVÁ ANAÝZA A SLOŽENÍ VZORKU	74
3.2.1 Archiv	74
3.2.2 Diskurs a diskursy	74
3.2.3 Vzorkování z archivu a krystalizace kategorie	75
3.2.4 Analýza: figura a pozadí	78
3.2.5 Nastolování agendy in statu nascendi	79
3.3 INTERPRETACE A NÁSTROJE INTERPRETACE	80
3.3.1 Téma jako téma	80
3.3.2 Rámce	82
3.3.3 Agendy a rámce	83
3.3.4 Kategorizace, kontrola, morální řád	85
3.3.5 Interpretační záměr	90
3.4 DISKURSY RUDÉHO PRÁVA	91
3.4.1 Diskurs restitucí	91
3.4.2 Zase kádrování! Když třísky lítají	97
3.4.3 Rovnoprávnou soutěž vlastnických forem	99
3.4.3.1 <i>Příběhy o minulosti</i>	100
3.4.3.2 <i>Jak jsme se poučili?</i>	100
3.4.3.3 <i>Jak jsouce poučení budeme projektovat budoucnost?</i>	101
3.4.4 Družstva nerozbíjet!	103
3.4.5 Reforma	110
3.4.6 Přerámování: reformou proti restituci	114
3.4.7 Prostupování a oddělenost diskursů	116

3.5 VZORCE RESTITUČNÍ SPRAVEDLNOSTI V DISKURSIVNÍM POLI RUDÉHO PRÁVA	118
3.5.1 Složení mozaiky – metapříběh Rudého práva1	119
3.5.2 Rekonstrukce formálních rysů spravedlnosti v Rudém právu	119
3.6 RESTITUČNÍ DRAM A REŽROVANÉ BOLTANSKIM: OSOBY A OBSAZENÍ	122
3.6.1 První dějství	122
3.6.2 Druhé dějství	123
3.6.3 Příběh čtený odzadu	125
3.7. ZÁVĚR	127
4. ZÁVĚR	131
4.1 Na závěr	131
4.2 Texty v kontextech, aneb kdopak to mluví?	135
4.3 Post skriptum	138
RESUMÉ	142
POUŽITÁ LITERATURA	145
SEZNAM PŘÍLOH	156
PŘÍLOHY 1–4	156
Příloha 1: Restituce na stránkách revolučního tisku	156
Příloha 2: Poučení z Nozicka	167
Příloha 3: Struktura čtenářů Rudého práva	169
Příloha 4: Zákony a normy dotýkající se Rudého práva v roce 1990	170

ÚVOD

*„Paměť se snaží zachránit minulost jen proto,
aby sloužila přítomnosti a budoucnosti.“*

(Jacques le Goff)

Přirozená historie výzkumu místo definice

Definovat jednoznačně předmět své práce v několika málo klíčových slovech tak, jak je to mou povinností, je pro mne obtížné, i když dílo prakticky již leží na stole. Jistě mezi nimi nebude chybět slovo paměť (kolektivní paměť), sociologie paměti, masová média, tisk, diskurs, kritická diskursivní analýza, rámcová analýza, strategie legitimizace, restituce, přechodová spravedlnost, politika paměti a postkomunismus a komunismus, transformace/transice, dis/kontinuita.

Již z tohoto nekompletního výčtu je evidentní, že mnohé z pojmů označují jak předmět, tak přístup - teorii, epistemologii i metodologii současně. Vyhnou se tedy tomuto akademickému postupu, využijí raději vysvětlující povahy vyprávění a povím příběh svého bádání, „natural history“. Jeho předmětem není jednoduše, jak by se na první pohled mohlo zdát, (majetková) restituce. Není jím tak docela ani diskurs restitucí - ve smyslu obsahu, tedy toho, co se o restitucích píše v médiích -, i když opis obrazu restitucí jako součásti mediálního obsahu čtenář v práci také najde. Nadále však již zanechám negativních vymezení „o čem to celé není“, tak by se totiž dalo pokračovat donekonečna. A začnu raději pěkně od začátku vyprávět příběh strastiplného bádání.

Kdysi, když se o restituci začalo hovořit, jsem se o restituce očima restituentů zajímala na vlastní pěst. Pak jsem spolu s historičkou Musilovou dostala malý grant našeho tehdejšího Ústavu sociálně politických věd FSV, který však byl záhy zrušen. Brzy nato se mi téma restitucí, které v té době již probíhaly naplno, podařilo „restituovat“ a skoro po tři roky zkoumat díky velkorysému grantu Sorosovy nadace. V proudu restitucí, kdy se měnilo doslova vše, včetně legislativní a ekonomické regulace jejich toku, jsem měla pocit, že není čeho se chytit, když člověk zkoumá tolik změn najednou. „Restituce očima restituentů“ našťástí zněl podtitul vytyčené úlohy, protože jedině to, jak se na restituční proces během prudké změny dívají sami restituenti, bylo možné sledovat jakž takž souvisle. Titul studie jsem příznačně hned po první zkušenosti s balancováním na rozbourené hladině restitučního procesu obrátila v otázku, a tak název výsledné studie zněl: „Restituce. Znovuzrození podnikatele?“ (Šmídová 1997).¹ Okolnost, že restituce mých restituentůských ro-

¹ Realizovaný výzkum lze zpětně charakterizovat jako kvalitativní, biografický a dílem genealogický výzkum sledující proces restituce „v toku“. Šlo mi o postihu tohoto složitěho procesu alespoň částečně v jeho dynamice, o zachycení prudké sociální změny očima aktérů-protagonistů, kteří v jejím rozbouraném proudu plavou (spolu se mnou). Učila jsem

din v době oponentury závěrečné zprávy nebyly zdaleka ukončeny, ale ještě se dále komplikovaly, v tom nehrála nejdůležitější roli.

Již tehdy jsem se potýkala s absencí nějaké obecné „teorie restituce“, respektive „restituční spravedlnosti“, která by nálezy umožnila zobecnit. Všechny pokusy tehdy selhaly. Ani Nozickova nároková konzervativní teorie mi tenkrát problém nijak nově nenasvětila, spíše jej zploštila (viz Příloha 2: *Poučení z Nozicka*). A ony „lidové teorie“ restitucí mých restituentů se do žádné z velkých teorií „nevešly“. Moji pozornost však upoutalo, jakou roli v celém procesu hraje kolektivní paměť minulosti a jak je paměť aktuální, tvárná a „bojovná“. Revitalizace kolektivní paměti a její polická artikulace do podoby „veřejného nároku“ na „napravení minulého“ byla totiž jak průvodním jevem restitucí, tak i jejich zdrojem a motorem.

Již v půli devadesátých let jsem však s překvapením zaznamenala, jak podobné si byly v roce 1990 – v době přijímání prvního restitučního zákona (viz Příloha 1: *Restituce na stránkách revolučního tisku*) – základní designy konstrukce restitucí a obsah restituční spravedlnosti jako nápravy majetkových křivd v Mladé frontě a Rudém právu, novinách různé (deklarované) politické orientace. Byla jsem tehdy zaskočena tím, jak je komunistický tisk k myšlence restitucí vstřícný a překvapilo mne, že komunističtí poslanci na restituce nedělají síru a jako jeden muž je nakonec v parlamentě odhlasují. Vždyť tento postoj je v příkrém rozporu s komunistickou ideologií, jak s tou vědeckou marxisticko-leninskou, tak i s tou popularizovanou, která ve školách prorůstala všemi předměty, pronikala do všech pořadů rádia a televize po čtyři desetiletí. Že by komunisté vyhlásili totální „kog-

se – tak jako oni – v proudu se pohybovat, chápat „o co jde“ z displeje jejich praktických jednání a interpretací. Učila jsem se během hry ze hry chápat, jak se ta hra asi hraje. Nechtěla jsem konkurovat tehdy vysoce angažovaným ekonomům. Můj cíl byl skromnější: postihnout a popsat mimoekonomické souvislosti restitucí (z lat. „navracení“), individuální i kolektivní re-prezentace či „definice situace“, ve které hlavní roli hrála historie této situace – vlastní minulost.

Nevycházela jsem při vzorkování z úzkého právního rámce. Normativní vymezení se ostatně sama dosti dramaticky měnila. Díky tomu, že jsem vycházela z prezentovaných nároků aktérů na navrácení vlastnictví, se mi podařilo postihnout škálu „ztrát a navrácení“, plynoucích například z tzv. „morálních nároků“ nikoli explicitně „z restitučních zákonů“. Základní jednotkou se v optice restituční praxe nejevil oprávněný jedinec, ale rodina, často i širší. Jednak to bylo vlivem extenzivní konstrukce zákona (nebyl-li živ původní majitel, měli nárok všichni příslušníci další generace následníků etc.). Jedna z mých „rodin“ čítala 14 oprávněných osob včetně reemigrantů. I v rodinách, kde byl původní majitel dosud živ, se o všem rozhodovalo v rámci rodiny a s ohledem na ni, a i v tomto rozhodovacím procesu hrála důležitou roli rodinná historie vedle historií dalších (resp. „kolektivní paměť“, řečeno halbwachsovsky). V restitucích nešlo jen o vlastnická oprávnění k majetku ne/movitému, šlo – i když to s tím souvisí – o re-apropriaci symbolických statků či bourdieovskými „symbolických kapitálů“: očistu či navrácení jména, cti, o rehabilitaci významu původu v jeho „pravém smyslu“, o veřejné navrácení tradice, o právo na znovu-přivlastnění (staro-nové resp. novo-staré) rodové, lokální ba národní tradice, a tedy i identity, postavení.

Zajímala jsem se o „biografické intervence“ restitucí do mezigeneračních a příbuzenských vztahů. Ostatně ani já bych mnohé příbuzné, zvláště emigranty, nepoznala, nebýt restitucí.

Zkušenost nesouměřitelnosti pozorovaných procesů a jejich ideových modelů mne záhy donutila relativizovat představy zlomové diskontinuity mezi socialismem a kapitalismem (posléze s posunem rámce „komunismem“ a „post-komunismem“) a dalšími – plán vs. trh, státní vlastnictví vs. soukromé vlastnictví, znárodnění a odnárodnění – a vyústila v pokus o dialektičtější pohled na vztah kontinuity a diskontinuity, pokus o zachycení kontinuity v diskontinuitě a naopak (Šmídová 1996).

nitivní kapitulaci“, že by politicky rezignovali přinejmenším ve věci restitucí?² Kdyby strategicky ustoupili o nějaký ten krůček, jak to tu a tam za socialismu činili, když povolili „drobně“ podnikat a vlastnit v malém, nebo spíš jak to zpravidla jen nahlas slibovali, nedivila bych se. Ale takovýto „obrat o sto osmdesát stupňů“, kdy komunistický tisk vstřícně vyhlašuje „křivdy je třeba odčinit“, „majetek vrátit“?³

Podobnou zkušenost jako s obrazem restituce, který se z levé a pravé strany zásadněji nelišil, jsem měla i při podrobné obsahové analýze celých ročníků Rudého práva a Mladé fronty k tématu česko-německých vztahů a sudetoněmecké otázky. Základní postoj novin z obou stran politického spektra a struktura obsahu novin, včetně témat, byl obdobný, rozdíl malý (Šmídová 1998). Došla jsem i k dalšímu analogickému závěru, že obě témata, jak restituce, tak i česko-německé vztahy, jsou „přehistorizované“, tedy že vše, i nepolitické aktuality, dává tisk do souvislosti s historií, kterou se vysvětluje takřka všechno. A z týchž „historických fakt“ jsou běžně vyvozovány opačné závěry. Moje předpoklady, že minulost je jen jedna, že minulost je to, co bylo a už není, byly definitivně rozleptány a své dílo dokončil konstruktivismus, narativismus, diskursivní směry, postmoderní teorie médií a konečně teorie kolektivní paměti a politiky paměti, které o minulosti hovoří v přítomnosti jako o zpřítomňování minulého prizmatem významotvorných rámců současnosti, aniž by nutně sklouzly do prezentismu a podezřívavosti z manipulace a účelové interpretace. Je tu však ještě jeden aspekt teorie kolektivní (sociální) paměti, na který upozorňuje le Goffův citát v záhlaví, totiž, že paměť slouží současnosti a budoucnosti, proto se snaží minulost uchovat, resuscitovat a inventovat. Přestala jsem brát historii jako něco, co vysvětluje současnost, jak to zdravý rozum velí, ale učinila ji samotnou předmětem, který je třeba vysvětlit, stejně jako je třeba vysvětlit také to, jak lidé vysvětlují a odůvodňují cosi v současné skutečnosti historicky nebo hodnotí současnost prizmatem minulosti a naopak. Začala jsem se tedy zajímat o koncept kolektivní paměti a politiku paměti.⁴

² Narážím na Bergerův pojem, kdy jako kognitivní kapitulaci Peter Berger ve *Vzdálené slávě* (1997) označuje takovou strategii, která se tváří v tvář jinému řádu věcí a slov vzdá své tradice a svého učení. Kognitivní smlouvání znamená jakýsi strategický ústup – zřeknutí se některých částí tradice, jen aby bylo možné udržet některé části světového názoru (či víry). Smlouvání či kapitulace, ať vedené diskursivně či jinak, představují figuraci mocenských bojů, při kterých jsou ve hře vlastní tradice, kolektivní paměť. V případě komunistického tisku je pak zásadní vztah ke státu a kekomunistické straně.

³ Výsledek vlastní kolektivní strategie personálu listu takto metaforicky pojmenovává jeden z tehdejších redaktorů Rudého práva. Rozhodně však nemluví jen o ústupu z donucení (Hallenga 1996).

⁴ O překlady děl Maurice Halbwachse, Pierra Nory, Tzvetana Todorova, Antony Todorova, Yvone Lamy, MarieClaire Lavabre, Marie-Elisabeth Ducreux, Françoise Mayer a dalších badatelů na poli paměti se zasloužil především Francouzský institut pro výzkum ve společenských vědách CEFRES zejména antologií *Politika paměti*, která vyšla v *Cahiers du CEFRES* (1998), časopis *Biograf* (za podpory CEFRESu). Do češtiny byla přeložena i kniha Jana Assmana *Kultura a paměť*. Sociologické nakladatelství připravuje vydání stěžejního díla Maurice Halbwachse *Kolektivní paměť*. Brněnská Sociální studia věnovala tématu aktuální číslo *Paměť a vzpomínání* (v tisku), i když téma paměti již zaznělo v roce 2007 v monočísle *Generace* (Mannheim, Gielsen, Corsten, Marada) a v roce 2004 v monočísle *Vymístění* (Szaló, Hamar) a věnují se mu i mnozí další, kteří sice hovoří v jiných pojmech, jako je tradice a historické povědomí či obrazy a reprezentace, které jsem vynechala.

Mnoho let po výzkumu restitucí očima restituentů, jehož součástí byla i ona drobná komparativní sonda do obsahu dobového tisku (v roce 1990), jsem v souvislosti s pracemi na Výzkumném záměru FSV UK restituční téma opět otevřela, a to v souvislosti s tématem spravedlnosti, které jsme byli povoláni řešit. Rovněž v půli prvního desetiletí nového tisíciletí se v tisku slovo spravedlnost, tak jako v roce 1990, nejčastěji pojilo s restitucemi, které stále pokračují a zahlcují mezinárodní soudy žalobami na český stát. Dílem z pragmatických důvodů a dílem ze zvědavosti jsem se tedy vrátila k analýze polistopadového restitučního diskursu Rudého práva coby levicového komunistického tisku. Tentokrát jsem ovšem nezkoumala primárně „obsah“ (obsahovou analýzou), ale především diskursivní strategie nastolování a kontextualizace tohoto tématu (kriticky diskursivní analýzou), a to v průběhu dostatečně dlouhého období jednoho roku od prvního nastolení tématu.

Moji zvědavost dráždila otázka, jak je možné řešit dilema, které je pro tuto historickou situaci, v níž se ocitla KSČ a komunisté jako kolektivní reprezentanti režimu, který byl nejen politicky svržen, ale i morálně zavržen, tak příznačná – Jak o minulosti nyní mluvit? O čem ano, o čem ne? Jak příběh minulosti dnes vyprávět? A jaký? Mluvit vůbec o komunistické minulosti jako o „naší“?

Vždyť v tom, jak byli (a nejen oni) uvyklí a naučení jistým stylem a jazykem vyprávět to, co vyprávěli dosud o období reálného socialismu a obdobích předcházejících, již dost dobře nešlo dále pokračovat. Alespoň ne veřejně. Kdo uvěří těm revolucí poraženým, nebo spíše znemožněným? Vždyť „konstitutivní historické příběhy“, na nichž kolektivní identita komunistů stála, leží rozbity na kousky v popelu revoluce. Lze z nich vůbec něco složit?

Určité příběhy minulosti již nelze vyprávět neproblematicky. A jiné nelze vyprávět vůbec, nebo jen někomu, kdo obývá a sdílí stejné příběhy. Přitom nové příběhy či nové verze starých, chcete-li, nelze jednoduše vytáhnout ze skladu, z archivu, i když je možné v něm najít materiál pro jejich sestavení.

Nejedná se tolik o to, že má skupina, strana, instituce, národ v minulosti nějaký malér, problém, který se stal. Nejde primárně o to, že se něco problematického v minulosti přihodilo. Kostlivce ve skříních má snad každý, každá skupina. Problémem je, když ze skříně zčistajasna sami vypadnou, nebo je z ní někdo cizí vytáhne na světlo. Je přece něco jiného, když to učiníme sami a dokážeme jejich pobyt ve skříní přesvědčivě vysvětlit a odůvodnit, proč je vyndáváme až nyní.

Obtíže nám v těchto případech nečiní samotná existence problému v minulosti, ale složitě je vynést minulou zkušenost na světlo, což znamená – narativizovat ji. Dokázat dnešním jazykem vyprávět o své minulosti příběh, který by byl srozumitelný, sdělitelný a který by tedy s námi mohli sdílet i druzí. Aby mu byli ochotni skutečně naslouchat, snažili se pochopit nejen jej, ale i jeho vypravěče, který chce svým příběhem o minulosti vysvětlit

sebe. Tento problém narativizace a sdělitelnosti vystihuje pojem „nesoučasnosti současníků“, kdy generace vedle sebe žijí „paralelně“ v jiných diskurzech, odlišných symbolických světech. Neplatí to však jen pro generace. Netýká se to pouze paměti jedinců, ale i historie skupin a institucí. Obtížný příběh se může pokoušet „zpříběhovat“ nějakou problematickou událost, která je z kolektivní paměti vymístěna, například divoké odsuny a podíl místních lidí na nich. To také činívá problém. Častěji je ovšem nemožnost narativně ztvárnit minulou zkušenost způsobena tím, že zde a nyní nejsou k dispozici diskursy, diskursivní rámce, které by ji umožnily uchopit, zvýznamnit, zformovat. Jindy tyto příběhy sice neproblematicky zapadají do živé paměti jisté skupiny (rodiny, vsi...), ale už ne do dominantního veřejného dis-kursu tak, jako tomu bývalo za totality s pamětí našich dědů, soukromých sedláků nebo bývalých živnostníků. Obtíž se vzpomínáním na nějakou minulost může spočívat také v tom, že jistou minulou zkušenost je sice možné uchopit alternativním diskursem a artikulovat ji, ale je z veřejného diskursu vytlačována konkurenčním „vítězným“ dominantním (hegemonním) diskursem a „symbolicky vymístována“. Vypravěči a nositelé paměti této minulosti se mohou cítit třeba jako „dinosauři nebo kouruhvičky“, anebo se pokusit převyprávět příběh své minulosti novým jazykem, a to v rámci vítězného dominantního diskursu (Andrle 2000), případně zmlknout.

Existují jistě i jiné varianty příběhu možných problémů s vyprávěním „problematického příběhu“ minulosti a existují i různé příběhy o zvládání takové obtížné story na poli veřejného diskursu. Mne však zajímaly především obtíže s vyprávěním té story o komunistické minulosti, kterou v pozici dinosaura, který přežil nástup nové doby, líčil těsně po revoluci (post)komunistický tisk.⁵

Rudé právo jako hlavní a de fakto jediný skutečně masový veřejný komunistický hráč na diskursivním (masmediálním) poli mi přišlo vhod jako exemplární příklad takové sporné pozice, v níž se zjevně ocitlo po pádu komunismu v roce 1989. Po historickém zlomu byla minulost otevřena dokořán, aby byla znovu nalézána, vynalézána a přepracovávána do řady verzí, které sloužily k tomu, aby právě na vztahu ke komunistické minulosti byly ustavovány nové („post-“) identity.

Rituál veřejného ostentativního odmítání jde ruku v ruce s tichým tolerováním mnohého, co zde je z komunismu stále přítomné (Mayer 2004). Komunistická strana Čes-

⁵ Na tomto badatelském poli postkomunistické paměti komunismu byly již mnohé tyto problematické kolektivní historické paměti zkoumány, jako například paměť normalizátorů, politických vězňů padesátých let (Mayer), paměť (řadových) komunistů (Alan, Kusá, Konopásek, Černá), českých Němců (Šmídová, Nekvapil, Stehlíková, Hanzalová), sudetských Němců (Hahnová, Svašek), agentů STB (Čada), funkcionářek komunistického svazu žen (Ferenčuhová), bývalých politických a ekonomických nomenklatur (Andrle). Jde ovšem o biografický přístup či studium živé kolektivní paměti ex post facto, kdy je již příběh naší minulosti přepracován, přerámován aktuálním diskursem a převyprávěn novým jazykem. V tomto směruje tato moje studie odlišná, neboť zkoumá také toto převyprávění, postupné přerámování jako proces, který se děje a je součástí paměťových bojů a společenských politických procesů.

koslovenska, komunisté a komunistický tisk se ocitají v pozici, ve/ze které je problematické některé příběhy minulosti vyprávět a nemožné mnohé dosavadní verze nadále předkládat. Podobně jako je to obtížné pro představitele „starých struktur“, respektive staronových struktur, kteří přepracovávají po pádu komunismu své biografie, aby se dokázali prezentovat jako morální osoby hodné uznání, jako ti, co jsou (i nadále) „muži na svém místě“ (Andrle 1996). Za této situace budou problematizovány přinejmenším ty verze, které byly dosud „komunistickými“ dominantními verzemi naší (stranické, národní...) minulosti a které byly s pádem režimu devalvovány jako propaganda a účelová lež.

Jistě, je možné o minulosti mlčet, „nehrabat se v ní“, ale právě v případě restitucí to dost dobře možné není. Jde přece o restituci, obnovení, navracení nějaké hodnoty, normy, zkrátka nějaké minulé (sociální) skutečnosti, která jde ruku v ruce s její re-interpretací a přehodnocením.⁶ A s jejím zhodnocením ve prospěch změny dneška.

O těchto jevech budu hovořit v pojmech „kolektivní paměti“, „zne/užívání paměti“ a „politice paměti“ jako kategoriích „sociálně paměťových studií“ (Olick 2007; Olick, Robbins 1998) nebo také „sociologii paměti“ (Mayer 2004). Budu o restitucích hovořit jako o „retrospektivní“ či „přechodové spravedlnosti“, tedy jako o veřejném diskursu nápravy křivd, aktuální kompenzaci neblahých následků nějakých minulých událostí, jako o diskursu odčinění křivd minulosti, které trvají dodnes. Retrospektivní a retroaktivní spravedlnost se vypořádává s přítomnými minulostmi, které dnešek intoxikují a činí takovým, jaký jej mít nechceme, či dokonce takový, jaký jsme jej nechtěli mít ani tehdy (když jsme cinkali klíči...), kdysi, když jsme dnešek budovali.

Právě „přechodová spravedlnost“ je prominentním předmětem studia sociální paměti (social memory studies), po kterém začíná být poptávka mimo jiné právě ve střední a východní Evropě po pádu Berlínské zdi.

Tato diskursivní událost, kdy komunistický tisk hovoří o nápravě komunistických křivd, byla tedy vybrána také proto, že o této minulosti nejde u tématu restitucí dost dobře nemluvit, i když by se jistě našla témata extrémnější, jako jsou třeba lustrace. Dala jsem však přednost návratu k tématu, které jsem již znala, a zvolila tedy tuto konfiguraci předmětu a objektu studia záměrně, jako příslovečný garfinkelovský „extreme case“. Ve veřejné rozpravě o restituci je i pro komunistický subjekt problematické či nemožné prostě přehlédnout a vytěsnit takové historické akty a události, jako je komunistické znárodňování, kolektivizace, vyvlastňování a zabírání majetku bez právního

⁶ Vezměme jen slovníkové heslo restituce (Lat. Restitutio): navrácení do původního stavu „restitutio in integrum“, obnovení, navrácení v dřívější stav, „rehabilitace“, udělení milosti, obnova. Restituovat (Lat. Restituo) na předešlé místo zpět postavit, znova postavit něco či někoho na předešlé místo, v bývalý stav uvést („aby šlechtici vypuzení znovu do obce byli uvedeni“), trest zrušit, povolát z vyhnanství, vrátit, nahradit, napravit škodu či uhradit ji, odpustit, znovu zavést (Akademický...: 1995).

důvodu, dále pronásledování „třídních nepřátel“ – „buržoazních živlů“, kteří sabotují a podvracejí lidové zřízení a stát, jakož i permanentní boj s buržoazními přežitky a maloměšťáctvím, které bylo součástí zásadních historických dokumentů strany. A to nemluvím o ideologických pilířích, které tak důvěrně známe z hodin občanské výchovy, na kterých tyto akty a události stály: na třídní podstatě spravedlnosti, třídním antagonismu, který spočíval mimo jiné v rozdělení vlastnictví, v nespravedlivém vykořisťování pracovní síly, které bylo zákonitě historicky spojené se soukromým vlastnictvím výrobních prostředků etc. etc., tak jak to stálo třeba ve věhlasném Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti. To byly přece všechno události, myšlenky a činy, jejichž protagonisty byli komunisté, strana, vedení strany, a ti byli také po dlouhou dobu vypravěči příběhů, které tyto jejich činy ospravedlňovaly. Jako skupina a organizace měli komunisté dokonce monopol na produkci i veřejné šíření těchto historických příběhů, které sloužily k udržení komunisty zavedených pořádků. A k tomu sloužily takové orgány, jako bylo do Listopadu právě Rudé právo.

Při restituci jde logicky vzato nutně o odnárodnění, odstátnění, o navrácení soukromého vlastnictví a o re-kapitalizaci. Jedná-li se o restitucích, jedná se také o morální rehabilitaci lidí, skupin, o navrácení bývalé vážnosti a prestiže. Nejde tedy jen o prosté navrácení konkrétních hmotných statků, ale o obrození jistých vztahů, hodnot, obnovu norem, znovuzavedení institucí a pořádků, které byly znehodnoceny prizmatem dosavadních rámců „komunistické řeči“, jak o ní jako o diskursu s vlastním řádem hovoří Fidelius, a které byly ve světle komunistických pořádků zcela v nepořádku. Byly to pořádky, s nimiž komunistická řeč na stránkách Rudého práva vedla permanentní ideologický boj (Fidelius 1998, 2000).

Strukturace úlohy

Událost restitucí v agendě komunistického tisku mne nezajímá ani tak pro restituce samotné jako pro to, abych „na restitucích“, na restitučním diskursu, který aktualizuje minulost, re-konstruovala diskursivní strategie re-konstruování a užívání minulosti, která by pro tohoto producenta/zdroj diskursu, pro tento „promluvající subjekt“, jakkoli institucionalizovaný a kolektivní, měla být v uvedeném období problematická. Zkrátka a jednoduše se ptám, jak tuto dilematickou situaci Rudé právo strategicky zvládalo, a odpovídám studiem oněch diskursivních prostředků a postupů, zejména rámců a kategorií, kterými je mediální realita restitucí průběžně vytvářena.

Proto také zkoumám tento jev jako proces od zrodu diskursu restitucí na stránkách revolučního Rudého práva den po dni, týden po týdnu tak, jak postupuje a rozvíjí se. Tedy diachronicky, sekvenčně či „long life“ a od prvopočátku. Tuto diachronii (vedle synchronní perspektivy) považuji za důležitou jak z hlediska kritické diskursivní analýzy,

tak z hlediska konceptu kolektivní paměti, ale také z perspektivy dalšího tématu, které je v restituci bytostně zakódováno, a tím je retrospektivní a retroaktivní spravedlnost.

Podle mého názoru je restituce v té době právě oním Boltanskiho „cité“, tedy polem či epicentrem, kde se spontánně rodí, vyjednává a ve veřejné debatě tvaruje jistý spravedlnostní scénář či „rámec“. Restituční spravedlnost jako jisté pojetí spravedlnosti má procesuální, sekvenční (epizodickou) povahu s poměrně jasnými formálními konstrukčními znaky, které inferují účastníci debaty, když debatují veřejně nějaký případ jako příklad historické nespravedlnosti. Tyto formální rysy spravedlnostního rámce se ale rovněž formují postupně. V návaznosti na tento Boltanskiho koncept formálních rysů spravedlnostního rámcování se pokouším o rekonstrukci toho, jak je spravedlnost (právě) jako restituční spravedlnost diskursivně uskutečňována, jakými postupy a prostředky je dosahována. Formální teorii spravedlnostního rámcování využívám spíše jako vhodný nástroj pro re-konstrukci a následnou formalizaci spravedlnostního náboje diskursu restitucí „během roku nula“. Boltanskiho a Thévenotův scénář konstruování jakékoliv spravedlnosti ve veřejné debatě slouží k navícení jádra spravedlnostní argumentace, která je dosahována především narativně. Normativní posouzení generované a formalizované lokální spravedlnosti a její sociologické zařazení ponechám jiným.

Přesto lze již nyní říci, že nalezené konstrukční rysy a principy restituční spravedlnosti sice odpovídají – což není překvapením – obecným rysům přechodových spravedlností, jsou ovšem vždy „nenormální“, jak říká Fraserová a jak o tom bude v teoreticko-metodologické části pojednáno, a které jsou vždy zvláštní a samy historicky jedinečné, jak je to vidět i na velkých odlišnostech diskursu restitučního práva a judikatury, a to i v rámci středo- a východoevropských zemí po pádu komunismu a rozdílech jeho historické legitimizace v preambulích restituční legislativy. Panuje ale také rozdíl v přístupu k řešení (týchž) restitučních kauz mezi našimi soudy a soudy mezinárodními.

Analýza diskursivních strategií právě na kauze restitucí a právě na diskursu Rudého práva a právě po revoluci je také, jak už bylo řečeno, vedena i onou obecnější otázkou, zda komunistický tisk jako orgán strany „diskursivně rezignoval“, zda smlouval, odmítal, odolával, otevřeně bojoval s dominantním (hegemonním) diskursem, jehož součástí bylo až demonstrativní odmítání komunistické minulosti a ostentativní distancování se od ní, rozchod s ní. V centru pozornosti jsou ovšem rétorické strategie a praktiky, kterými bylo – ať už rezignace, či rezistence – dosaženo.

Ptám se nakonec také, ačkoliv jen v nezbytné míře, po kontextech: po způsobech, kterými je utvářena a přetvářena identita Rudého práva jako producenta a kterými je udržováno i měněno jeho sociální postavení na mediálním poli a v bouřlivě měnící se společnosti. To proto, aby diskursivní analýza novinami produkováných textů „nevisela ve vzduchoprázdnu“, aby byla alespoň naznačena zapojenost diskursivní praxe v širší

sociální praxi a její zapuštěnost v ekonomických podmínkách a politických a historických okolnostech mediální produkce, šíření a konzumace zpráv. Už proto, že noviny mají takové materiální podmínky a sociální prostředky, že mohou produkcí zpráv o dění kolem produkovat také vlastní pozici, veřejný obraz sebe sama, tedy konstituovat a měnit svou sociální identitu diskursivně. Takové možnosti ovlivnění veřejného pohledu na sebe sama má jen málokterý sociální aktér. A pak, úloha je při respektu k sociálním souvislostem systematického vytváření textů více sociologická (resp. socio-lingvistická s důrazem na první slabiku) a diskursivní analýza svým duchem více kritická.

K rozšíření původní úlohy mne vedlo hledání odpovědi na otázku, zda se tedy „komunisté“ v otázce restituce vzdali bez boje. Pomohla mi všetečná otázka kolegy Kabeleho, zda je Rudé právo v roce 1990 skutečně „komunistickým tiskem“ a tiskovým orgánem strany (KSČ). Stranický list byl koncem roku privatizován, cenzura byla zrušena. Má smysl hovořit o „komunistickém“ diskursu? Odpověď není ani nyní odpovědí nijak definitivní, přesto se domnívám, že snaha ji co nejlépe zodpovědět nebyla zbytečná, i když rozbila původní pointu již hotové analýzy textu novin (Šmídová 2007).

Kabeleho otázka mne dovedla zpět do archivu a byla důvodem, proč jsem se pokusila rekonstruovat také sociální kontext produkce textů-článků, proč jsem zohlednila i proměny kontextu produkce diskursu, zejména z hlediska novin jako instituce a organizace, jejíž sociální a ekonomické postavení se právě v této revoluční době revolučně mění. Byla to náročná a nevděčná práce, mnohé údaje v tomto příběhu přerodu identity Rudého práva jako instituce jistě chybí. A chybělo by jich mnohem více, nebýt nezištné kolegiální pomoci medailistů Šmída, Reifové, Končelíka z Fakulty sociálních věd UK a bez neskutečně konstruktivních připomínek oponenta Jiráka.

Analýza sociálních kontextů, na kterou si kritičtí diskursivisté i badatelé v oboru sociálně paměťových studií tolik potrpí, přinesla přece jen nějaké ovoce. Pomohla s odpovědí na otázku „Kdopak to mluví?“ Pomohla pochopit, zda je v tomto zkoumaném období Rudé právo skutečně rudé, stranické a v jakém smyslu je komunistické, pochopit tak, v/z jakých pozic ke čtenářské veřejnosti mluví a v zájmu koho přede vším či přede všemi.

Strukturace disertace

Popis institučních a dalších sociálních kontextů produkce textů je obsahem první analytické části práce nazvané KONTEXTY. V této části podnikám smělý, ne-li drzý výpad do oblasti historické transformace médií v post-komunistických zemích, ač na partikulární případové studii jedné tuzemské noviny, která leží zcela mimo oblast mého zájmu a mého vědění. K tomuto „fušování do řemesla“ historikům médií a teoretikům masové komunikace mne doslova dohnala jen a jen potřeba objasnit průběh radikální konverze sociální a politické identity Rudého práva na počátku sociálně ekonomické transformace a radikální změna pozice

na mediálním poli, kterou list stihl uskutečnit během jediného roku tak nenápadně, že by si toho i tak systematická čtenářka, jako jsem já, málem nevšimla. Rozšíření úlohy na studium aspektů, které nemají oporu jen v produkovaných textech, není jen ustoupením dikátu kritické diskursivní analýzy, ale i sociálně konstruktivistickým standardům.⁷

Po úvodu (před oběma analytickými kapitolami) představuji základní teoretická východiska a metodologické přístupy. V případě teoreticko-metodologického konceptuálního rámce, který jsem postupně pro studium předmětu výzkumu, restitučního diskursu Rudého práva, zbudovala, je neúčelné, ne-li nesmyslné oddělovat teorii a metodologii: Jak sociálně paměťová studia, tak kritická diskursivní analýza, jak o tom bude řeč, vycházejí z jisté konceptualizace sociální reality, z určité ontologie, od které se odvíjí epistemologické přístupy a možné metodologické volby, které ve svém výzkumu využívám. Prezentuji jejich hlavní rysy v první kapitole PAMĚŤ a DISKURS.

Úplné soustředění všech pojmů a konceptů na jedno jediné místo mi činí však obtíže. Pojmů je mnoho a jsou velmi různorodé tak, jak to studovaný „totální fakt“ postupně vyžadoval. Mnohé koncepty jsou užitečné jen pro řešení dílčích úloh, v jiných nemají vůbec místo a uplatnění, jako například koncept „přístupové moci“ nebo zmíněný koncept „formálních rysů spravedlnostních rámců“. Obě analytické části studie kapitoly KONTEXTY a TEXTY a jejich různé podkapitoly sice přispívají k pointě práce, těží však namnoze z odlišných konceptů a metodik, zaměřují se na odlišné problémy: Jednou více na širší sociální a historickou praxi Rudého práva, podruhé výlučně na diskursivní praxi (texty) Rudého práva k jednomu tématu, k restituci. V teoreticko-metodologické části, která představuje jakýsi „společný (teoreticko-metodologický) základ“ badání, také vycházím vstříc oponentům, kteří – přes všechnu toleranci k experimentování s formou – volají po akademičtější strukturační práci, aby byla přehlednější a k méně zasvěcenému čtenáři také přátelštější. To je konstruktivní kritika, na kterou slyším a kterou poslouchám.

Další dílčí metod(olog)ické nástroje a relevantní teoretické konceptuální rámce pak představuji nadále takříkajíc „při práci“ a empiricky prověřuji během analýzy a interpretace dat v jednotlivých (pod)kapitolách. Čtenář či čtenářka tak může lépe ad hoc posoudit jejich přiměřenost, funkčnost a zhodnotit jejich účelovost a užitečnost, na kterou je v kvalitativním přístupu pokládán takový důraz například Silvermanem.

Po teoreticko-metodologické kapitole o diskursu a sociální paměti následuje, jak bylo již řečeno, první analytická kapitola KONTEXTY, která pojednává více o institu-

⁷ Tato partie nebyla zatím publikována na rozdíl od části druhé nazvané TEXTY, která vznikla v roce 2006 a byla ve zkrácené verzi o rok později zveřejněna jako samostatná kapitola v monografii, kterou připravil tým Praktik ne/spravedlnosti (Bajer, Hájek, Kabele, Šafr, Šanderová, Šmídová) a editoval Martin Hájek (2007). Mnohé jiné pasáže o kolektivní paměti, o rámcování a kategorizaci byly již rovněž publikovány v odborném tisku nebo knižně (Šmídová 1997, 2005, 2007, 2008, 2009b).

cionální, sociálně-ekonomické stránce změn okolností a podmínek produkce diskursu o restituci a je kontextem pochopení následující klíčové kapitoly TEXTY. V té jsou již podrobeny kritické diskursivní analýze produkované diskursy k tématu restitucí, ovšem jako texty (články), které jsou systematicky produkované jistou skupinou a institucí (listem Rudým právem, popř. KSČ), jejíž identita a pozice je důležitým kontextem vytvářených textů-článků, jejich obsahu i jeho studia. Výrazy Kontexty a Texty je proto možné číst jak doslovně, tak metaforicky, jak na úrovni označovaného i označujícího, jak na rovině studovaných předmětů, tak na úrovni jejich studia strategií prezentace výsledků analýzy čtenářstvu.

Rozkryté a rekonstruované diskursivní prostředky, praktiky produkce re-prezentací restituce (textů) a jejich sociální fungování jsou tím, k čemu jsem směřovala a proč jsem celý výzkum podnikla. To je obsaženo v nejrozsáhlejší části Texty, která je „rématem“ mého (meta)vyprávění právě o restitučním diskursu na příkladu Rudého práva v roce nula i rématem disertace jako celku (Jiráček 2009). Toto bylo důvodem k vypravování a smyslem vyprávění, jeho labovovskou „hodnotící pointou“, i když mé sdělení o restitučním diskursu na stránkách Rudého práva intertextově či interdiskursivně odkazuje také k dalším dobovým diskursům, historickým okolnostem a ke kulturním vzorcům, ze kterých čerpá.

Souvislost vlastních nálezů o strategiích produkce textu na jedné straně a kontextu na straně druhé, jak je prezentuji v obou analytických kapitolách, v Kontextech a Textech, je poměrně volná, přesto umožňuje generování a dokládání dalších hypotéz. O to se spolu s tradičním shrnutím hlavních nálezů obou částí a zasazením do historického kontextu a do sociologických poznatků a úvah o sociální transformaci pokusím v Závěru. Celý meta-příběh o restitučním diskursu Rudého práva tak, jak se vine celou disertací, který Závěr uzavírá a posunuje směrem k obecnější rovině o povaze „privatizačních mýtů“, politiky paměti a jejich roli v politických zápasech o podobu té naší „české cesty“ z komunismu, chce být do jisté míry „otevřeným textem“ či příběhem (Eco). Příběhem, který sice argumentovaně po-ukazuje, jak to zřejmě mohlo být a proč asi, umožňuje však, jak doufám, čtenářům a čtenářkám, aby si vytvářeli další verse příběhu transformace a konverse komunistických subjektů v jejím průběhu.⁸

Pro pořádek musím uvést na pravou míru i funkci a smysl příloh, protože i zasvěcení čtenáři, kteří nadto stojí na té nejvyšší příčce statusového žebříčku, tedy oponenti, se překvapeně táží, proč je jeden analytický text „Restituce na stránkách revolučního tisku“, a jedno teoretické pojednání, „Poučení z Nozicka“ zařazeno v přílohách nikoli ve vlast-

⁸ Podle prvních reakcí čtenářů soudíc se tento „intentio autoris“ částečně daří naplnit, i když vzbuzuje i zvědavé a podrážděné otázky, které začínají na „proč“ konvertovali od komunismu k nestraničtví, od leva do středu a od třídní spravedlnosti k tržní hře atd., zatímco já přináším odpovědi jen na několik málo otázek, které začínají slovem „jak“. Jak, jakými diskursivními praktikami bylo konverse restituce a identity producenta (Rudého práva) dosahováno.

ním textu, když navíc oba texty míří ke klíčovému tématu disertace: pojednávají o spravedlnostním rámcování privatizace a restituce jako její součástí. Není to plýtvavé?

Důvodem zařazení do příloh (1 a 2) není jen „historická propast“, která dělí napsání obou textů – „těla disertace“ na jedné straně a na druhé oněch dvou příloh, které byly vytvořeny počátkem devadesátých let v rámci studie, která měla zcela jiný cíl a ráz (orálně-historický). Můj přístup ke studiu restitučního diskursu byl na počátku devadesátých let silně realistický, ač interpretativistický. K analýze textů jsem tehdy přistupovala metodou obsahové analýzy, která sleduje doslova jen obsah nastolené agendy, nikoli formy, či formování obsahu, praktiky, strategie a způsoby produkce, distribuce, užívání a fungování textů.

Zařazení původních analýz, starých pomalu dvacet let, do přílohy nikoli do těla studie má za cíl navodit „reflexivní odstup“ od tehdejší dobové a biografické perspektivy analytika, zdůraznit tak nejen rozdíl mezi mými závěry tehdy a nyní, které vplynuly ze studia týchž dat a téhož problému. Má také „paměťově didaktický“ cíl. Má umožnit čtenáři, aby spolu s autorkou refleктоval, do jaké míry je vědecká analýza (obsahová/diskursivní) a interpretace (realisticky-intepretativistická a konstruktivistická) sama také sociální (diskursivní) konstrukcí reality diskursu restitucí Rudého práva v roce nula. To aby si čtenář uvědomil, že ona realita naší historie „jak to bylo a proč“, jak je obsažena v sociologických a historických pojednáních, je také efektem využití jistých analytických přístupů a postupů, diskursivních praktik, výkladových rámců a strategií. A že každá re-konstrukce a reprezentace reality, včetně reality jedné a téže minulé události, je situovaná, historická. Zkrátka a dobře, jde mi o to podnítit reflexivitu naší „sociální paměti“, která je schopná si vybavit nejen, jak se doba změnila, ale také, jak se změnila naše perspektivy a prizmata, kterým na svět kolem nás a na naši minulost hledíme.

1. PAMĚŤ A DISKURS

„Kdo ovládá minulost, ovládá budoucnost, kdo ovládá přítomnost, ovládá minulost.“

(George Orwell)

*„Řekl jsem vám pravdu,“ opakuji, „paměť je pravda,
protože paměť má zvláštní ustrojení.*

*Vybírá si, vyřazuje, mění, přehání, zlehčuje, velebí i znevažuje;
ale nakonec si vytváří svoji vlastní skutečnost, svoji nestejnorodou,
ale obvykle logickou verzi událostí; a nikdo, kdo má zdravý rozum,
nikdy nevěří cizí verzi víc než své vlastní.“*

(Salman Rushdie)

OTEVŘENÁ A NEJISTÁ MINULOST: POJEM PAMĚTI JAKO ZCITLIVUJÍCÍHO RÁMCE

Na to, jak je minulost nejistá, upozorňuje již otec konceptu „kolektivní paměti“ Maurice Halbwachs, který vychází, stručně řečeno, z toho, že minulost není nijak ukládána, ale je naopak neustále selektivně re-konstruována z hlediska přítomného. Individuální paměť je reálná díky „sociálním rámcům“ vzpomínání, které jsou veřejně dostupné, sdílené a re-produkované vlivem zapojení členů do skupinové komunikace, diskursu. Dalším předpokladem znovuobjeveného klasika je, že paměť plní sociální funkce, mimo jiné diferenciací a identifikační (Halbwachs 1994, 1997). Proto *„žádná paměť neuchovává minulost jako takovou, nýbrž z uplynulé doby v ní zůstává jen to, co může společnost zrekonstruovat v daném referenčním rámci“* (Halbwachs 1985: 390, citováno dle Assman 2001).

Minulost je aktuálním vztahem: existuje jen díky pozornosti, kterou tomu, co minulo, dnes věnujeme. Minulost přežívá zásluhou toho, že ji lidé stále činně aktualizují, pracují, komunikují.⁹

Paměť je vztahem, který udržují jedinci a skupiny vzhledem k onomu „dříve“ tím, že vytvářejí symbolické obrazy, re-prezentace, pro něž nacházejí zdroje a předobrazy v jazyce a kultuře. Selektivní a re-konstruktivní – a tedy aktuální -povaha kolektivní paměti dává prostor pro pochopení „kolektivní amnézie“, tedy toho, co upadá v zapomnění, neboť současný diskursivní „rámec“ toto minulé (takto) neumožňuje zvýznamnit. A naopak: Vysvětluje

⁹ Vzpomínáním lidé překračují (transcendují) – zcela v souzvuku s Meadovým pojetím temporality a identity – přítomnost, ale jde o činnost, o praxi bytostně přítomnou, která se děje „zde a nyní“. Diskurs jako promluva/text je součástí událostí, o které se hovoří, upomíná diskursivní teorie, nesmí nás mást, že je jde o minulou událost, o které a ke které se (nyní) referuje. Dnešní sociální konstruktivismus přistupuje ke zkoumání re-konstrukce identit (kolektivních i osobních) a k příběhům vlastní minulosti právě z této pozice: jako k expresivním zpřítomněním, k aktům symbolické aktualizace minulých událostí, ba jako k invenci či imaginaci vlastní minulosti.

i „obrození“ určité „odsunuté minulosti“ či určité její verze, a to nejčastěji po nějakém zlomu, jenž umožní nově nahlédnout, dis-kursivně uchopit, přepracovat minulé.

Paměť je konstruktivní, operuje tam a zpět. Organizuje, konstruuje a rekonstruuje minulost neustále se proměňujícími referenčními rámci, nahlíží minulost skrz neustále se posouvající prizma do minula ubíhajícího dnes, do historie zavíjejícího se dneška. Minulost se samočinně neukládá do geologických vrstev, ze kterých by ji lidé a společenství objevovali jako archeologové a pozůstatky minulého vykopávali nejlépe v „původním zakonzervovaném stavu“. Minulost musí být stále aktivně symbolicky re-konstruována svými „nositeli“, udržována při životě, užívána, aby v budoucnu „mohla pokračovat“.

Životní zkušenost lidí a skupin sice vyrůstá z minulosti, ale současně ji vytváří, rekonstruuje prizmatem postupující současnosti, prizmatem, které se samo v tomto procesu a tímto procesem proměňuje.

Rozlišování mezi žitou či prožitou zkušeností a zkušeností zprostředkovanou nevědí v této optice o existenci nějaké „původní“ a „čisté zkušenosti“. Pozorování a hodnocení událostí, do nichž jsme vtaženi, probíhá na základě sociálních či kulturních rámců a způsobů signifikace, upozorňuje Thompson. Kulturní rámce však samy podléhají jakési empirické zkoušce, praktickému prověření a bývají revidovány, nejsou-li funkční. To vede ke kulturní změně v idejích a hodnotách (Holý 2001).

Na příkladech kolektivního traumatu, způsobeným prožitky mezních situací, jako je typicky odsun/vyhnání, politické procesy a věznění či holocaust, je dobře patrné „nezávazné“ propojení kolektivní paměti (traumatu) na bezprostřední zážitek, který není podmínkou sdílení kulturního traumatu například dalšími generacemi. Rozdílné způsoby vzpomínání a zapomínání resultují v odlišné způsoby utváření různých kolektivních identit a formují rozdílné praktické orientace v aktuální situaci i v projekci vlastní budoucnosti. To vše se děje v situaci revolučních změn diskursivního pole, ve kterém dochází k re-formulaci identit a artikulaci a střetávání nároků na uznání (Marada 2007, Šmídová 2009b).

Prudká kulturní změna má obdobný efekt jako radikální změna „prožité zkušenosti“. Naše společnost, lépe řečeno lidé žijící v tomto středoevropském prostoru, jsou takovým prudkým změnám bezesporu vystavováni s neúprosnou pravidelností, jak to vyznačují nejen ony „osudové osmičky“ 1918, 1938, 1948, 1968, 1989. Každá dospělá generace prožila nejméně jednu kulturní změnu provázenou anomickými stavy a pocitem dezorientace často doslova „na vlastní kůži“.

Sociokulturní změna, jakou je revoluční zvrát, vyvolává horečnou reflexivní práci na přehodnocení vlastní historie i osobní biografie, při které se ovšem interpretační opory – dosavadní referenční výkladové rámce a pojmy také drolí a bortí. Mnohé tradice ztrácejí svou sílu, dosavadní interpretační schémata svou výlučnost, stávající příběhy naší minulosti

svou sdělnost. Revoluční situace bývá spojena s prožitkem osobní i kolektivní konverse identit. Tato situace vyvolává enormní komparativní a prověřovací práci. Lidé, skupiny neustále porovnávají onu zprostředkovanou zkušenost (kolektivní paměť, tradici, „text“) s „prožitou zkušeností“, nové prožitky interpretují dosavadními referenčními rámci. Zkoumají, zda jsou rámce funkční, znovu-objevují staré, přebírají nové „odjinud“ a prověřují alternativy, kombinují je a inovují ty staré. Konec komunikace (např. rozpad společenství diasporou) či proměna referenčních rámců (po zlomu) radikálně proměňují způsob významňování minulého: mnohé nelze uchopit a ztrácí smysl, upadá v zapomnění. Ne však nutně a fatálně navždy: obrození, renesance, restituce a restaurace jsou toho důkazem.

Studia sociální paměti (social memory studies) a kolektivní paměti (collective memory), která byla sama až do osmdesátých let minulého století stížena dlouhodobou „ztrátou paměti“ a Halbwachs dokonce upadl v zapomnění, postoupila v poslední době od studia všech „socializovaných forem paměti“ a jejich obsahů (obrazů a reprezentací minulosti) mimo jiné i k otázkám sociálního fungování paměti, k otázkám „zne/užívání paměti“, kdy se kolektivní paměť stává předmětem i prostředkem mocenských soubojů a bojů o uznání identit (Lavabre 2005, Mayer 2004).

Práce paměti, de/legitimizace minulosti a ospravedlnění restituce, jak uvidíme z diskursu Rudého práva o nápravě některých křivd formou majetkové restituce a rehabilitace, je především záležitostí narativní re-konstrukce minulosti, tedy záležitostí paměti na jistou minulost a sdílení názoru na potřebu řešit dnes škodlivé následky minulosti. Re-konstrukce minulosti a její vyjednávání v jisté kolektivitě je záležitostí „rétorických stylů“, rámců, kategorií, figur, metafor, kterými je (paměť na minulost) diskursivně utvářena. Právě na tyto sdílené sociální struktury organizace diskursu, které jsou situačně mobilizovány a využívány k vyprávění o špatné minulosti a o nápravě této minulosti, ve jménu spravedlnosti, se dnes stávají spolu s „médií paměti“ prominentním předmětem studia na poli paměťových studií. Nápravy „přítomné minulosti“, která přítomnost zamožuje či stále zatěžuje, jsou v rámci tohoto transdisciplinárního proudu social memory studies předmětem studia „politiky paměti“, „politiky lítosti“ („politics of regret“) Olicka a „přechodové spravedlnosti“ McAdamse a dalších.

Vytváření obrazů a re-reprezentací minulosti nechápu spolu s těmito autory jako pouhý prostředek či zdroj mocenských bojů, ale jako integrální součást definičních a sebedefiničních soutěží a mocenských bojů skupin, stran a jiných sociálních aktérů (Olick 2007: 109). Praktiky a formy retrospekce („retrospection“) představují klíčové médium, kterým se identity a zájmy ustavují a vyjednávají. Snad proto mnozí píší slovo re-membering s pomlčkou a vyslovují s akcentem na slovu „member“, člen. Proto je práce (kolektivní) paměti, „remembering“, neredukovatelným rysem fungování dynamických politických významových systémů, skrze které je identita a legitimita artikulována (Olick 2007: 108).

Politická legitimita závisí dnes na minulosti mnohem více než dříve. Zdá se, že historie se znovu stává jakousi magistrou vitae. Není to již jen historie jediná, vyprávěná v singuláru, ta objektivní, nezaujatá, posvěcená vědou a národním státem, tedy „ta Historie“. Ta Historie s velkým H, která vypráví o minulosti jen a jen „v minulém čase“ jako o něčem, co tu bylo a již není a co lze oddělit od současnosti hranicí. Je to naopak historie „v plurálu“, která se „vypráví v přítomnosti“. Historie, která je stranická, zaujatá, mnohdy dokonce vášnivá a urputná. Je to historie, kterou může vyprávět každá skupina a svým vlastním jazykem, a postavit tak identitu na příběhu o svém trvání, původu a sebe/utváření. Je to historie produkovaná (i) zevnitř.

Lavabre nazývá „živou paměť“ vzpomínání pamětníků na rozdíl od institucionálně organizované „historické paměti“, která má za úkol uspořádat a homogenizovat vzpomínky. „Živá paměť“ (ať individua, či skupiny) je sledem evokací minulosti (vzpomínáním) v toku života. Obě paměti jsou na sobě bytostně závislé, fungují jen ve vztahu, v interakci obou modů. Nemá smysl uvažovat o historické paměti (institucionalizované historii), jestliže vůbec nekoresponduje s reprezentacemi lidí, kteří se s ní mohou identifikovat (Lavabre 1994).

Velká Historie, „historická paměť“, byla v období socialismu za pomoci historiografie plně sjednocena do jediné veřejné verze a jednotně podle osnov šířena především na školách a masmédiu, podléhala kontrole a cenzuře. Tak ji máme my pamětníci dosud v živé paměti.

V souvislosti se soupeřením pamětí a s boji o verze „minulosti dneška“ hovoří Olick (2007) o proliferaci pamětí, a to napříč živou kolektivní pamětí i historickou pamětí (historií), což je pro dnešní dobu tak příznačné. Hovoří také o „multiplicitě“ a „chronické diferenciaci“ historií a pamětí a také o mnohosti referenčních rámců pamětí, které působí ve veřejné sféře (Olick 2007: 175-190). Olick i mnozí jiní, jako McAdams, zaznamenávají v souvislosti s proliferací pamětí také množící se projevy „kolektivní lítosti“, jako jsou veřejné omluvy.

Velká pozornost je vedle socializovaných forem paměti a obsahu v poslední době věnována médiím paměti, „mnemonickým médiím“ (Kansteiner 2002).¹⁰ Médii sociální (kolektivní) paměti (jako média) s velkým M, které operuje v mnoha sociálních polích a ovlivňuje podobu lidské zkušenosti, jsou bezesporu masová média (Thompson 2004, Anderson 2009).

Vzpomínání, práce paměti a politika paměti, jakkoli konaná diskursivně, je ovšem bytostně sociální praxí. Je integrální součástí sociálních praktik, nikoli nějakou entitou, která jde vypreparovat a zkoumat. Právě takto – jako součást sociální praxe – je prospěšné

¹⁰ Paměť však je také médiem anebo, jak říká Assman, „konektivní strukturou“ společnosti (2001).

diskurs paměti a přechodové spravedlnosti také zkoumat, má-li se koncept sociální paměti skutečně stát oním blumerovským zcitlivujícím pojmem, který mi pomůže nasvítit a vidět předmět v jeho složitosti alespoň trochu jinak. Tak proto mám při psaní této práce na paměti paměť.

Abnormální spravedlnost v diskursivní praxi

S odvoláním na Elsterovu klasifikaci orientace výzkumu spravedlnosti, kterou podrobněji prezentuje Hájek (2007) na normativní, popisný a explanatorní, usiluji o empirický popis spravedlnostně relevantní sociální události, která je uskutečňována diskursivně.¹¹

Ideální obrazy či modely dokonalé společnosti a normativní filosofická schémata se ocitají zcela mimo akční rádius empirického záběru. Vyhýbám se také pokusům vysvětlovat v tisku objevené vzorce de/legitimizace restitucí pomocí proměnných, které se jaksi nabízejí, jako třeba „poražení“, „levice“, „opozice“ apod.

Restituční spravedlnost je podle Fraserové právě jednou z „abnormálních“ spravedlností, kterým je metarámec „tradičních moderních“ teorií (sociální) spravedlnosti těsný (Hájek 2007, Fraser 2006). Na nestandardní design i obsahy tzv. „přechodových spravedlností“, jako je restituce, odkazují i další autoři McAdams, Offe, Fraser, Elster a další. K „abnormálním“ spravedlnostem, k novým „gramatikám artikulace“ ne/spravedlnosti, jak je v transičních společnostech představují „tři re“: restituce, rehabilitace a reparace, jsou tradiční teoretické rámce nepřiměřené a necitlivé. Řečeno slovy Fraserové: nekompatibilita množících se nových spravedlností s tradičními teoriemi spravedlnosti má svůj původ v odlišnosti spravedlnostního rámcování, stojí na odlišných apriorních předpokladech, na jiné ontologii universa spravedlnost.

Možná proto dnes nikdo nehovoří o „Spravedlnosti“ v singuláru. Ukotvenost spravedlnostního rámcování v kulturách, situacích, kontextech a pozicích a – strategicky a projektivně vzato – v příležitostech, pro které jsou aktéry scénáře mobilizovány, přináší řadu „spravedlností s přívlastky“ a „v plurálu“. Restituci tak ne náhodou v teoretických klasifikacích najdeme pod hlavičkou „historická“, „přechodová“, „restituční“ spravedlnost. Tu můžeme dále rozvádět, přidávat přívlastky, hovořit o české, rumunské, německé restituci, o církevní, židovské (podle subjektů) a o zemědělských, průmyslových (dle objektů), šlechtických a památkových a dalších.

¹¹ „V této úrovni bádání se jí nabízejí dvě možnosti – buď konfrontovat filosoficky konstruované normativní ideály s realitou sociálního života, nebo zjišťovat, co lidé v různých sociálních kontextech za spravedlnost, resp. nespravedlnost považují a jak v důsledku toho jednají, resp. nejednají. Zatímco v první oblasti se uplatňuje potenciál kritické sociologie v nejširším slova smyslu (Calhoun 2002), druhý přístup nevztahuje svá zjištění k žádným normativním standardům. (Elster rozlišuje v druhém přístupu ještě popisné a explanatorní studie, kdy cílem prvních je identifikovat vnímání spravedlnosti sociálními aktéry a snahou druhých je vysvětlit pomocí nezávislých proměnných zjištění těch prvních“ (Hájek 2007: 11).

Spravedlnost restitucí proto uchopuji co nejobecněji: jako sociální formu a členskou metodickou praxi (diskursivního) rámcování. Optika rámcování umožní uniknout oné postmoderní a ostmoderní kakofonii spravedlností, před kterou varuje Fraserová (Fraser 2006). Optika rámcování díky své kognitivní i procedurální povaze představuje především přednost analytickou: umožňuje sledovat formy a významy současně. Vidět, CO je ne/spravedlivé, a současně i JAK je ne/spravedlnost prakticky a strategicky dosahována a to skrze příležitostně užitá prostředky, kterými je vyjadřována. Rámcování je teorií metody i metodou zexplicitnění samozřejmých praktik, kterými se sociální situace dělají, rozkrytím sdílených praktik organizace a interpretace. Tyto praktiky jsou sdílenými zdroji a strukturami zdravého rozumu, na něž se aktéři orientují jako na relevantní prostředky definování a řešení některých situací.

Uchopení nestandardního předmětu schematicky „podle teorie“, například podle Nozickovy nárokové, či distributivní Rawlsovy, jakoby předmět spíše zploštilo, přehnaně zjednodušilo (Šmídová 1997).¹² Právě takové nestandardní či „nenormální“ spravedlnosti by bylo nespravedlivé a neúčelné uzamknout do klecí normativních rámců klasických teorií spravedlnosti.

Lze je ale re-konstruovat, neboť jsou dílem konstrukční praxe a praktických procesů, jsou dílem diskursivních praktik a postupů. Lze je studovat jako sdílené formální prostředky, struktury a postupy konstruování spravedlnosti, které jsou v jistém prostředí a sociálním kontextu příležitostně mobilizovány, využívány k zobrazení, re-prezentaci a posouzení jistých událostí a sociálních situací, které se postupně spravedlnostně rámcují a „formátují“ až k zobecnění, které z nich ve veřejné debatě učiní onu „Kauzu“. Tak navrhuje zkoumat spravedlnost Boltanski. Spravedlnost se tedy v duchu etnometodologického i kriticko-diskursivistického dikta studuje jako konkrétní praktický postup, kdy aktéři definují a řeší (či neřeší) situaci v pojmu spravedlnost. Koncept, (emický) pojem spravedlnosti, je pak předmětem zkoumání, nikoli jeho zdrojem, jak je vyjádřeno v diktu

¹² Původní výklad restituční spravedlnosti podle Nozickovy a Rawlsovy teorie spravedlnosti, který byl publikován v Závěrečné zprávě z výzkumu, který jsem realizovala s podporou Sorosovy nadace v programu RSS, předkládám v příloze 2. Doufám, že má p řece jistou výpovědní hodnotu, i když velmi omezenou. Vypovídá podle mne o tom, jaké výkladové modely s jejich normativními parametry jsou pro výklad restituce jako politického transformačního projektu (s jeho sociálně-ekonomickým a legislativním profilem) více a méně vhodné či přiměřené. Výsledkem vypnutí konceptu české restituce do rámu uvedených teorií spravedlnosti teorie (Rawlse a Nozicka) je podle mého vhodné pouze k ozřejnění deviantní povahy restituce v projektu transformace. Rétorika a diskursivní produkce ekonomické transformace (resp. privatizace) „zapadá“ lépe do redistributivního schématu Rawlse, zatímco rétorika restituce lépe komunikuje s Nozickovým hodnotovým konservativismem. Ve světle širšího kontextu po-revolučního diskursu transformace, zejména ve světle jeho ukotvení v Hayekově liberálně-tržním modelu a z (deklarované) pozice pravice se zdají jít rétorické proklamace protagonistů reformy, soustředěných kolem Klause, směřovat proti ideologii vlastní ekonomické praxe (reformy). Na rozdíl mezi deklarovanými cíli a prakticky uskutečňovanými postupy (technologemi vládnutí) v období transformace v 90. letech ovšem upozorňuje řada autorů, například Lubomír Mlčoch a další. Málo se však zkoumají efekty a funkce těchto ideologických fasád.

analytické indiference. Tak je možné, věřím, v oné kakofonii spravedlností s jejími velmi disparátními rámci, jak o ní mluví Fraserová, zachytit řadu melodií.

Nespojuji však empirický re-konstruktivní popis s teoretickou perspektivou v tradičním slova smyslu, ale s teorií spravedlnostního rámcování. Jedná se o teorii formální, vyvinutou z dat. Boltanskiho a Thévenotův model (Boltanski 1990; Boltanski, Thévenot 1991) je vlastně ideálně typickým modelem „plně vyvinutého“ scénáře spravedlnostní komunikace. Posloužil mi až ex post, po samotné analýze článků k restituci, jak je prezentována v kapitole TEXTY, jako schéma, podle kterého bylo možné přeuspořádat nálezy, aby se nově nasvítily některé aspekty konstrukce spravedlnosti a tím i celá stavba. Metaforicky řečeno Boltanskiho formální teorie mi poskytla formální kód, kterým lze nálezy „přeložit“. V dikci teorie rámců tedy vyložit nálezy, vygenerované z dat, v jiném teoretickém referenčním meta-rámci. Převyprávět je. Dodát tak snad „něco navíc“, protože (také) „jinak“.

Spravedlnost ohlížející se jedním okem zpět

Na zvláštní ritualismus vyrovnávání se s minulostí vedený morálním imperativem „Nesoudit!“, který je zde a nyní prakticky univerzálně rozšířen, upozorňuje Mayer (2004) v knize „Češi a jejich komunismus: Paměť a politická identita 1989-1999“.¹³ Nesoudit je jakousi morální „prohibicí“, zákazem, který znamená mimo jiné neptat se po odpovědnosti za (negativní) důsledky minulosti. Právě téma odpovědnosti je těžištěm úkolu „přechodové spravedlnosti“, jak ji pojmenovává například Elster (1998b), zatímco Olick (2007) hovoří o „politice lítosti“ (politics of regret), podobně jako Boltanski (1993). Ta je bez ohledu na pojmenování vždy spravedlností „retroaktivní“, jak ji podle její nevyhnutelně retrospektivní povahy nazývá Offe (1996). Zdůrazňuje, že ji tedy nelze dost dobře legitimovat jen funkčností a není nikdy docela fair. O to je její zdůvodňování, například ohledem na rozhořčené oběti represí, argumentačně náročnější, složitější a její vyjednávání je o to nepředvídatelnější. Problémem je také postižení systémových efektů, jako je devastace ekonomiky, prostředí, ale také osudů rozloučených rodin, lidí, kteří nemohli studovat, museli opustit rodnou obec, vlast či zřeknout se víry.

Přechodová spravedlnost není poháněna jen snahou napravit ty hříchy minulosti, které mnohé občany dosud tíží a zaměstnávají. Je motivována snahou nového režimu a jeho vlády dostat revolučnímu étosu, který ji vynesl k moci, a distancovat se zřetelně od režimu starého a stát skutečně legitimním nástupcem.

Na přívlastku spravedlnosti, která je spojena s tím, že lidé pocítují onu „přítomnost minulého“ jako křivdu a nebo škodu, kterou je třeba napravit, i když to tak docela napravit

¹³ Podrobněji o knize, která vychází v českém překladu v nakladatelství Argo, a o její čtenářské recepci, která vyvolala zvýšenou práci paměti, ještě než vůbec vyšla v češtině, zejména mezi historiky, pojednává například Černá (2004), Zahradníček (2005), Šmídová (2005).

nejde a oni to vědí, se autoři, kteří se jí zabývají, tak docela neshodnou. To ovšem není podstatné. Důležité je, že přes proliferaci definic a jmen tzv. přechodové spravedlnosti (či přesněji přechodových spravedlností) se autoři na tomto badatelském poli shodnou na tom, že je vlastně morálním rozvažováním, praktickým souzením a vyjednáváním. Docházejí i ke konsenzu o podobě její konstrukce, která je argumentační. Shodnou se tedy v zásadě na tom, že tento morální diskurs, tato morální rétorika, je založena na retrospekci (práci paměti na jisté minulosti) a dílem narativní práce. Zdůvodnění „přechodové spravedlnosti“ tak provází nejen horečná „práce paměti“ a hodnocení minulosti, ale také projekce dopadu možných škodlivých důsledků minulosti v budoucnu.¹⁴

„Uplatnit spravedlnost vůči/na realitě historie nemá nic společného s tím, že minulost představuje podloží dneška. Je to záležitost toho, co dělají lidé v současnosti, když bojují za to, aby vytvořili budoucnost, která je vyvede „ven“ z této minulosti. Znamená to pochopit, že minulost není jen „dělohou dneška“, ale je to také surový, neopracovaný materiál, ze kterého může být současnost konstruována.“ (Abrams 1982, podle Olick 2007: 117, vlastní překlad)¹⁵

Hledání důvodů (původů) křivd v minulosti, nutí účastníky minulost narativizovat, nehodnotit ji jen ve formálním rámci jurisdikce. S logikou formální retroaktivní justice vede neformální spravedlnost dialog a polemizuje s ní a nezřídka ji „převypráví“ a posune na ose trauma-pravda-usmíření, kdy bodem obratu je odhalení pravdy a následné odpuštění a usmíření (Příbáň 2001). Takto vyprávění příběhů o vlastní minulosti postupně překlenuje průřvu času (Kabele 1998) i díky tomu, že (morálně) hodnotící perspektiva je přítomná, aktuální. Po stanovení diagnózy dneška poškozeného minulostí, jejíž stopa nám zde po včerejšku zůstává, navazují tato narativa prognózou a (žádoucím) řešením, které je tu proto, aby ta a ta minulost již nemohla pokračovat a neblaze působit, aby se změnil (eliminovat, zmírnil...) její dnešní dopad, aby rezultovala v jinou budoucnost. Nebo se příběhy minulosti musí převyprávět jinak, to, aby se naopak obnovila ta a ta minulost s jejími hodnotami, ta minulost, která byla „pak“ zničena, a aby obnoven, „obrozen“ svět, na který jsme zapomněli. Buď jsme minulou zkušenost odmítli sami, nebo nás k tomu donutili druzí či jsem ji kolektivně vytěsnili pod tlakem okolností velké Historie. V restituečních příbězích

¹⁴ Kolektivní identita se tedy podobně jako ta individuální stává jakýmsi „reflexivním projektem“ a úkolem, založeným na neustálém přepracovávání své minulosti a jejím užívání nejen k bilancování, ale i k dalším plánům a krokům. Kolektivní paměť jako historie vytvářená zevnitř se v pozdní modernitě podobá biografické práci, kdy je skupinová identita úkolem a odpovědí na otázku Co/koho ze sebe můžeme učinit? Nikoli již jen odpovědí na otázku Kým a čím jsem? (Giddens 1995).

¹⁵ „Doing justice to the reality of history is not matter of treating that people do in the present as a struggle to create a future out of the past, of seeing that the past is not just the womb of the present but the only raw material out of which the present can be constructed.“ (Abrams cit dle Olick 2007: 117)

hraje tuto roli „svět první republiky“ s jejími normami a hodnotami, jako je demokracie, svoboda podnikání, soukromé hospodaření a vlastnictví, ale i ekonomická vyspělost, nezávislost, vlastenectví, kulturnost národa a příslušnost k Evropě, k Západu.

De/legitimizace minulosti a ospravedlnění její dnešní restituce, jak uvidíme z diskursu Rudého práva o nápravě některých křivd minulosti formou majetkové restituce, je tak záležitostí „rétorických stylů“, rámců, kategorií, figur a metafor, kterými je diskursivně utvářen. Vytváření reprezentací minulost a jejich veřejný dialog nepředstavuje v optice těchto autorů jen pouhou „municí“ v mocenských soubojích stran a skupin, ani jen pouhý prostředek či zdroj sebedefiničních soutěží a snah o uznání identit, ale integrální součást mocenských bojů (Olick 2007: 109).

Restituce, rehabilitace, amnestie a řada dalších retrospektivních politik jsou studovány jako „médiá paměti“ z hlediska toho, co řeší nejen „na minulosti“, ale (současně) „minulostí“. Kritéria dělení médií na různá „re-“ (re-stituce, re-habilitace, re-parace...) se podle Reichela odvozují z odpovědí na dvě otázky: „Co dělají (médiá) minulosti?“ a „Co dělají médiá s pomocí této minulosti?“, zde v pojmu spravedlnost. Toto prakticko-kriteriální rozlišení přechodové spravedlnosti je analogické s konceptem „politiky paměti“, a to pro svou pragmatičnost, která je také příznačná pro Boltanskiho přístup. Oba proudy se zabývají tím, jak (jaká) paměť minulosti „žije v užívání“, jaké nyní plní funkce, k čemu a komu a jak slouží. Jedná se tedy o přístup empiricky využitelný ke zkoumání sociálních efektů těchto diskursivních strategií řešení minulosti (a minulostí), což je případ restitucí.

Obecně bývá cílem či smyslem těchto „řešení minulosti a s pomocí nějaké (verse) minulosti“ rehabilitace (někoho, něčeho...), legitimizace, re-integrace společnosti či skupiny. Ne náhodou autor mluví o „politicko-morálních médiích“ (Reichel dle Olick 2007: 98–104).

McAdams (2001) propojuje ve svém modelu přechodové spravedlnosti jak formální, tak neformální principy spravedlnosti: typologizuje spravedlnost na této bázi na kriminální, diskvalifikující, morální a korektivní.¹⁶ Kriminální spravedlnost využívá legalistického charakteru revoluce, kdy je možné trestat na základě tehdy platného práva. Restituce spolu s rehabilitacemi jsou v terminologii McAdamse příkladem korektivní spravedlnosti, kdy se dnes zmírňují (dnešní) následky tehdejších křivd. Morální spravedlnost má často formu veřejné debaty a jejím cílem je nikoli trestání viníků, ale ozdravení morální.¹⁷

¹⁶ Přechodová spravedlnost je založená buď na důkazech, nebo na pohnutkách, tvrdí Nalepa (2006). Spravedlnostní procedura je v druhém případě (z popudu pohnutek) založena na veřejném projednání případu v celé jeho složitosti anebo doznání a odpuštění.

¹⁷ Známy je v tomto směru spor Habermase s historikem Noltem (a potažmo kancléřem Kohlem) o tom, zda stavění éry nacismu do popředí německé historie přispívá k tomu, aby byli Němci opět „zdravým národem“, nebo zda to naopak zdravý národa podlamuje. Habermasův názor, že nacismus jako jádro německého historického narativu je „conditio sine qua non“ zdravého německví, je i díky autorově proslulosti znám (Olick 2007).

Obsah a smysl uplatnění morální spravedlnosti je hledán a nalézán právě v naratitech o tom, jak je minulost přítomná a jaký na nás a naše potomky může mít vliv. V takových naratitech, které přesvědčují, že je s minulostí třeba dělat „aspoň něco“ již dnes. Spravedlnost jako řešení a zadosti-učinění je nacházena zejména v takových dis-kurzech, které mají oporu v běžném historickém povědomí skupiny, v kultuře, ve zdravém rozumu, a jsou tedy také potenciálními zdroji hegemonie pro ty diskursy, které jsou s lidovou historiozofií v souladu.

Sdílené kulturní představy o minulosti se neobjevují jen „přímo“ v symbolických aspektech sociální praxe a po-revolučního dění, ale také ve specifických diskurzech (ve smyslu užívání jazyka, resp. znakových systémů signifikace) jako explicitní a implicitní předpoklady, ze kterých texty vychází, které jsou základem jejich uspořádání a logiky. Tyto představy jsou také předmětem promluv (textů), jak poukazuje Holý, který zkoumá diskurs s ohledem na jeho zapuštěnost a účastenství v re-produkci kulturní, na kterou se jako antropolog zaměřuje především (Holý 2001).

Na rozdíl od Holého, který při čtení dobových textů míří „rovnou“ k re-konstrukci podkladových kulturních vzorců, rámců a „tradic“, tedy k diskursu ve smyslu foucaultovském, těžiště mé práce spočívá v rekonstrukci diskursu jako systematicky vyprodukovaného souboru textů a ústí do opatrných poukazů na širší předpokladové struktury, kulturní vzorce a koncepty zdravého rozumu, ze kterých sledované mediální diskursy restituce čerpají a na něž se napojují a resonují s nimi.¹⁸

KONSTRUKTIVISTICKÝ PŘÍSTUP K DISKURSU

Symbolická moc masmédií, mediálního diskursu, je v tomto případě nahlížena jako pravděpodobný účinek produkování a šíření smysluplných symbolických sdělení.

Fairclough, představitel kritické diskursivní analýzy, s odkazem na Hallidaye poukazuje na tři kmenové sociální funkce diskursu: identitní, relační, ideační (Fairclough 1993). Poslední z nich konstituuje systém vědění a věr či očekávání tím, že/jak signifikuje různé entity, vztahy, procesy a celky (světy).

¹⁸ Různé směry pracují s různými pojmy: kulturní vzorce, kultura, commonsens a nebo Diskurs ve smyslu foucaultovského paradigmatu. Lamonteová a další protagonisté „kulturních studií“ hovoří o „kulturních repertoárech“. Potter a Wheterellová a další diskursivní analytici zavádí pojem „interpretační repertoáry“ pro označení diskursivních prostředků či strukturálních zdrojů, které se v textech diskursu vyskytují a jsou čtenáři předpokládány. Užívání jazyka a sociální fungování textů ovšem není vhodné nereflektovaně redukovat jen na využívané prostředky a aktivované sociální struktury. Na náhodou Norman Fairclough klade na rozdíl od Foucaulta, kterého jinak v mnohém následuje, takový důraz na úlohu „diskursivních praktik“, na jejich zprostředkovatelskou roli mezi sociálními strukturami a sociálními událostmi (texty/promlouvami). Vrací tak činného aktéra a promlouvající subjekt, se kterým Foucault počítal jen jako s „poddaným“, a výtvořem Diskursu, zpět do hry. Je to pro mne důležité, neboť aktéry/subjekty také připoutává k jejich dílu zodpovědnosti (accountability) za jejich diskursivní artefakty.

Jedno je pro moji úlohu, jako úlohu sociologickou, přece nutné akcentovat: Diskursivní praxe – a dokonce i ta nejintimnější – je vždy sociální praxí, symbolickým jednáním, které zasahuje do dění, ovlivňuje. Něco sociálního dělá slovy, texty (Austin 2000). Hýbe lidmi, hýbe světem. Diskursivní analytici (Wodak, Fairclough) stejně jako představitelé současné rétoriky (Billig) a sémiotiky se zabývají diskursem jako politickou (ideologicko-politickou) praxí, která konstituuje, udržuje, naturalizuje anebo mění mocenské vztahy. Proměňuje vztahy mezi sociálními, zejména kolektivními identitami, jako jsou skupiny a třídy. Produkuje sociální subjekty a systematicky umísťuje v/do sociálního časoprostoru, nebo je z něj vymísťuje tím, jak příběhy jako fikční světy do reality vrací (Eco 1997, Doležel 1997). Dává předměty a „podměty“ (subjekty) do vztahů s jinými a to celé zabaluje do průhledných fólií ideologie (proč věci jsou, jak jsou, či jaké by měly/mohly být, kdyby...). Reprodukuje takový řád, ve kterém je jistý způsob myšlení a konání dominantní. Zájmy vládnoucích jsou předkládány a reflektovány jako obecná vůle vyjadřující zájmy lidu (národa, třídy, hnutí...). Čím samozřejměji jsou tak lidem, národem, třídou... také brány a sdíleny, tím je moc neviditelnější, nepotřebuje dodatečný souhlas podřízených. Podřizují se sami, tiše, nevědomky. Někdy i vstřícně a podlézavě. Neznamená to však, že hegemonický diskurs zajišťuje svou symbolickou nadvládu (hegemonii) jedinou verzí světa. Artikuluje verze různé tak, že reguluje různé sociální antagonismy. Ač je resistantní, sebepotvrzuje se, je otevřen změně. Diskurs pomáhá udržovat status quo i tak, že jej pomáhá transformovat, podtrhuje Fairclough a Wodak.

„Popis diskurzu jako sociální praxe implikuje dialektický vztah mezi dílčí diskursivní událostí a situací, institucí a sociální strukturou, jež tuto událost rámcují: dávají jí tvar a zároveň jsou jí samy tvarovány. To znamená, že diskurz je sociálně tvořen a sám sociálně vytváří- tvoří situace, objekty vědění, identity lidí stejně jako vztahy mezi nimi a rovněž lidské skupiny. Je konstitutivní ve dvojitým smyslu: Jednak pomáhá udržovat a reprodukovat status quo a zároveň přispívá k jeho změnám.“ (Wodak 1997: 6).

Komplexnost a zprostředkovanost vztahů mezi sociální a diskursivní praxí je jedním z velkých témat řady současných disciplín, zejména teorie diskursu. Není mojí ambicí ji řešit komplexně, ale jen v nezbytné míře už proto, že úloha se orientuje v první řadě na diskursivní (mediální) praxi na jejích materializovaných produktech (textech) ex post a bez ohledu na to, jak čtenáři texty na základě svého vědění a zkušenosti tyto texty interpretovali, jak s nimi dál pracovali. Neorientuji výzkum na publika, ani na interdiskursivní vztah k jiným sociálním událostem (např. na praxi politiky KSČ při projednávání restitučních zákonů v parlamentu), které se nedějí v diskursivním prostoru Rudého práva, i když by to byla úloha ještě lépe konvenující diktu diskursivní a kritické diskur-

sivní analýzy (DA a CDA). Beru v úvahu jen ty události, na které texty (články) evidentně odkazují, reagují, byť třeba tím, že je činí bezvýznamnými, nerelevantními, opomenutí hodnými.

Texty Rudého práva jsou evidentně produkty diskursivní praxe vysoce organizované a institucionalizované, jsou součástí sociální praxe, která disponuje dalšími nediskursivními materiálními prostředky (budovy, stroje, sítě zpravodajů, distribuční síť, tisková agentura Rudého práva...), mocenskými zdroji (peníze, předplatitelé a zákazníci) a sociálním zázemím (skupiny, strany, hnutí, sympatizanti...). Vlastnické a organizační proměny deníku jako institucionálního hráče na mediálním poli proto budou v části KONTEXTY proto alespoň zčásti zahrnuty jako širší sociální kontext vlastní diskursivní praxe, jak se projevuje v textech – člancích Rudého práva v „roce nula“.

Trampoty s pojmy

Diskursivní analýza, a nejen ona kritická, je zároveň teorií, která zahrnuje jisté pojetí reality (ontologii). Předpokládá jak jistou povahu sociální, tak i metodu a nabízí jisté techniky vytváření dat (vzorkování) a jejich systematické analýzy a interpretace.

Trampoty diskursivních analytiků začínají již při vymezení pojmu diskurs. Foucaultovi bývá často připisován jen Diskurs v singuláru a s velkým D, řečeno metaforicky.

Foucault však používá pojem diskurs nejméně ve třech významových polohách: Pro onu obecnou oblast všech tvrzení, která nesou (v jisté místo-době) význam. Dále můžeme chápat pojem, tak jak ho autor užívá, jako identifikovatelné skupiny tvrzení, kdy je podle mého možno, metaforicky řečeno, mluvit o diskurzech a malým d a v plurálu, například o liberálním a konzervativním, pravicovém a levicovém diskursu. V analytickém hledáčku jsou pak způsoby organizace a regulace diskursů ve vztahu k sociálním účinkům fungování takových diskursů v jisté sociální situaci či kontextu.

A konečně ve třetím významu jsou podle Foucaultových následovníků a následovnic, jako je například Millsová a Shutterlandová „diskursem podle Foucaulta“ také „*regulované praktiky zodpovídající za skupinu tvrzení*“, jak sumarizuje v českém jazykovém prostředí například Zábrodská (Zábrodská 2009: 80–82).

„To, co popisujeme jako „systémy formování“, netvoří konečný stupeň diskurzu, pokud tímto termínem rozumíme texty (nebo promluvy), tak jak se nabízejí se svým slovníkem, syntaxí, logickou strukturou nebo rétorickou organizací. Analýza zůstává před touto zjevnou rovinou, jež je rovinou úplné konstrukce“, říká Foucault (Foucault 2002: 116).

Zájem analytika o konkrétní texty a výroky tu ustupuje do pozadí, ty jsou jen prostřed(ník)y studia pravidel produkce a „strukturujících struktur“, tedy oněch před-diskursivních podmínek generování výroků a textů. Rekonstruuje či dekonstruuje předpokladové struktury, normy a pravidla produkce možných, smysluplných a legitimních výpovědí.

I na tuto relativně abstraktní úroveň vědění kritičtí diskursivisté, ze kterých vycházím, jako je Wodak, Fairclough a van Dijk, aspirují, nepomíjejí však onu rovinu „konkrétního užití jazyka“, ať v textu, či promluvě, jak ho definují funkcionální lingvisté (Halliday) a nebo jak ho jako nadvětné jednotky textu vymezují formálně lingvisté-strukturalisté (Kress, Fowler, Hodge). Ostatně i oni stáli u zrodu programu CDA.

Norman Fairclough v programu „sociální analýzy textů a promluv“ tak, jak vznikají situovaným užíváním jazyka a jsou součástí sociálních událostí, o kterých (často zdánlivě) jen hovoří, spojuje rovinu konkrétního re-prezentování jisté oblasti světa a rovinu abstraktní (rovinu „řádu diskursu“). Program „textově orientované diskursivní analýzy“, který autor vytyčil a ke kterému se hlásím, má překlenout schizma mezi tzv. „deskriptivním diskursem“ (lingvistickým) a foucaultovským „interpretačním diskursem“.¹⁹ Neredukuje analýzu na text či vztahy uvnitř textu, textualitu diskursu (materialitu) a vztahy uvnitř textu však nepomíjí.

Pojem „řád diskursu“ spojuje Fairclough s pojmem „sociálních praktik“, čímž Foucaultův koncept inovuje. Jedná se podle něj o relativně ritualizovaný či konvenčně ustálený systém sociálních aktivit, o jakési scénáře/rámce a procedury, vyjádřeno v pojmech dramaturgické sociologie či etnometodologie. Fairclough pojem „sociální (diskursivní) praktiky“ definuje s ohledem na subjekt promluvy, tedy na aktéra jako producenta, který není diskursu zcela podřízen, bezesbytku jím determinován. „Diskursivní praxe“ v tomto kritickém pojetí představuje aktivní kompetentní sociální činnost – produkování konkrétních promluv a textů. Fairclough tak posunuje oproti Foucaultovi vztah aktér-struktura směrem k větší vyváženosti a dialektice obou pólů. Neabsolutizuje sociální účinky diskursu, ani docela nepodceňuje „mluvící/píšící subjekty“ jako producenty.

S ohledem na sociální (diskursivní) praktiky a praxi (tedy i aktéry) re-definuje i samotný „řád diskursu“ jako „sít praktik, které řídí realizaci jazykových možností“, tedy toho, co kdy jak kým a proč ne/bude řečeno a proč. Jazykové možnosti představují ve vztahu k aktérům omezení, ale ne úplné vymezení, determinaci. Sociální (diskursivní) praktiky v rukách, či přesněji v ústech praktiků, kteří je rozumně praktikují, plní, jak již bylo řečeno, ono poslání prostředníka mezi sociálními strukturami a sociálními událostmi, které se materializují v textech/promluvách, na straně druhé.

Bývá nedobrým zvykem diskurs jako nezřízeně mnohoznačný pojem obcházet s tím, že tak činí i klasici. Nepovažuji to za vhodné zejména v analytické empirické práci, kde průkaznost postupů je základem legitimacy nálezů, právě proto, že je pojem v angličtině i češtině tak přetížen významy. Vrátil-li se k oněm třem foucaultovským podobám po-

¹⁹ „Při analýze promluv a textů lze zhruba rozlišit dva základní přístupy: (1) orientaci na interní vztahy konkrétní promluvy nebo textu a (2) orientaci na zapojení konkrétní promluvy nebo textu do širších („vnětextových“) souvislostí“ (Nekvapil 2006: 264).

jmu diskurs v rovině badatelských cílů, které jsem sledovala (zpočátku spíše podvědomě), pak moje analýza diskursu Rudého práva v roce nula míří k druhému a třetímu pojetí diskursu. Osciluje mezi diskursem v druhém a třetím významu: mezi diskursem jako (uspořádaným) souborem specifických tvrzení o něčem a diskursem jako pravidly, způsoby a strategiemi, které umožňují o tomto (restituci) takováto specifická tvrzení produkovat. Deskriptivní a interpretační přístup k diskursu se uplatňuje různou měrou a prolíná se. To je patrné zejména ve studiu tematické organizace diskursu restituce a diskursů, které k jeho ustavování a krystalizaci na poli Rudého práva ne/přispívají. Původní plán popsat precizně vnitřní strukturu přerůstá i do formulace podložených hypotéz o sociálním fungování diskursu v širším sociálním kontextu.

Nezříkám se ale ani lingvistických vymezení diskursu jako materializovaných (formálních) jednotek nadvětných útvarů, narativ(ů) jako vztažných rámců, ve kterých užití kategorií nabývá smysl, neboť slouží k jasnému představení instrumentů analýzy v užším slova smyslu.

Nevyužívám, pravda, příliš definice diskursu ve smyslu pole či oblasti, kde diskurs působí, se kterou se občas v diskursivní analýze také setkáváme, jako např. „novinářský diskurs“, spíše k němu odkazuji při definici sociálního prostoru či pole, ze kterého sledovaný diskurs vyrůstá.²⁰

Za důležité vodítko pro vymezení a obhájení přístupu a metody totiž považuji také reflexi sociální situace a sociálního kontextu, ve kterém je analyzovaný restituční diskurs deníku Rudé právo produkován. Sleduji proto zejména instituční podmínky a okolnosti fungování deníku Rudé právo, KSČ jako politické strany-vlastníka novin, PNS jako distributora novin atd. atd..

V úvahu je samozřejmě nezbytné, jakkoli obtížné, vzít i porevoluční/transformační „dobu“, ve které partikulární diskurs Rudého práva vzniká a působí, tedy vzít v potaz po/revoluční dobu i s atmosférou a diskursy, které jí hýbou. Diskursy, se kterými se diskurs Rudého práva nutně stýká a potýká, se kterými soupeří. Mocenské souboje probíhají prostřednictvím diskurzu/ů, ale soupeří se i o diskurz samotný. O (privilegovaný) přístup k němu. Bojuje se tedy diskursem i o diskurs sám.

Soutěží a bojuje se i o to, který (a či) diskurs bude dominantním diskursem, který v dané místodobě a oblasti zájmu převládá, a tak ovládá veřejnou sféru života. V revoluční době, kterou zkoumám platí dvojnásob, že zásadním aspektem sociální změny je změna diskurzivní praxe a tedy řádu diskursu či symbolického universa. A naopak.

²⁰ Jedním z důvodů je, že tuto oblast neznám, jsem v ní cizinkou. Parciální a nesystematické informace o tom, jak si Rudé právo jako zpravodaj a kolektivní žurnalista stálo v dobovém žurnalistickém diskursu, jakou žurnalistiku dělalo, čerpám hlavně z druhé ruky. Jedním z příznaků této revoluční doby byl bezesporu prudký zrod nových témat (erotika, sex, soukromí politiků a hvězd, korupce...) a žánrů (bulvár, investigace...). Parciální sondy do revolučního tisku mne vedly ke zklamání, že deníky, které by dělaly skutečně kvalitativně jinou, alternativní „žurnalistiku“, že by o restituci a reformě psaly úplně jinak, a tedy něco jiného, jsem neobjevila.

Vztah diskurs-sociálno je komplikovaný a oboustranný, bez změny diskursivní praxe, kdy lidé začali myslet i mluvit o režimu jinak, by těžko bylo revoluce, která byla nesená také masovým požadavkem zásadních změn režimu komunikace a diskursivní praxe (například požadavek svobody slova, zrušení cenzury a zavedení práva na shromažďování). A naopak změna diskursivní praxe a praktik (jak kde kdy je možné promlouvat/psát) nese a spolupůsobí sociální proměny. Jak upomínají sociální paměťová studia i takoví prostředníci, jako jsou diskursivní praktiky, způsoby a procedury vyjadřování (nejen instituce a lidé), mají „sociální paměť“ a tato „paměťová média“ a „mnemonické praktiky“ předávají minulé hodnoty velmi nenápadně. Dnešní paměťová studia se proto stále více orientují na zkoumání ne/změn těchto zprostředkovatelů či sociálních médií vzpomínání, „mnemonických“ praktik, které jsou většinou diskursivní povahy, nebo mají sémiotický aspekt, například oslavy výročí. Ukotvenost „nových“ prvků ve „staré“ sociální praxi a tradičních praktikách (a naopak) přiděluje při zkoumání těchto zvrátových období badatelům mnohé vrásky na čele. Vše je jaksi „staro-nové“, hybridní. Vše je dis/kontinuitní. Vše je podivně namíchané v jakýsi „dábelský koktejl“ (Kabele 1999).

Moc jako kontrola kontextu a zdrojů (textu)

V záběru kriticky diskursivního rámce není, jak bylo již řečeno, jen studium diskursu jako psaného či mluveného textu, ale také vztahy diskursivní a (jiné) sociální praxe. Je to právě CDA, která akcentuje, jak je důležité sledovat jak texty, tak sociální kontexty, ve kterých jsou texty produkovány, distribuovány a recipovány.²¹ Přívlastek „kritická“ (diskursivní analýza) není jen poukazem hned ke dvěma ze tří teoretických zdrojů, kterým je „kritická“ sociologie Frankfurtské školy a „kritická“ lingvistika (Kresse, Hodge a dalších). Onen přívlastek není ani pouhou anaforou, ani pouhou metaforou. Je poukazem na diskursivní konstituci mocenských vztahů, kterou analýza rekonstruuje, a tím obnažuje jazykové operace moci. Zájem CDA o text i kontext souvisí s jejím centrálním tématem, jímž je moc/dominance. Podobně jako u Foucaulta je moc v centru zájmu kritické diskursivní analýzy.

Diskurs konstituuje moc, autoritu. Udržuje, transformuje anebo oslabuje mocenské vztahy. V návaznosti na Foucaultův koncept „řádu diskursu“ moci/vědění uvažuje CDA o vztahu mezi společnostmi a jazykem prizmatem pojmu mediace, složitého zprostředkování. Diskurs, jazyk, je strukturován společnostmi, kulturou a současně ji, tak jak „žije v uží-

²¹ K analýze těchto kontextů mne podnítila připomínka kolegy, profesora Jiřího Kabeleho, když jsme si v týmu „Praktik ne/spravedlnosti“ při práci na Výzkumném záměru FSV navzájem oponovali své texty. Zeptal se, zda jde o deník Rudé právo hovořit jako o „komunistickém“ deníku. Budiž mu za to dík, i když mi to přineslo spousta nezáživné archivní a dokumentační práce. Z mnoha údajů uvízlo v mé analytické síti jen pár faktů, a tak jsem začala opět pátrat na stránkách starých novin a hledat stopy po institucionálních změnách vepsaných v jejich tváři. A byly tam. Alespoň některé a zejména ty přelomové. Recepce textů novin je z mé analýzy vzhledem k její retrospektivní povaze (skoro dvacet let poté) vyloučena. Mohu pouze sledovat, jak texty implikují svého ideálního či vepsaného čtenáře, jakými prostředky jej oslovují („interpelují“) a usuzovat, s jakým typem čtenáře noviny asi počítají.

vání“, strukturuje, jsa běžnou součástí (jiné) sociální praxe. Van Dijk (2001) rozšiřuje vztah diskurs a společnost na triádu vědomí/vědění-diskurs-společnost („cognition-diskurs-society“). Diskursivní praxe je vždy sociální praxí, kdy se něco dělá, něčeho (sociálního) dosahuje slovy. Diskurs je zapuštěn ve společenském procesu a je tedy vždy historický, což se projevuje i na „textuální úrovni“ (Fairclough), resp. úrovni „formy lingvistické realizace“ (Wodak), tedy na střední úrovni studia, na rovině zprostředkování vztahu jazyka a společnosti (Meyer in Wodak Meyer 2005: 14-31). Jen tuto textuálně zprostředkováva(jí)cí úroveň lze přímo studovat, systematicky pozorovat, jak akcentuje právě kritický směr diskursivní analýzy, aniž se opomíjí úroveň struktury (řádu) a úroveň situovaného jednání aktérů. Rozhodnout, zda je přístup více sociologický či lingvistický, nelze, záleží na akcentu té které konkrétní úlohy.

K porozumění sociálním, zejména mocenským funkcím, které jsou diskursem uskutečňovány, přispívá znalost nelingvistických sociálních, politických a ideologických podmínek a okolností, které mohou produkci a povahu textů ovlivňovat. Předmětem studia tohoto směru je také vztah textů k jiným textům (intertextuálně), či jednoho diskursu k jiným diskursům (interdiskursivně), zejména pak vztah k textům a diskursům konkurenčním a aliančním. Kritický směr diskursivní analýzy, zejména pak některé jeho proudy, jako je diskursivně historický program Ruth Wodakové, věnuje zvýšenou pozornost historickým či sociohistorickým kontextům studovaného diskursu či diskursu a jejich pragmatickým funkcím. Fairclough²² doplňuje východisko, které je ovšem široce sdílené, že diskursivní praxe je sociální jednání tím, že každá sociální praktika, tedy i dominance, má sémiotický element.²³ Jazyk je podle Fairclougha, Hallidaye a dalších – a to i gramaticky – podmiňován a formován (sociálními) funkcemi, kterým je povolán sloužit (Meyer in Wodak, Meyer 2005: 22).

Vztahy mezi sociální konstrukcí realit diskursivními (jazykovými či semiotickými) sociálními praktikami zvýznamňování na straně jedné a nediskursivními sociálními praktikami a jejich elementy, jako jsou výrobní technologie a výrobní nástroje, sociální identity, vztahy a pozice na straně druhé, je podle mého jakousi přidanou hodnotou kritického diskursivního programu. Přidaná hodnota CDA, kterou reprezentuje mimo jiné

²² Z prací Faircloughových rovněž vycházím už proto, že se věnuje otázce vztahu diskursu a sociální změny. Za výhodu CDA rovněž považuji, že podporuje kombinování přístupů a metod tak, aby byly šity na míru studovanému konkrétnímu diskursu a rovněž problému, který je skrze diskurs v kontextu, v němž je diskurs produkován, zkoumán. Podporuje dovedné generování problému z dat, nikoliv jeho apriorní sofistikované, leč nepřiléhavé operacionalizace z velkých teorií (Meyer in Wodak Meyer 2005: 22).

²³ To je v interpretativní sociologii základem celé její stavby a vyjádřeno v názvech směrů jako symbolický interakcionismus, sociální konstruktivismus a nebo etnometodologie, kde je ještě aspekt kontextovosti/vykazatelosti sociální interakce a tedy i kulturní kompetence aktéra. Podobně Bourdieu hovoří o sociálních vtělených „praktikách“ a „raison pratique“, což je v pojmu etnometodologie zhruba to samé jako „členské vědění“ či „zdravý rozum“ s jeho strukturálními zdroji organizace promluv a zkušenosti, totéž co commonsens jako zdroj smysluplného myšlení, jednání a komunikace.

zaostření pozornosti na dialektiku diskursivních a sociálních (nediskursivních) aspektů moci (kontroly), je bezesporu hodnotou sociologickou. O tom svědčí i jména autorů, na které CDA při studiu moci nejčastěji odkazuje, jako jsou Althusser, Foucault, Mannheim, Habermas, Gramsci, Bourdieu, Lukes a další.

Zmocňující báze moci

Přístup do (veřejného) diskursu a vládnutí samotnými diskursy, které mediální teorie označuje obvykle pojmem „přístupová moc“, představuje překvapující paralelu se sociální mocí tak, jak je vymežována sociálními konstruktivisty.

Privilegovaný předmět sociální moc definuje a zkoumá tento směr, CDA, v pojmu kontroly. Podmínkou kontroly druhých skrze diskurs, diskursem, je ovšem kontrola samotného veřejného diskursu jako symbolického zdroje diskursivní kontroly druhých. Kdo se jej zmocní, získává hlas a může se sám skrze promluvu a promlouváním inaugurovat (titulovat) jako subjekt zmocněný kontrolovat a ovlivňovat druhé.

Skupina (instituce či jiný sociální aktér) je ve vztahu k jiné skupině mocnější, vykazuje-li schopnost kontrolovat vědomí, resp. vědění, a jednání členů jiné skupiny. K tomu musí vládnout potřebným zdrojem – „symbolickým kapitálem“ ve smyslu bourdieovském. Musí si tedy zajistit přístup k takovým institucím sociální komunikace a formám diskursu, jako jsou třeba mass media, politika, věda. Dispozice těmito diskursy a dalšími vzácnými zdroji, jako jsou peníze, znalosti a kompetence, pověst, informace a další představuje „zmocňující bázi“ (apower base) pro vlastní produkci a masové šíření sdělení. Tyto různorodé (symbolické i materiální) zdroje jsou jednoduše (potenciálními) zdroji symbolické moci, která se rodí (sociálně efektivním) vy-užíváním těchto disponibilních zdrojů, kterými zdaleka ne každý disponuje.

Moc jako efekt kompetentního využívání dostupných zdrojů, zmocňuje protagonisty k přístupu k dalším zdrojům moci. Nejen peněžní kapitál lze akumulovat, říká už Marx.

Jazykový komunismus nikdy nepřijde, varuje Bourdieu, „komunikační parita“ v přístupu do veřejného diskursu je jen modelem ideální komunikační situace (Habermas, Fraser, Chomski). Přístup a kontrola samotných zdrojů symbolické moci (diskursu) je branou či zadní brankou k jejímu (efektivnímu) vykonávání: ke kontrole společenského vědomí/vědění (cognition) a jednání druhých v tom kterém diskursivním poli.

Právě prostředky veřejné komunikace, jako je denní tisk s jistou tradicí a se zavedenou instituční, materiální, technologickou a organizační bází, sdružují a kombinují řadu typů zdrojů vlastního zmocnění, a tedy také mnoho forem moci, nejen moci symbolické (diskursivní).²⁴ Protínají – vedle mediálního – řadu dalších diskursivních polí.

²⁴ Nejcitovanější typologie moci jsou založeny právě na typologii zdrojů, ale zde je důležité, že všechny mají nějakou

Myšlení a jednání (ač nepřímo přes myšlení) lidí je ovlivňováno a kontrolováno diskursem, či diskursy, na kterých aktéři participují.²⁵ Moc je však zřídka absolutní (van Dijk 2001). Ani moc totalitního diskursu, jak pamatujeme, nebyla tak totální jako v Orwellově románu. Ani Velký bratr Diskurs se v panoptiku společnosti nedívá neustále, neovlivňuje a nepodřizuje jiné skupiny a její členy ve všem, ale disciplinuje je jen v některých záležitostech a oblastech života. Lidé mohou nadvláde různě vzdorovat. Mohou dominantní diskurs, jakým byla třeba „řeč komunistické moci“, tak jak ji monopolně produkovalo za dob socialismu Rudé právo (jako vlajková loď socialistického tisku), podryvat porovnáním mediovaných obrazů „naší socialistické skutečnosti“ s běžnou každodenní životní zkušeností. Anebo s životem v jiném režimu a jiném (prvorepublikovém) symbolickém universu jako starší generace světa reálného socialismu.

Ovládaní se však mohou podřizovat dominantnímu diskursu a jeho pravdě bez odporu, dokonce vstřícně, dobrovolně, nevědomky. Pak jsou „přesvědčeni bez přesvědčování“ a přijímají mocenské poměry jako normální, přirozeně dané, jako jediné možné nebo alespoň správné. Pierre Bourdieu používá pojmu „symbolického násilí“ (Bourdieu 1998: 74), kdy se ovládaní uskutečňuje, aniž by si to ovládaní uvědomovali. To nastává, když to, co diskurs říká a realizuje, odpovídá jejich zkušenosti (commonsensu) a předkládaný model světa vyvěrá z převládajících přesvědčení, norem a pravidel, která tito lidé beztak sdílejí. Diskursy, které vyjdou commonsensu vstříc dále než na půl cesty, mají větší šanci stát se dominantními diskursy, které mohou udržovat svou autoritu a podřizovat díky onomu dobrovolnému podřízení. CDA se zde spolu s dalšími proudy a směry pokorně vrací ke Gramsciovi pojmu hegemonie. Pro povahu moci vykonávanou v době moderní a pozdně moderní je příznačné, že je vykonávána především diskursivně, bez násilí i díky novým technologiím a masovým médiím.

Čerpá-li některý z diskursů autoritu z takového diskursu, který je napojen na běžné vědomí, a tedy užívá-li formy a struktury zdravého rozumu, jako jsou rámce-příběhy a kategorizace obvyklé v dané kultuře, tak se tímto napojením na běžné vědění takový diskurs bezproblémově legitimizuje. Pak nabývá formy „hegemonie“. Gramsciovi pojem hegemonie je jedním z teoretických konceptů, které jsou základními stavebními kameny CDA.

„Skupiny mohou více či méně kontrolovat jiné skupiny, nebo je kontrolovat jen ve specifických situacích či sociálních polích. Ovládané skupiny však mohou více či

hodnotu a mohou být zhodnoceny i symbolicky, tedy via diskurs. A naopak via diskurs se lze zmocnit jiných zdrojů. To proto jsou (úspěšní) podvodníci tak výmluvní, přesvědčiví a nezdídká i okouzlující.

²⁵ Právě s touto zprostředkující „proměnnou“ s vědomím, vědění (kognicí) bývá potíž, neboť svádí k mentalismu a esencialismu. Anebo k sociologismu, k durkehimovské struktuře „společenského vědomí“ (v singuláru a ve společnosti s velkým S jako utlačivé vnější síle (sociálnímu faktu). Svádí k výkladu, že jazyk zprostředkuje a přenáší naše vnitřní obsahy vědomí a převádí je do řečového či jiného jednání. Preferuji zde pojetí vědění/vědomí, které je „praktické“, jak je tomu v pojmu diskursivních sociálních „praktik“. Ať vtělených (Bourdieu), reflexivních/vykazatelných či rozumných (Sacks, Garfinkel).

méně odolávat, akceptovat, brát ji s rezervou, souhlasit a snažit se vyhovět či ospravedlnovat tuto moc nebo ji také brát jako „přirozenou“. Navíc moc dominantních skupin může být integrována do zákonů, předpisů, norem, zvyků či do zcela obecného konsenzu, a tedy nabývat formu toho, co Gramsci nazývá hegemonií.“ (Van Dijk 2001: 355, volný překlad autorky).²⁶

Dominantní diskurs se těžko obejde bez napojení na zdravý rozum (commonsens), na základní konsenzus v dané oblasti jeho působení. To jen v totalitě orwelovského ražení je (naštěstí) dominantní diskurs jediný povolený a vštěpovaný násilím spojeným s násilným vymytím mozků a zničením zdravého rozumu. Je nelegitimní.

Diskursivní kontrola tedy může být využita k prosazení vlastních zájmů a cílů (cui bono) a nebo zneužita k poškození zájmů druhých skupin (cui male), nelegitimně. Jedním ze zájmů diskursivních kontrolorů je pochopitelně navýšení udržení vlastního symbolického kapitálu, pověsti, slávy, postavení. Moci.

Kontrola textu a kontextu, slov a věcí

Výzkum vývoje Rudého práva jako instituce, skupiny i jako sady produkovaných textů se orientuje také na otázku kontroly kontextu a kontroly textu.

Sleduji, jak se moc vykonává slovy (texty), ale i dalšími prostředky. Sleduji, ač nystematicky, kontrolu podmínek vstupu do diskursu (přístupových zdrojů) na jedné straně a kontrolu nad obsahem listu a formou listu jako celku (designem, „tvář“, metatextem) na straně druhé.

Ptám se, jaké strategie a viditelné prostředky jsou ke kontrole mobilizovány a efektivně uplatněny, a to sekvenčně, tedy jako praktický postup, který lze také analyzovat v pojmech strategických tahů. Pro analýzu mocenských prostředků a procedur, které slouží k produkci a šíření textů novinami, jako je Rudé právo, je ideální nejen obě formy kontroly rozlišit, ale tam, kde to jen trochu jde, také usouvztažnit formy a strategie kontroly kontextu s kontrolou textů. Sledujeme-li již historický diskurs, není tomu požadavku dost dobře možné vždy dostát.

„Kontrola kontextu zahrnuje kontrolu nad jednou či více následujícími kategorií, které determinují definování komunikační situace, rozhodování o čase, prostoru, o identitách a rolích účastníků, jaké vědění či názory by měli a neměli mít a jaké sociální jed-

²⁶ „Groups may more or less control other groups, or only control them in specific situations or social domains. Moreover, dominated groups may more or less resist, accept, condone, comply with or legitimate such power, and even find it „natural“. Indeed, the power of dominant groups may be integrated in laws, rules, norms, habits and even a quite general consensus, and thus take the form of what Gramsci called „hegemony“ (Van Dijk 2001: 355).

nání má či musí být diskursem uskutečněno“, tak vystihuje s odkazem na Diamonda kontrolu kontextu van Dijk (2001: 356).²⁷

Kontrola diskursivního kontextu spočívá, jak je zřejmé z překladu van Dijkova citátu, v definování vnějšího rámce, v definování celé „komunikační situace“ či „diskursivní události“ (o co jde v sociální komunikaci). V definici typu „setkání“, řečeno Goffmanovsky, abych zdůraznila, že zde běží především o ustavení sociální kvality diskursivní události. Stručně řečeno, jedná se o definování činitelů komunikační situace, tedy toho, kdo s kým a proč bude vlastně komunikovat a jak, s jakým záměrem. Promluvou, texty je inferována i role/pozice a identita původce a mluvčího diskursu, zde novin-komunistických-stranických... a tak dále. Noviny nemusí vždy mluvit (jen) za sebe a ze sebe. Mohou být zprostředkovatelem (animátorem), mohou v různých situacích mluvit za někoho či jménem někoho, například za KSČ či za „komunisty“, bývalé komunisty a tak dále, zahrnovat někoho do „My“. Mohou také mluvit za sebe, s promluvou se prokazatelně identifikovat. Goffman v Rámcové analýze a ve Formách promluv rozlišuje tři pozice, ve kterých mluvčí/pisatelé vystupují: podle toho, pronášejí-li slova jako zdroj čili „autor“ (původce myšlenky a stylu), jako „animátor“, který jen tlumočí myšlenky a názory jiných a nakonec jako „principál“, který se s předmětem promluvy identifikuje, jako se svými vlastními pocity, názory. Zaujetí pozice má tedy zásadní vliv na identifikaci „mluvčího“ s obsahem promluvy a nebo diferenciaci až distanci od ní, což je často funkcí náznaků, nikoli explicitních formulací (Goffman 1986).²⁸ Kontrolu textů či souboru textů, tedy toho, co vychází na stránkách jedné novin včetně celého designu a úpravy až po titul, tiráž a grafiku, nelze odtrhnout od sociálních kontrolních praktik, které byly vedeny nediskursivně a hlavně neviditelně a veřejně, například smlouvy o pronájmu prostor nakladatelství a zápis do obchodních rejstříků apod. jsou též diskursivní, nemluvě o kuloárových vyjednáváních.

Rekonstrukce, popis pravidel a postupů konstruování

Pojem ideologie, který je ve foucaultovském pojetí diskursu nadbytečný, je v CDA ústředním pojmem a terčem, na který analytici míří kritické ostří svých analytických zbraní. Obecně pojem spadá v jedno s vytvářením významu, který přispívá k udržování či transformaci dominance. Pro některé je cílem podniku „kritika ideologie“, její „demaskování“.

²⁷ „Controlling context involves control over one or more of these categories, e.g., determining the definition of the communicative situation, deciding on time and place of the communicative event, or on which participants may or must be present, and in which roles, or what knowledge or opinions they should (not) have, and which social actions may or must be accomplished by discourse...“ (van Dijk 2001: 346)

²⁸ Harré s Davies (2001) a další upozorňují, jak je pojem role, zde mluvčího/pisatele, statický a nediferencovaný, zatímco pojem „pozice“ umožňuje jemné rozlišení angažmá a participace aktéra na situaci. S tímto aparátem je tedy možné sledovat hru, diferenciace a distance od role mimo jiné na identifikaci mluvčího s předmětem promluvy zachytit v závislosti na sociální situaci (např. profilu publika) a diskursivním kontextu (např. tématu) a to sekvenčně, v průběhu vývoje diskursivní události.

Pro jiné je to dekonstrukce či rekonstrukce, která nepředpokládá, že existuje nějaký ne-politický diskurs a že vědci mají licenci na pravdivé poznání (či „pravdivější“ poznání než „laici“) a patent na neideologické objektivní reprezentace „skutečné skutečnosti“.

Metu mého analytického úsilí představuje nikoli dekonstrukce, ale „rekonstrukce“, která svým dílem přispívá k rozpoznání sociální konstruovanosti takových skutečností, jako je ekonomika, reforma, restituce, komunistická minulost apod. Chtěla bych přispět ke čtenářské reflexi „nesamozřejmosti samozřejmého“, podobně jak to svým příkladem propaguje Dorothy Smithová. Přispět svým dílem k pochopení toho, že daná verze skutečnosti není skutečností samotnou ani jedinou, ale právě jen jednou z verzí skutečnosti. Realitou, která je „udělána slovy“. A lidmi. Realitou, která je reprezentací skutečnosti, kterou „jako něco“, jako skutečnost, někdo předkládá, aby tím čehosi dosáhl. Realitou, která je na rozdíl od ostatních (možných) sociálních skutečností, skutečně uskutečněná. Taková analytická rekonstrukce diskursu je vždy situovaná a nutně „neúplná“. I můj příběh o tom, co a jak Rudé právo o restituci psalo, je jen jedním z příběhů, které je o příbězích Rudého práva, které se na jeho stránkách odvíjí, proplétají a splétají, možno vyprávět.

Otázku, komu a čemu může taková verze prospět a k čemu mohla přispět jen nadhazuji, ale s definitivní platností nezodpovídám. Ráda odpověď přenechám těm historikům, sociologům a politologům, kteří mají zálibu v pronášení historických pravd a „soudů nad dějinami“.

Chci spíše zlákat čtenáře a čtenářky na cestu sebe/reflexe, aby se zamysleli spolu se mnou nad alternativami (reprezentace) reality naší slavné postkomunistické transformace, o které se dlouho v tuzemské sociologii hovořilo jako o danosti, jako o cestě „tam“ – „cestě k demokracii a trhu“, aniž by byly kladeny otázky odkud jdeme a kým tedy jsme, a otázky kým chceme být.

2. KONTEXTY: Kdopak to mluví?

„Bezbarvost, bezzubost sama.

Spíš by se to mělo jmenovat Bílé právo nebo Žluté právo.“

(Miroslav Štěpán)

„Ty (noviny – pozn. aut.) se změnilly tak, že se postavily z hlavy na nohy.

Ty se změnilly prostě o sto procent.“

(redaktor Rudého práva)

KDO KOHO VLASTNĚ KONTROLUJE?

Média a transformace

Média jako instituci, jako tvůrce, výrobce, šířitele či distributora textů, na jejichž obsah a rétoriku se zaměřuji, je užitečné nezkoumat jen z hlediska šířených textů, ale také na institucionální úrovni, i když je obsah novin v popředí badatelova zájmu.

Rovněž je prospěšné sledovat fungování instituce tohoto deníku v širším sociálním kontextu, zejména v kontextu prudké transformace politických a ekonomických podmínek a proměn dobové atmosféry, v nichž byly analyzované texty Rudým právem produkovány, distribuovány a čtenáři konzumovány.

Revolučního a transformačního procesu se masová média, zvláště pak média stranická, jako je Rudé právo, po pádu totalitního komunistického režimu v roce 1989 nejen účastní a reagují na změny. Jsou i jeho aktivní součástí a hnacím motorem.

Média jsou transformačním procesem podmíněna a současně do něj výrazně zasahují podle toho, jakým způsobem o vývoji situace ve společnosti referují, a ovlivňují tak myšlení, a tedy i jednání lidí. To ovšem závisí na tom, jaký mají do veřejného prostoru přístup, jak si na rodícím se trhu mezi konkurenty stojí, jaké mají materiální a organizační podmínky pro svou činnost. Média tak mohou svými texty aktivně připravovat živnou půdu veřejného mínění pro realizaci ekonomických legálních politických změn společenského prostředí, ve kterém sama operují. A působí v něm nejen jako informační zdroje a producenti diskursu, ale také jako instituce, organizace, novinářské kolektivy, tedy jako sociální, ekonomičtí a političtí aktéři sociálně-ekonomické transformace. Jsou to tedy organizovaní aktéři z masa a krve, kteří se účastní jak diskursivní, tak i (jiné) sociální praxe: výroby, rozdělování, práce atd.

Transformace mediálního diskursu Rudého práva (o restituci a transformaci), kterou sleduji, je v době (celo)společenské transformace zapuštěna do transformace samotného listu a do přechodové transformace masových médií, mediálního pole a sociální role tisku vůbec, a ta zase do procesu bouřlivé společenské transformace. Mění se prostě vše

najednou a právě v prvních polistopadových letech se de facto rozhoduje o budoucí struktuře mediálního pole (Šmíd 2004, 2005).

Experti hovoří o souvislosti dvou aspektů transformace médií u nás – politicko-ekonomicko-sociální a technologicko-ekonomicko-sociální. První byla transformace samotných médií a jejich společenské úlohy představuje globalizace, jež je ve středoevropském a východoevropském prostoru spojena s nástupem velkých západních vlastníků a nadnárodních mediálních korporací, které provází odnárodnění a koncentrace vlastnictví a výroby (Benda 2007: 76–77). Dialektiku vztahu vzájemné podmíněnosti mezi demokracií a svobodou médií zdůraznil již John Start Mill a upomíná na důležitou okolnost vývoje naší polistopadové mediální scény. Její potřeba či podmínka „zmocňujícího (sociálního) prostředí“ (enabling environment), která tisku a jiným masovým médiím umožňuje přispívat k demokracii a aktivizaci občanů, stimuluje úlohu „hlídacího psa (rozvoje) demokracie“. V souvislosti s historickou rolí středoevropských médií v transformaci a globalizaci se tato charakteristika českého p(ost)socialistického společenského prostředí, v němž masová média operují, příznačně uvádí v záporném tvaru „disabling environment“ (Jakubowicz, Sükösd 2008). Pro úlohu masmédií v sociální transformaci ve střední Evropě je podle těchto autorů charakteristická rozpolcenost mezi rolí protagonisty protestu, kdy jsou současně masmédiá vystavena enormním ekonomickým a politickým tlakům ze strany politických stran, hnutí a vlád.²⁹

²⁹ Autoři rozlišují (i s odvoláním na takové klasiky, jako jsou Blumer a Gurevitz) pro potřeby legitimizace „politiky médií“ mezi „požadavky trhu“ a „požadavky sociálními“. Pod normy a hodnoty demokratické působnosti médií lze zahrnout veřejnou vykazatelnost (accountability) médií a dohled veřejnosti nad jejich činností, smysluplné nastolování mediální agendy, kterou lidé doby skutečně žijí, vytváření platformy pro diskusi mezi všemi zájmovými skupinami a hlasy veřejnosti, uplatňování mechanismů, které nutí politiky zodpovídat se, skutečná „služba veřejnosti“. Média dle těchto standardů mají mít respekt k publiku a jejich cílem má být aktivizace veřejnosti, vzdělávání ke kritické reflexi dění. Za další normy v oblasti (demokratičnosti) „politiky médií“ je považována odolnost vůči ovlivnění zvenku a udržení nezávislosti. Z hlediska organizačního lze říci, že Rudé právo během roku nula dosahuje právní nezávislosti na komunistické straně a ekonomické samostatnosti. Míru, v níž Rudé právo tyto demokratické standardy v roce nula v záležitosti restitucí ne/naplňuje, nelze přesněji stanovit, když neporovnávám realitu restitucí a pravdu o jejich spravedlnosti dosaženou Rudým právem s jinými dobovými diskursy. Například podle modelu „agenda setting“ s běžnými názory a postoji občanů. V metaforickém pojmu „hlas lidu“, jehož obsah zde čerpám hlavně z výsledků výzkumů názorů obyvatel, které jsou v té době zveřejněné v masových médiích, je však „veřejné mínění“ také zahrnuto. Zacházím ovšem se sociologickými výzkumy jako s diskursy, které tento sociální fenomén „veřejného mínění“ o restituci svými praktikami a postupy reprodukuje. Jedná se tedy o jeden z dobových diskursů restitucí. Pokud bychom vzali jen prostor věnovaný této agendě (restituci) Rudým právem v této době rozhodně neodpovídá zájmu veřejnosti, zájmu „zdola“, jak o tom referují statistické reprezentace (Bůtorová a kol. 1992). Bylo by jistě možné dále porovnat rámcově agendu nastolovanou a interpretovanou Rudým právem se zájmem veřejnosti o agendu restitucí, která je měřena reálným zájmem, vyjádřeným počtem podaných žádostí o vydání majetku a podáním soudních žalob, které enormně i podle statistik zahlcovaly soudy a dosud je zahlcují. Ve Štrasburku jsou právě restituční kauzy v kontextu podání českých občanů dosud nejfrekvencovanější „českou agendou“. Sekundární analýzy dat z reprezentativních výzkumů ukazují, že restituční proces přímo zasáhl do osudu více než pětiny české populace, což je důsledkem jak historického vývoje sociální struktury (podílu soukromníků před r. 1948), tak i extenzivní konstrukce restitučního zákona Tuček 1996. Rovněž porovnání nastolování agendy Rudým právem s agendou zákonodárnou a politickou svědčí o tom, že je restituční agenda Rudým právem nejen potlačena a upozaděna, ale také odlišně kontextualizována.

Sociální podmíněnost masových médií má však i druhou stránku: jsou to právě média, která nepřímo přes myšlení lidí, ale také přímo (přes konexe, lobbying atd.) ovlivňují politická rozhodnutí. Jako aktéři „s přístupem“ nejen do veřejného diskursu, ale i politiky, ekonomiky a vědy a mohou aktivně zasahovat do politického procesu sociálně-ekonomické transformace jako do prostředí, které jim poskytuje podmínky a klade omezení pro vlastní rozvoj. A logicky vzato zasahují pokud možno ve svůj prospěch, což bývá zcela zjevné například při přijímání tiskových zákonů. Působení na společenské klima a na politiku však mívá obvykle subtilnější podobu. Svou symbolickou produkcí podporují masová média své (rozeznané) aktuální zájmy a rozvojové cíle svých spojenců. Současně usilují zavděčit se veřejnosti, neboť jen tak akumulují či restituují symbolický kapitál – svou dobrou pověst. Tento kapitál právě během Listopadu 1989 Rudé právo znehodnotilo předlistopadovým spojenectvím s KSČ, přesněji řečeno loajalitou se stranou, konkrétně s „jakešovskými“ konzervativními silami v KSČ, kterou list veřejně na svých stránkách až do poslední chvíle projevoval.

Podobnou roli jako Rudé právo sehrála v listopadových událostech státní televize, která měla monopol na vysílání. Demonstranti a stávkující postavily obě masová média – televizi a Rudé právo – na jeden pranýř, když skandovali: „*Televize lže, jako když Rudé právo tiskne.*“

Svou dosavadní pověst hlásné trouby KSČ, jak se dá soudit z tohoto odsudku znějícího z ulic, Rudé právo dále ještě devalvovalo, když se v průběhu horkých předlistopadových a listopadových událostí zhostilo role „renegáta sametové revoluce“ tím, že na rozdíl od mnohých jiných deníků referovalo zkresleně až absurdně o již veřejných a masových, tedy nepřehlédnutelných protestech.³⁰

Lze jistě namítnout, že prestiž Rudého práva jako zpravodaje nebyla za reálného socialismu nijak slavná, zejména po nástupu normalizace a „konsolidace“. Svědčí o tom nejen všemi oblíbené dobové vtipy typu „rádio Jerevan hlásí“, lidové parafráze kozjarovských frází a další narážky, ale také solidní vědecké studie. Například Fidelius vychází ve své analýze Rudého práva z toho, že lidé brali úvodníky Rudého práva jako „mlácení prázdné slámy“, jako vysoce ritualizovaný jazyk, jako ptydepe, které o realitě socialismu vlastně nic nesděluje (Fidelius 1998). Skoro všichni běžně porovnávali cenzurované informace tuzemského a zahraničního (západního) vysílání a samozřejmě obojí s realitou žité zkušenosti. Proti mému tvrzení lze rovněž právem vznést námitku, že onen „status“ a ona „prestiž Rudého práva“, tedy v pojmu bourdieovské sociologie symbolický kapitál, byly za totality „uměle vyhnány“ a dosažené jen díky mocenské

³⁰ Mnohé jiné celostátní noviny jako Mladá fronta nebo Svobodné slovo takto barikády komunistického režimu nebránily. Naopak, již první revoluční dny otiskovaly rezoluce, protesty a petice občanů, ale i prohlášení svých redakcí. Jinak řečeno – postavily se hned otevřeně za studenty, herce a občany, tedy proti státostraně.

podpoře státostrany. Strana svému „tiskovému orgánu“ zajišťovala zcela výsadní podmínky a postavení nejen na centrálně plánovaném „trhu“ tisku, mimo jiné povinnými odběry Rudého práva, kterými byl náklad nerealisticky nadhodnocen a dosahoval i milionu výtisků denně, ale neodrážel skutečný zájem občanů a institucí. Strana zahrnovala list i dalšími privilegii, které byly zajištěny politicko-mocenským monopolem KSČ, jak o tom bude dále řeč. Tato veřejná a „oficiální“, tedy formální a „měřitelná“ prestiž lze poměrně dobře doložit odkazy na historické práce na rozdíl od těžko zpětně postižitelných aspektů, jako je obliba listu a důvěra čtenářů a veřejnosti.³¹

Přes tyto možné výhrady usuzuji na jistou (další) devalvaci prestiže a statusu listu. Právě s odvoláním na skutečně veřejné a masové vyjádření mínění veřejnosti v listopadových dnech o Rudém právu coby lživém zpravodaji a vykázaní postoje k němu jako k zaprodanci komunistické moci (strany), který je proti nám, si dovoluji mluvit o poškození jména a prestiže přinejmenším v pojmu pošramocení pověsti v běžném smyslu slova. Mnozí lidé se těsně po listopadu 1989 doslova styděli si list v trafice kupovat.

Obě související stránky – formální a neformální, přesněji formalizovaný a neformalizovaný status/prestiž a pověst novin – uchopuji v jejich dis/kontinuitě právě pro jejich obtížně „rozmotatelnou“ provázanost v obecnějším konceptu symbolického kapitálu.

„Dokonce byla i situace, že se Rudé právo prodávalo i pod pultem.“
(Zdeněk Hoření, šéfredaktor Rudého práva)

Symbolická moc a jiné moci médií

Symbolická moc masmédií spočívá ve schopnosti definovat, co je a co není realitou, co čím a kdo kým skutečně je, jaký je – tedy na co má nárok a jaké má povinnosti a práva –, co je pravda a co lež. Předurčuje, co je obecně hodnotnější a lepší a co horší a proč.

Politickou moc uplatňují média, zejména ta stranická, nejen nepřímou, ale i přímo propagací stranických programů a poskytováním prostoru názorům politiků a jejich sympatizantů, jejichž přístup do médií podporují a jejichž hlas preferují anebo akcentují jako důležitý, hodnotný a všeobecný. Moc se obvykle podle operačního pole či podle zdroje typologizuje ve čtyřech kategoriích: na ekonomickou, politickou, donucovací a symbolickou, také nazývanou jako kulturní či ideologická moc (Thompson 2004).

³¹ Je pravděpodobné, že právě formální organizační a materiální podmínky a statusové charakteristiky listu umožnily této mediální instituci a jejímu osazenstvu revalorizovat během roku 1990 postupně i pověst listu jako zpravodaje a novin, jež se dají číst. Jednalo se o zajištění tiskárenských a výrobních kapacit a odbytu, ale i o hustou síť domácích i zahraničních zpravodajů a další přednosti, jako je obrovská odběratelská obec a čtenáři uvyklí mít „své Právo“ ráno ve schránce (což bylo tehdy obvyklé), které se deníku podařilo si z velké části i po listopadu 1989 udržet.

Typologie moci ve smyslu kontroly bere v potaz i takzvané přístupové zdroje moci, jejichž diversifikací a akumulací se účinnost výkonu symbolické moci zvyšuje. „Přístupovou mocí“ se mediální studia zabývají ve dvou polohách či pojetích, které spolu úzce souvisejí, vzato i z perspektivy sociologické. Týkají se komunikačního aspektu rovnosti a (z rubové strany vzato) sociálně-komunikačního aspektu exkluze/inkluze. Van Guillenburg odlišuje přístup ke komunikačním zdrojům, k infrastruktuře (access to communication) od přístupnosti ke komunikaci (accessibility to communication). První termín se týká míry přístupu ke zdrojům masové komunikace, zatímco ten druhý postihuje míru možné participace na sociální komunikaci a na působnosti komunikačních zdrojů. Přístup ke komunikaci a přístupnost komunikace se na straně nabídky dotýká nejen komunikačních kompetencí aktérů, ale i technického, ekonomického a distribučního aspektu komunikačních produktů, kdežto na straně „poptávky“ se přístup váže na rozdíly v sociálním postavení a reputaci (Trampota, Křeček, Nečas 2006: 11–12). Koncept přístupové moci tedy umožňuje postihnout řadu spravedlnostních aspektů samotné komunikace o spravedlnosti, kterou mohou protagonisté vést v různých spravedlnostních rámcích či diskurzech, jak na to v pojmu „abnormální spravedlnosti“ upozorňuje Fraserová, která hledá jádro problému mimo jiné v komunikační dis/paritě, v podmínkách vstupu do veřejné debaty a účasti na komunikaci (Fraser 2003).

Symbolická moc zahrnuje jak prostředky pro produkci a distribuci (technologie), tak členské vědění či kulturní kompetence, know-how, jak noviny dělat, a také jistou akumulovanou prestiž nebo kontakty (v pojmech Bourdieu zahrnuje symbolický kapitál a kapitál kulturní).

Média jako instituce a organizace vyrůstají bezesporu z akumulace symbolického kapitálu. Právě symbolická (kulturní či ideologická) moc je jádrem instituce médií. A je také platformou uplatnění jiných typů moci. Symbolická moc je tak podmínkou a součástí či aspektem každé (smysluplné) mediální činnosti a – byť „čistě“ technologické povahy – proniká do každého vztahu médií, třeba „čistě“ ekonomického. Abych parafrázovala Bourdieua, každá moc, ať taková, či onaká, má podobně jako každé jednání, jehož je moc sociálním efektem, symbolický aspekt, který ji nepřevádí na společného jmenovatele, ale na společný význam, jenž může v různých kontextech nabývat jiný smysl (násilí, nerovnost, vykořisťování, manipulaci...). Symbolická moc tedy není ustavována a akumulována jen slovy, jen diskursivně. Funguje, metaforicky řečeno, jako jakýsi akumulátor, transformátor a katalyzátor moci (Bourdieu 1995).

Právě masová média, jako je sledovaný celostátní deník, jsou příkladem toho, jak prominentní přístup do veřejného diskursu (takzvaná „přístupová moc“) a vliv na něj souvisí také s ekonomickými, technologickými a politickými podmínkami či zdroji.

Média jako instituce a organizace vládnou ekonomickou mocí. Jsou to firmy, které mají zisk, nebo jsou ve ztrátě, mají výrobní a odbytové kapacity, ovládají technologie a pře-

devším mají jistá legální vlastnická oprávnění. Média, jako jsou celostátní deníky či televize, mají nepochybně politickou moc, zejména jsou-li svázána s politickou stranou, zájmovou skupinou či hnutím a dokážou-li jeho požadavky a zájmy šířit, prosazovat a mobilizovat aktéry, např. před volbami, a mají-li přístup k informacím z politických kuloárů.

Politika se obvykle dělá v masových médiích a přes média, zřídka tak jako v Listopadu 1989 na náměstích. Hovoří se o „mediované politice“. Právě masmédia jsou příkladem institucí, které svou činností reprodukují, vzájemně konvertují, a tím akumulují mnohé druhy moci (čímž je mohou posílit a diversifikací lépe „jistit“), vzato z hlediska zdroje, protože jiné typologie zachycují moc z jiných aspektů, například podle prostředků a postupů, jimiž je nadvláda dosahována.

Ekonomické a politické nebo obecně sociální postavení, a tedy z něho plynoucí prestiž listu ovlivňuje bezpochyby možnost listu jako masmédiu vůbec působit a efektivně šířit obsahy, a tak přesvědčivě působit na veřejnost. A naopak bez pověsti může být komunistický deník v nechráněném nastupujícím tržním prostředí, ve kterém se český tisk již zjara 1990 ocitá, jako ekonomický subjekt vyřízený. Právě nabytí pověsti „černé ovce“ a prudká devalvace dobré pověsti vystihuje postavení Rudého práva těsně po revoluci, tak jak si ho uvědomovalo tehdejší vedení odhodlané udělat vše pro to, aby své postavení na špici deníků neztratilo a prestiž si znovu za nových podmínek získalo. Dosavadní role „hlásné trouby KSČ“ Rudému právu moc prestiže po Listopadu ani přidat nemohla.³² To nebyl kapitál, který by šlo zhodnotit u jiné cílové skupiny čtenářů než u komunistů (nadále) plně oddaných straně. Strana, která je dezorientovaná a jejíž vedení ani kurs plavby se nijak zvlášť nemění, strana, která v polistopadových měsících nedává jasné signály přerodu v moderní demokratickou otevřenou levicovou stranu, nemůže být tím spojencem, který by u veřejnosti pomohl stranickým novinám k zhodnocení devalvovaného symbolického kapitálu. Naopak.

List však vedle ztráty vážnosti po Listopadu postihla i další citelná ztráta – ztráta politického (mediálního) monopolu, který byl do té doby spojen s mocenským monopolem státostrany a jištěn přes Národní frontu. Komunistickým novinám přinášel mnoho dalších materiálních, technických a dalších výhod oproti tiskovým rivalům, kteří stáli v Národní frontě po boku svých stran a společenských organizací nejméně o pozici níž než Rudé právo jako tiskový orgán (ÚV) KSČ.

Skutečností je, že list je jako zdroj informací v očích velké části veřejnosti profanován, společensky vyřízen. Projevuje se to i poklesem nákladu, což reflektují v dobových

³² V těchto pojmech charakterizují svou situaci po listopadu 1989 i samotní protagonisté šéfredaktor Porybný a redaktori novin Kazda, Plesník a dokonce i odstupující šéfredaktor Hoření. Rozhovory jsou ovšem retrospektivní, pořízené ex post facto v roce 1995 zahraniční novinářkou a jejich prepisy jsou součástí přílohy práce (Hallenga 1996: 85–130). Autorka rozhovory využívá jen dokumentačně, neanalyzuje je.

rozhovorech se zahraniční novinářkou tehdejší redaktoři i šéfredaktor listu (Hallenga 1996: 85-130). Mnozí dosavadní čtenáři, zejména ti naklonění bývalému režimu, se však od svých novin zřejmě neodklánějí, nemají za ně ani náhradu. Do červnových voleb 1990 není jisté, jaké postavení bude po svobodných volbách Komunistická strana Československa mít. Veřejně se debatuje o zánaku KSČ. List je straně, přesněji ÚV KSČ, až do podzimu 1990 vlastnický a organizačně legálně nadále podřízen.

I média hrají divadlo, a to i na svých stránkách...

Noviny mohou, jak už bylo řečeno, ovlivňovat společenský kontext, v němž samy působí a v němž se transformují. Záleží na tom, jak na veřejnost a různé skupiny působí jako důvěryhodný a přitažlivý zdroj zpráv a komunikační partner čtenářů. Mohou tak ovlivňovat podmínky své existence a transformace. Mají možnost projektovat, prezentovat a veřejnosti vysvětlovat i proměnu svých cílů a svou vlastní proměnu, včetně změny institucionální. Mohou ji podat tak, aby lépe zapadla do nového sdíleného před/obrazu naší společnosti a vyhověla novým představám o roli a fungování médií, které se v té době s příchodem trhu, konkurence a západních vlivů radikálně mění (Šmíd 2004, 2005). Média jako institucionální aktéři věnují hodně času sebeprezentaci (face making), vytváření dojmů, jakkoli se zdá, že dojem je jen vedlejším produktem jejich působení.

Jsou-li média skutečně masová, musí být kompatibilní s běžnými názory, se zdravým rozumem a se všeobecně rozšířenými názory. Tak si mohou udržet či získat onu pověst, vylepšit svůj image a status a případně rozšířit řady svých čtenářů. Toto je na počátku roku nula situace Rudého práva, jemuž řady příznivců a čtenářů kvapem řidnou, dokonce rychleji než straně. Té odešla do červnových voleb asi polovina členstva, kdežto jejímu tiskovému orgánu – Rudému právu – ubyly více než dvě třetiny čtenářů, a to v době, kdy byl po tisku velký hlad.³³

Média tedy mohou prostřednictvím organizačních, technologických či ekonomických změn nejen měnit semiotické kvality, obsahy svých stránek, ale i naopak: symbolická moc médií se projevuje kontrolou myšlení a ovlivňováním názorů a postojů lidí k vybraným agendám a může odpoutávat pozornost od jiných záležitostí. Noviny a jiná masová média mohou tedy texty – selekcí a manipulací agend a jejich rámcováním ovlivňovat širší společenské prostředí, a tedy i politická rozhodnutí, která se v něm přijímají (s ohledem na veřejné mínění formované médii). A ovlivňovat tak podobu zejména těch rozhodnutí,

³³ Údaje o nákladu jsou jen hrubé a nepřesné a jsou dokumentovány v Příloze 3, ovšem až za rok 1991, kdy GFK zšetření podniklo. Před revolucí, jak již bylo řečeno, byl náklad udržován na nerealistické výši, takže je možné větší část poklesu nákladu listu v prvním pololetí roku 1990 přičíst na vrub právě tomu. Po prudkém poklesu pak náklad oscilloval kolem 300 000 výtisků až do nástupu digitalizace a internetizace v tomto století. Také náklad konkurentů, jako je Mladá fronta, je v té době obdobný.

kteřá se týkají jejich zájmu, působit ve prospěch spojenců či v neprospěch konkurentů (Trampota, Křeček, Nečas 2006: 8).

Dostat se ke zdroji, být první, udat tón

Ocitáme se v revoluční době, kdy se vše včetně veřejného mínění mění ze dne na den, staré neplatí, ale nové se teprve rodí a rýsuje. A formuluje. Zavedených, skutečně masových informačních zdrojů o domácím dění je kromě celostátních deníků v té době málo (podrobněji Šmíd 2004, 2005; Benda 2007). Je tu navíc možnost být první, ovlivnit nastolení, a tedy „nastavení“ zbrusu nových témat, která se začínají objevovat jako houby po dešti. Nabízí se možnost „udat tón“. Tón, kterým se o nových záležitostech začne mluvit, možnost nastavit výkladový rámec, zavést nové kategorizace, pojmenování novinek – podobně jako sbormistr na začátku první zkoušky nové skladby. Příkladem takového zbrusu nového tématu je v roce nula právě restituce, privatizace, restaurace soukromého vlastnictví. Vždyť i Tomáš Ježek, tehdejší ministr privatizace, který měl restituční agendu na starost, ve svých vzpomínkách nadepisuje jednu z kapitol „O tom, jak Klaus stavěl Friedmanem Potáče do latě, ale o soukromém vlastnictví ještě v listopadu 1989 nepřemýšlel“ (Ježek, Husák 1997: 48).

V jazyce mediálních studií se hovoří o „skupinách s přístupem“, které mají možnost nastolení nového tématu a „primární definice situace“. Když se nadhozená témata a výkladové rámce uchytí a ve veřejném prostoru ujmou, je již méně pravděpodobné, že se posunou zcela mimo zajeté koleje, že se zásadně promění způsob (paradigma) interpretace anebo že budou z veřejné agendy vymýcena (McCombs 2009).

Status novin, zejména vlastnický, politický a legální, je ovšem neopominutelným kontextem obsahu a rétoriky novin, které podrobně analyzuji ve druhé části práce.

Sociální (instituční) kontext umožňuje lépe porozumět strategiím nastolování dobové agendy na stránkách listu. Rekonstrukce kontextu produkce textů, jakkoliv neúplná a zpětná, by měla přinejmenším zodpovědět otázky: Kdopak to mluví? Kdo tyto texty produkuje? Jaká je jeho sociální pozice a identita? Na koho se obrací a v čí prospěch diskursivně jedná, čí zájmy hájí, čí zneuznává?

Pro studium organizačního kontextu textů (diskursu) je zde i metodologický důvod – sociální historie listu jako organizace a instituce v roce nula je podle dikta CDA žádoucí, i když ne docela „povinná“. Rozkrytí základních souřadnic kontextu produkce či foucaultovského dispozitivu by mohlo pomoci pochopit, proč se (asi) v po-revolučním Rudém právu v „roce nula“ o restituci a reformě píše tak, jak se píše. A pro koho, pro koho především? Proč (asi) ty a ty postoje dosud komunistický deník zaujímá, proč jisté názory hájí? Jaké zájmy tedy list jako celek prosazuje a do jaké pozice se během roku situuje? A jak to signalizuje? Jde o politické zájmy strany, všech komunistů včetně bývalých, či zájmy levicově orientovaných skupin a jakých?

Sleduji-li nastolování agendy reprivatizace (restituce) jako součást širší agendy, která je na pořadu dne, jíž je agenda privatizace a ekonomické reformy, zajímám-li se o diskursivní soutěž, o podobu „transformační ideologie“, nelze z obzoru úlohy tyto kontexty docela odsunout. Stejně tak nelze pominout zájmové skupiny, v jejichž prospěch tyto ideologie „pracují“. Pojem „transformační ideologie“ přebírám od Matochy (2001). Hodí se k jazyku kriticky diskursivních směrů lépe než „transformační mýty“ (Kabele 1994 a další). Snad nebudu podezřívána z ekonomismu, když se spolu se zmíněným autorem přikloním k tezi, že na mocný „privatizační mýtus“ se při studiu transformační ideologie a praxe zapomíná (Matocha 2001: 73).

„Název Rudé právo byl relikvium komunistické minulosti.“
(redaktor Rudého práva)

*„Naše nové jméno v podstatě souvisí s tím, že v podstatě je to přechod k tomu, aby chom nebyli spojeni s tou minulostí.
Samozřejmě kohokoliv z nás může jméno zachránit. My jsme si toho vědomi.“*
(redaktor Rudého práva)

„FACE MAKING“, PROMĚNA TVÁŘE LISTU

Rudé právo se po listopadových událostech ocitlo v prekérní situaci. Jeho pozici v mediálním poli i ve společnosti určoval a symbolizoval dosavadní služební vztah ke Komunistické straně Československa (později Komunistické straně Čech a Moravy, KSČM).

Postoj občanů k Rudému právu coby nástroji udržení monopolu komunistické moci vyjadřovaly v po/revolučních dnech takové slogany z lidové dílny jako „(Televize) lže, jako když Rudé právo tiskne“. V konkrétní poloze totéž, tedy nedůvěru k listu a jeho tendencímu neobjektivnímu způsobu reportování, dokumentovalo ironizující heslo „*Rudé právo psalo, že nás bylo málo...*“, což lidé skandovali v reakci na bezprostřední reakci Rudého práva na události 17. listopadu v Praze, na způsob, jímž noviny o účasti protestujících záměrně zkresleně referovaly.³⁴ Lidé v ulicích ne náhodou protestovali i proti tomu, v jakých pojmech list o nich a o vnitropolitické situaci píše, když na transparenty psali hesla „*Nejsme lid, jsme lidi*“.

Tehdejší redaktor listu Rudého práva Plesník v interview říká, že v té době byli „černými ovce“. Náklad v prvním pololetí roku 1990 rapidně klesal. Vše včetně svědectví

³⁴ Jedním z prvních aktů budoucího šéfredaktora Porybného, jenž vystřídal toho předlistopadového (Hořeného), byla petice redaktorů k událostem 17. listopadu, v níž se distancují od předešlého strkání hlavy do písku a deklarují vůli dělat napříště objektivní noviny.

tehdejších protagonistů/redaktorů listu svědčí o tom, že si tuto situaci vedení listu nejen uvědomilo, ale že okamžitě začalo s revolučními změnami redakce, vedení i profilu (identity) listu. Postupná změna designu deníku od listopadových událostí do konce následujícího roku úzce souvisí zejména s přehodnocením, uvolněním a posléze rozvázáním vztahu s KS a přesněji s ÚV KSČ, jehož bylo Rudé právo do podzimu devadesátého roku „tiskovým orgánem“ a legálním vlastnictvím. Změny instituční a organizační úzce souvisí s vnější proměnou podoby deníku Rudé právo a jdou ruku v ruce. Proměny tváře listu jsou výrazem a významem zcela zásadních změn instituce a její konkrétní organizační podoby, nikoli pouhou koincencí. Není pilířem instituční kultury deníku, který by se v tomto období vůbec neměnil. Mění se i instituční historie, nebo lépe kolektivní paměť jako historie produkovaná „zevnitř“, leč inzerovaná navenek čtenářům. Díky (masmediální) povaze instituce, jejímž cílem je výroba a masové šíření sdělení, může list do značné míry ovlivňovat svůj vlastní obraz v očích veřejnosti a legitimizovat také proměny své identity.

Jedním z prostředků sebe prezentace a řízení dojmů je profil a design listu, který je z hlediska obsahu článků (textů) a ilustrací jakýmsi „metatextem“, jakýmsi rámcem vyššího kalibru.

Rychlý organizační „přerod“ a změna profilu novin nebyly jen ústupnou reakcí (části) původní (předlistopadové) redakce, ale i dobrovolně odstupujícího vedení (šéfredaktora Hořeního, který byl současně funkcionářem ÚV KSČ) na stávající nevýhodné stigmatizující postavení komunistických novin na politicko-spoločenské scéně a na mediálním poli (na poli denního tisku). Došlo k radikální změně vedení oddělení: prakticky odešlo staré vedení, což představovali především ti starší a ideologicky věrní. V interview z roku 1995 se Saskií Hallengovou odstupující šéfredaktor Hoření definuje změnu vedení jako předání štafety reprezentace v zájmu listu, který by byl (ještě více) kompromitován, kdyby se ke změnám nepřistoupilo (Hallenga 1996: 85-90). Jde o taktiku zachránit, co se dá a dát signál veřejnosti, že se něco v novinách (a snad i s novinami) zásadně mění, že kontinuita tradice je přerušena „zevnitř“.

Revoluční přerod listu představuje, jak je patrné ze střídání stráží, současně vstřícnou strategickou pružnou reakcí na vnitropolitický vývoj, demokratizační výzvy a ekonomické příležitosti, které první po-revoluční rok postupně přinášel. Revoluční sebe-transformace instituce, konverse tohoto sociálního aktéra tedy nebyla jen vynucena okolnostmi, ale byla spojena s velmi pružnou taktikou a strategií hledání vlastní pozice a vlastní tváře, jež by byla pro veřejnost a (potenciální) čtenáře stravitelná a přitažlivá a pro Rudé právo a pro jeho osazenstvo příhodná a do budoucna strategicky výhodná.³⁵ Na jednání (osa-

³⁵ Ne náhodou právě „pružnost“, nekonzervativnost, pragmatičnost, možnost být nezávislí a dělat věci po svém a podobně jako jinde (na západě) deklarují v dobových interview tehdejší redaktori a šéfredaktor Rudého

zenstva) novin působila tak proměnlivá a složitá konfigurace „push“ i „pull“ faktorů současně, že je nemožné je v celé složitosti rekonstruovat a popsat.

Změny podoby listu jako diskursu vyšší úrovně (metarámce) pro vlastní obsah a instituční změny Rudého práva jako konkrétní organizace či podniku chápu jako sociální kontext, ve kterém se organizuje produkce sdělení a strategie prezentace sledovaného tématu.³⁶ Tento kontext však má své diskursivní projevy či znaky, jako je třeba změna rubrik listu, které lze zpětně sledovat.³⁷ Nesleduji všechny aspekty této proměny, například rozměr mezinárodní. Přitom Rudé právo (později Právo) je spolu s maďarským postkomunistickým Nepsabatszákem výjimečně svým setrváním na čele tiskového pelotonu postkomunistických zemí, nepočítáme-li ruská (postsovětská) média. Tato kontinuita „dlouhé tradice“ deníku je přitom – jen zdánlivě paradoxně – dosažena řadou diskursivních a sociálních praktik přerušení návazností a rozchodu s vlastní tradicí komunistického a selektivního strategického navazování na ni za nových okolností a nově.

Rudé právo si, pomineme-li povážlivě pošramocenou pověst, která se dotkla v jisté míře i jiných masmédií, jež působila za minulého režimu, nestálo na startu nové éry zas tak špatně ani v národním měřítku: bylo na počátku sledovaného období jedním ze šesti plnoformátových deníků (vedle titulů Mladá fronta, Práce, Svobodné slovo, Lidová demokracie a Zemědělské noviny). Bylo jedním ze tří stranických listů, tiskovým orgánem nejpočetnější politické strany (která měla v té době přes masový odliv nejpočetnější členskou základnu), bylo deníkem s celostátním rozsevem, vypracovanou strukturou zpravodajů a lokálních redakcí, s dobrou distribuční a kmenovou předplatitelskou sítí a zajištěnými tiskárenskými kapacitami.³⁸

práva jako zásadní kolektivní krédo nové nastupující generace, které je vedlo k vymanění se z pout strnulé Komunistické strany a jejího ÚV. Uvádějí, že o svou nezávislost museli s KSC, resp. ÚV KSC(M) svést doslova „boj“ (Hallenga 1996: 85–130). Diskursivní strategie legitimizace a argumentace nutnosti revoluční proměny instituce z pozic redaktorů a šéfredaktora jsou součástí samostatné rukopisné studie (Šmídová 2009a).

³⁶ Vztah mezi nediskursivní a diskursivní sociální praxí Rudého práva oné doby je složitě zprostředkovaný, dosud málo zdokumentovaný. Je obtížné (ne-li nemožné) jej zpětně rekonstruovat. Přitom je nesporné, že tyto změny profilu listu úzce souvisí se změnou vlastnického a právního statusu listu, pojednaná v následující části práce. Diskursivní praktiky mohou posloužit k prosazení a legitimizaci i těch vlastních jednání, která jsou prováděna jinými prostředky než slovy, než diskursivně (například změny vlastnického statusu, organizační změny distribuce novin předplatitelům apod.). Někdy noviny připravují diskursivně půdu pro nediskursivní kroky, jindy naopak tyto kroky zpětně oznamují a legitimizují na stránkách svých novin. Někdy mlčí a některé aspekty své vlastní změny prostě zatemňují či zneviditelňují. Například nekladou otázku po stranické biografii redaktorů.

³⁷ V duchu CDA tyto zjevné proměny listu a jeho profilu nepovažuji jen za „odraz“ okolních společensko-politických změn v mediálním a politickém poli, ale za praktický strategický prostředek revoluční přeměny vlastní pozice a identity.

³⁸ Vydavateli českých deníků byly před listopadem 1989 tři politické strany: Komunistická strana Československa (*Rudé právo*), Československá strana lidová (*Lidová demokracie*), Československá strana socialistická (*Svobodné slovo*). Vedle toho vydávaly deníky i „dobrovolné společenské organizace“, jako například Socialistický svaz mládeže (SSM, *Mladá fronta*), Revoluční odborové hnutí (ROH, *Práce*), nepočítáme-li oborové noviny jako *Zemědělské noviny* a *Obranu lidu*, vydávané státními orgány (Šmíd 2004).

Rudé právo postupně proměňuje svou vlastní pozici a identitu velkým dílem svou diskursivní mediální praxí – psaním novin transformuje i politické, sociální a ekonomické atributy své identity, a tak také posunuje vlastní pozici v uskupení masových médií (zejména tištěných). Postupně se zbavuje svého stigmatu, revalorizuje svůj devalvovaný symbolický kapitál a buduje výhodné umístění na poli (tištěných) masmédií. V této době se deník uchyluje k selektivnímu přehodnocení vlastní historie a k rozchodu s některými jejími verzemi, tedy ke konversi vlastní identity.³⁹ To postupně vede k zavržení té verze, která byla dosud tradovaná jak vlastníkem listu, tedy stranou, tak samotným Rudým právem a čtenářskou veřejností.⁴⁰

Diskursivní strategie postupného přehodnocení vlastní minulosti a rozchodu s ní vede k vytvoření takového nového „curricula vitae“ deníku, který by list rehabilitoval a jako zpravodaje legitimizoval.

K tomu je třeba vyprávět, a to veřejně (k čemuž mají noviny všechny předpoklady) takový přesvědčivý příběh minulosti instituce (listu), jenž by ústil ve smysluplnou současnost a legitimní budoucnost. Věrohodný příběh, který by umožnil v očích velké části čtenářské veřejnosti obnovit ztenčený „morální kapitál“ Rudého práva, jak jmenuje tento druh sociálního kapitálu v postkomunistické situaci Verdery (1996). Je třeba vyprávět o sobě vlastní příběh, který by aktéra (list) oprávnil (zmocnil) ve změněné situaci znovu promlouvat k (části) veřejnosti a činit si nárok na místo na mediálním slunci, nárok na pravdu a objektivitu.

Zkusím zrekapitulovat bez nároku na úplnost a historickou přesnost uzlové body proměny sebe-prezentace a podoby samotného média a alespoň naznačit dobové podmínky a okolnosti, které ke změnám zjevně či pravděpodobně přispěly.

Jedná se jak o změny navenek (např. vztah s KSČ), tak „uvnitř“ novin (například struktura řízení redakce), které se často vyjevují na stánkách listu.⁴¹

Od prosince 1989 klesal trvale náklad, který dosahoval před Listopadem v průměru milion výtisků denně (až na 300 000 na jaře před volbami).⁴² Trvalý pokles popularity

³⁹ Sociální organizace kontinuity a diskontinuity, která je uskutečňovaná (a tedy zpětně sledovatelná) především diskursivně, je – jak již bylo předesláno v úvodu – klíčovým motivem studia politiky paměti. Pozornost proto soustřeďuji hlavně na rekonstrukci kolektivní paměti na „vynalézání tradic“ (Thompson 2004) na pozadí dosud jednotně a dlouhodobě (a to dokonce i v době Pražského jara) tradované historie Rudého práva jako integrální součásti historie komunistického hnutí a KSČ.

⁴⁰ Srovnej například sebepropagující publikaci „Naše Rudé Právo“ z roku 1980 (Naše... 1980).

⁴¹ Avšak pro jejich provázanost nemá valný smysl je ostře rozlišovat; například souvislost vnitřní reorganizace a restrukturalizace oddělení redakce a rušení a zavádění rubrik a příloh.

⁴² Vysoký náklad byl za socialismu, jak bylo vytčeno před závorku, ovšem jištěn do značné míry mocensky omezenou konkurencí a monopolním postavením Rudého práva, odvozeným od mocenského monopolu strany ve státě i Národní frontě, jež sdružovala ostatní strany a politické organizace, které vydávaly ostatní velké deníky. Periodikum bylo majetkem KSČ a tiskovým orgánem ÚV. List měl exklusivní podmínky pro svou práci, včetně materiálních a platových. Redaktoři byli bezvýjimečně členy strany, šéfredaktoři funkcionáři

a ztráta důvěry v Rudé právo se odvíjí od vazby na KSČ a stranickou funkci listu, který propagandisticky sloužil jejím mocenským zájmům. Po červnových volbách se náklad listu opět zvyšuje (Hallenga 1996: 59) a ustaluje se na třech stech tisících a v dalších letech kolem této hodnoty stále osciluje.

Sledované období „revoluce v revoluci“ lze z hlediska změn zhruba rozdělit do dvou období, a to na (zdánlivě) „evoluční“ do červnových voleb 1990 a na období „revoluční“ v druhé polovině téhož roku. Zhruba v první půlce prvního po-revolučního roku se vztah listu ke KSČ jevově a formálně nijak zásadně nemění, rozhodně ne z pohledu běžného čtenáře. List signalizuje změny své politické orientace a statusu spíše nenápadně posunem obsahu a témat, svými texty a jejich jazykem, který již zdaleka není tolik zjevně (lexikálně) ideologický a propagandistický. V druhém období je již zřetelně vidět to, co se zasel v období prvním. Proto výklad dělím do dvou období. Je to opět dělení instrumentální, slouží jen a jen přehlednosti výkladu.

„My jsme byli o dvě tři koňské délky dál, napřed než Ústřední výbor.“
(redaktor Rudého práva)

Poločas první

Pozorný čtenář může i v prvním období z řady příznaků, jako je nastolování dosud tabuizovaných témat (např. poválečného odsunu) a otevírání „třináctých komnat“ dějin KSČ a MDH (Mezinárodního dělnického hnutí), např. otázky politických procesů s politickými vězni v padesátých letech, a může spíše „mezi řádky“ a „mezi titulky“ úvodníků („slov šéfredaktora“) vyčíst proměnu politiky ze strategie reportování a – je-li skutečně pozorný a bystrý – vytušit změnu ve fungování vztahu mezi deníkem Rudé právo a jeho vlastníkem (ÚV) KSČ. Jinak řečeno – nový, poněkud odlišný a nekonzervativní způsob psaní o nových či dosud zapovězených politických tématech lze číst i jako způsob nerezolutního distancování se od dosavadní vlastní praxe reportování a stylu novinářské práce jako vytváření odstupe od vlastní diskursivní historie. Od historie „hlásné trouby“ politiky strany, od tradiční role

ÚV KSČ. Rudé právo mělo ze všech deníků nejrozsáhlejší síť zahraničních a regionálních zpravodajů, mělo své zpravodaje i v řadě západních zemí. List byl plně podřízen a kontrolován ÚV KSČ, redakce fungovala na principu dlouhodobých (ročních) i krátkodobých plánů (měsíčních a čtvrtletních) a dokonce plánů individuálních-redaktorských, které byly schvalovány. Dokonce i témata úvodníků byla plánována a schvalována předem. V dlouhodobém horizontu plánu se Rudé právo řídilo podle kalendáře strany a mezinárodního dělnického hnutí, v předstihu „rozpracovávalo“ usnesení a závěry sjezdů strany, připravovalo výročí VŘSR a narození Lenina a Marxe, „přenašelo (dobré) zkušenosti“ z praxe národních výborů, JZD apod. Cenzura byla několikasupňová, vnější i vnitřní. Produkci těchto sdělení byla zbudována jakási virtuální říše socialismu, která nebyla příliš závislá na žité reálné každodennosti „reálného socialismu“. Slovy Bergera a Luckmana toto symbolické universum socialismu jako budování komunismu bylo i díky svébytné „řeči komunistické moci“ či havlovského „ptydepe“ plně soběstačné. Realita jej jen tak snadno nemohla ušpinit (Fidelius 1998, 2000).

propagandisty idejí komunismu, od svého stylu (ptydepe, novořeči, řeči komunistické moci). Lze jej číst jako náznak přerušení vlastní tradice, tradice komunistické.

Od odvratu od své tradiční praxe reportování je pak jen krok k distancování se od politické strany, se kterou je list formálně spojen. Od strany, která se na rozdíl od jejího tiskového orgánu od své neblahé minulosti jasně veřejně nedistancuje, nepřebírá odpovědnost a projevuje se jako dosud, tedy konzervativně.

Distinkce či distance listu Rudé právo od KSČ, resp. ÚV KSČ, se v tomto prvním období otevřeněji projevuje na rovině článků, které se k mnohým aspektům politiky strany, zejména k otázkám vztahu k totalitní minulosti a otázce vyrovnání se s minulostí, staví (do té doby) nezvykle kriticky. Již od počátku období tedy Rudé právo svůj postoj ke straně (svému vlastníku a řídicí složce) mění a dává to najevo na svých stránkách, čímž ovšem mění svou pozici na list ideově nezávislý na linii strany. Deklaruje otevřeně svou novou roli kritika a názorového „předvoje strany“. Spolupráci a svou podporu strany podmiňuje ochotou Komunistické strany Československa přispět k výstavbě demokratické společnosti, podmiňuje ji snahou rozejít se otevřeně s vlastní neblahou minulostí, přiznat svůj podíl na této minulosti a vyrovnat se s ní, jakkoliv je to trpké a bolestné. Příkladem jde i šéfredaktor Zdeněk Porybný (RP 6. 2. 1990 s. 1 Jaké bude Rudé právo).⁴³ Tímto inauguračním článkem ústy novopečeného šéfredaktora list de facto veřejně kritizuje svého vlastníka a vyzývá ho ke změně, kterou si žádá demokratické prostředí. Již samotná únorová výměna šéfredaktora je výrazný signál změny, a to jak politické, tak generační proměny. Oba střídající se šéfredaktori rekrutují ze zahraničních zpravodajů: Hoření a Porybný. Jejich biografie přesto symbolizuje střihu politických režimů, která se promítá i do změny organizace. Předlistopadový šéfredaktor Hoření byl za perestrojky zpravodajem příznačně na východě v zemi Sovětů, kdežto ten porevoluční měl zpravodajské zkušenosti západní, z Francie a USA. Před listopadem vedl washingtonskou kancelář listu. Také pozice v aparátu strany a generační příslušnost před- a polistopadových šéfredaktorů je dosti odlišná; Hoření stál v hierarchii strany výše. Biografie obou protagonistů instituční změny jsou si však, dlužno dodat, podobné v tom, že jsou oba předlistopadovými členy redakce Rudého práva a členy strany, jako všichni redaktori v té době.

Dosavadní zahraniční zpravodaj listu Porybný, pověřený vedením a poté již šéfredaktor, vyzývá počátkem února ke změně postoje k minulosti, kterou považuje za nutnou

⁴³ První signál však nové vedení listu dává po listopadu, kdy publikuje onu petici redaktorů k událostem na Národní třídě a distancuje se od dosavadního způsobu, jakým noviny události zkreslovaly a zamlčovaly. Tuto petici iniciuje právě budoucí šéfredaktor (v té době jen pověřený vedením redakce) Porybný a v jeho paměti figuruje tato petiční akce jako jeden ze symptomů schizmatu mezi konzervativní částí redakce, která čekala na pokyn strany, a mezi „mladšími“ progresivními pragmatickými redaktory. Jde tedy opět o symbolické gesto rozchodu s vlastní minulostí a současně o rozchod s tou částí redakce, která je loajální se stranou. Petice je tedy již první vlaštovkou názorového osamostatnění, signálem, že noviny nebudou čekat na pokyn či svolení.

a na svých stránkách ji hodlá prosazovat. Zavazuje se veřejně pokračovat v jiných demokratických podmínkách jinak. Nežádá svého vlastníka a poručníka o souhlas, ale ujímá se veřejně iniciativy. Osobuje si právo určovat agendu, ideový obsah i tón listu. Právo na vzpouru na lodi z flotily strany však deník přímo nevyhlašuje. Tímto a dalšími články list de facto varuje KSČ, že (tak jako tak) hodlá pokračovat v tomto kursu a po svém. Neříká sice explicitně: Ať se stranou, či bez ní, pokud se strana nevzpamatuje ze své dogmatické strnulosti..., ale vyznívá to tak. Vyzývá před volbami veřejně Komunistickou stranu, aby očistila své řady a znovu tak vydobyla důvěru voličů, zatímco vedení strany se masového odlivu členstva děsilo.⁴⁴

Efekt tohoto slova (nového) šéfredaktora, který má statut jakéhosi programového prohlášení, a dalších článků, které jsou v této době na stránkách komunistického deníku publikovány, je zřejmý – delegitimizuje mnohé politické názory a postoje (vedení) strany v nových podmínkách, distancuje se od ní a deklaruje, že hodlá zaujmout vlastní (aktivní a demokratický) postoj, pokud KSČ nezmění svou politickou orientaci. Dává ultimáta. Jinak řečeno deník takovými texty, jako je únorové slovo jeho šéfredaktora, tento postoj ke straně zaujímá a diskursivně vykonává. Rudé právo dává čtenářské veřejnosti ústy šéfredaktora také najevo ochotu respektovat plně nové demokratické poměry a politický pluralismus. Ochotu přizpůsobit se novým společenským poměrům a podpořit jen takovýto postoj strany nebo sil a proudů ve straně.⁴⁵

Rudé právo se tak samo staví do role jakéhosi „předvoje“ strany, pochybuje současně, že ho zadní voj – strana – bude chtít či moci následovat. V pozadí onoho varování „když ne se stranou, tak bez ní“ je ovšem skryt předpoklad či tiché podezření, že strana en gros nebude schopna a ochotna se na nové poměry adaptovat a stát se normální moderní levicovou demokratickou stranou. Že není schopna překročit svůj stín.⁴⁶

⁴⁴ Během prvního polistopadového roku opustila stranu asi polovina členů. (White 1991: 36) Vývoj KSČM v této době charakterizuje referendum o vypuštění pojmu „komunistická“, který ji nevedl směrem k reformní nekomunistické levice a sblížení se sociálnědemokratickými silami, ale „...měl za následek odchod části členské základny, nevolitelnost pro velkou část levicového elektorátu a uvolnění prostoru na levém středu pro jiný levicový prosystémový politický subjekt, který by takto vzniklou mezeru na politickém trhu zaplnil. V českém prostředí tak úlohu demokratické levice, kterou v Polsku a Maďarsku plní postkomunistické strany, převzala autentická sociální demokracie...“ (Kunštát 2004: 20).

⁴⁵ Snahy reformovat komunistickou stranu v demokratickou moderní levicovou stranu po listopadu 1989 zatím opakovaně troskotaly. „Za prvé šlo o nepřipravenost stranické elity k reformě strany a za druhé o malou ochotu členské základny tuto reformu akceptovat a podporovat.“ (Kunštát 2004: 20)

⁴⁶ Dejme však slovo i druhé straně sporu o přístup k vlastní minulosti, tedy Komunistické straně. Tím spíše, že zaznívá také (stejně jako petice redaktorů) těsně po listopadu v prosinci 1989 ze stránek Rudého práva z prohlášení KSČ na mimořádném sjezdu. V něm strana veřejně doznala všechny chyby, omyly a deformace namířené „proti lidskosti a demokracii“, omluvila se všem občanům „postiženým neoprávněnými represemi“ včetně chartistů a vyloučených komunistů, ale zároveň nedefinovala celou výstavbu socialismu jako svou chybu, kterou poškodila zemi a její obyvatele. Vyzvala naopak k respektu k onomu „nespornému a trvalému, čeho bylo dosaženo v průběhu národně demokratické revoluce i při výstavbě socialismu v naší vlasti“. Deklarovala hned po listopadu 1989 nedopustit zneuznávání „...pracovních a občanských zásluh těch členů strany, kteří po desetiletí svědomitě a nezištně plnili politické a pracovní úkoly ve prospěch naší společnosti“, jak zní v „Prohlášení k občanům ČSSR“, otištěném v Rudém právu 21. 12. 1989.

To ovšem v praxi znamenalo, že se karty – přinejmenším co se symbolické moci týče – namnoze obracejí, i když vztah závislosti deníku na straně legálně a materiálně trval. Snad to bylo tím, že byla komunistická strana decimována mnohem více než list a redakce. A pak síla slova, veřejný hlas je v revoluční době rychloobratovým politickým kapitálem.

Předpoklad čtenáře, že Rudé právo je stále jakýmsi „tiskovým mluvčím“ strany, i když ne již tak docela „hlásnou troubou propagandy“, však není do červnových voleb nijak zásadně a explicitně narušen. Závěry z důležitých zasedání ÚV KSČ, programové dokumenty a volební program strany jsou v listu stále systematicky prezentovány.

Jen málo indicií, jako je dubnové „vygumování“ hesla „*Proletáři všech zemí spojte se!*“ a doprovodných symbolů mezinárodního komunistického a dělnického hnutí (včetně Klementa Gottwalda z profilu) je jasným znamením přetrhávání vlastních tradic, spjatých v minulém období s po/normalizační KSČ. Odpárání hesla-výzvy k proletářům všech zemí, aby se spojili v boji proti kapitalismu a imperialismu, které bylo (i pro ideologizující anachroničnost slova „proletář“) tak často ironizováno lidovými politickými vtipy, mohlo a mělo veřejnosti taktně naznačit změnu kursu: ústup od proletářského internacionalismu a sovětské kurately, ale spolu se symboly naznačilo i rozchod s některými národními tradicemi, jako je ta gottwaldovská. Toto symbolické stržení standard zdůvodňuje v dubnu nový porevoluční šéfredaktor Porybný čtenářům snahou noviny „modernizovat“ (RP 27. 4. 1990 s. 1 Slovo ke dni: Bez hesla).⁴⁷

Od prosince do dubna, jak už bylo řečeno, prudce klesal počet výtisků (až na cca 300 000), ačkoli hlad po zprávách byl v revoluční době enormní.⁴⁸

Na trhu se v tomto období objevují další listy, z deníků například Lidové noviny. Papír je za revoluce vzácným statkem a je na příděl, i když z jiného důvodu než tomu bývalo

Rudé právo mohlo hypoteticky vzato postupovat v reprezentaci přístupu své strany k vlastní minulosti zcela opačně. Mohlo přece toto stranické komuniké propagandisticky využít, podtrhnout a rozvíjet tak, aby vytvořilo obraz KSČ, která se s komunistickou minulostí rozešla a kajicně se hlásí k odpovědnosti za křivdy komunismu a všem se omlouvá, jak to v této věci dosud praktikuje část členů strany (Balík 2004), list nemusel téma také vyrovnání se s komunistickou minulostí dále rozvíjet.

Vyjadřování názoru na „přstrosí postoj“ stany ke komunismu je tah strategický, i když je to podle všeho názor velmi realistický a široce sdílený. Jak běžní občané, tak i politologové, historici a sociologové se shodují na tom, že tuto (historicky výjimečnou) polistopadovou kolektivní omluvu komunistů československým občanům za dobu nesvobody považují ve světle celkového přístupu KSČ(M) k vlastní komunistické minulosti doslova za „vyhaslou“ a „neplatnou“ (Balík 2004, Mayerová 2009 a další). To se naplno projevilo všeobecným morálním zavržením zpozdilého pokusu o omluvu za křivdy komunismu po dvou desetiletích právě před volbami, ve kterých komunisté cítili svou šanci.

⁴⁷ Za řadu informací o změnách profilace listu vděčím doktoru Milanu Šmídovi, který mi dal cenné rady, kdy, kde a u kterých autorů tyto údaje hledat, aniž bych musela dělat reanalýzu novin znovu „list po listě“.

⁴⁸ Pro rok 1990 jde o odhady. Přesné údaje o nákladech deníků nebyly v té době agenturou ABC ještě sledovány. GFK podává údaje z roku 1991 o struktuře čtenářstva novin a lze i podle výpovědí vedení usuzovat, že se během několika měsíců nijak zásadně nezměnilo, odešlo jen pět tisíc čtenářů, které rozhořčilo, že list se rozešel se stranou a dosáhl nezávislosti (viz Příloha 3)

za normalizace, kdy byl přidělen papíru jedním ze způsobů kontroly (cenzury) tisku. Rudé právo rezignuje na svůj „world format“, který za totality symbolizoval prominentní status listu. Je z důvodů ekonomických a pro nedostatek papíru nuceno zeštíhlit a vedení takticky „obětuje“ svou čtenáři tak oblíbenou přílohu „Haló na sobotu“ (Nekvapil 1994: 42).

Zásadně se právě v prvním pololetí mění složení redakce a její vedení: Zdeněk Porybný, dosavadní zpravodaj Rudého práva v USA, nahrazuje v únoru 1990, jak bylo řečeno, ve funkci odstupujícího šéfredaktora Hořeního. Ten Porybného již na přelomu roku 1989 a 1990 doporučuje jako svého nástupce ve funkci šéfredaktora vedení strany (Vasilu Mohoritovi). Pověřuje ho vedením již na konci roku 1989 a se souhlasem předsednictva jej inauguruje, což v interview s Hallengovou Hoření zdůvodňuje snahou „nepoškodit list“, zatímco jeho nástupce změnu legitimizuje ve svém úvodníku konstruktivně a pragmaty potřebou list „modernizovat“.⁴⁹

Redakce zeštíhluje podle odhadů zúčastněných asi na polovinu a nový šéfredaktor se loučí s konzervativními novináři zejména starší generace, kteří se podle názoru nového vedení slepě podřizovali stranické disciplíně (Hallenga 1996: 60). Jména některých redaktorů Rudého práva, jako třeba úvodníkáře Kojzara, přímo symbolizovala zvláštní strnulý styl komunistické propagandy („kojarizmus“) a redakce se s takovými „živými symboly“ v zájmu vytváření nového image listu rozchází.

V této době se vedle nákladu mění tedy nejen formát listu, ale i jeho rozsah (počet stran), struktura, uspořádání, rubriky, jakož i grafika. A to nemluvím o hlavičce, titulu a tiráži.

Nápadná je pochopitelně také proměna obsahu listu a jistý posun jeho tematické a politicko-ideové orientace. Ze stránek Rudého práva v této době, jak je patrné i z analytické části, často ke čtenáři promlouvají i jiné hlasy a názory než dosavadní, než komunistické a levicové. A vyjadřují se k prominentním tématům, jako je reforma či privatizace, a jejich názoru je přikládána váha. Tyto „hlasy s přístupem“ často odkazují k lidem, kteří byli dosud „na indexu“. Zněly nejvýš ze samizdatu. Ale z Rudého práva...? A často je při úvodním představování dokonce zdůrazněno, že jde o „emigranty“, lidi po Pražském jaru vyloučené z KSČ nebo o (levicově orientované) disidenty.

Bylo by asi účelné sledovat, co se na profilu Rudého práva v revoluční době nemění. Je to vlastní hustá síť zpravodajů v cizině a v krajích a okresech nebo zajištěná distribuční síť, tiskárenská kapacita, obec (ročních) předplatitelů, značka (jméno) a další setrvalé rysy novin, které se ukázaly být trumfy v divoké privatizaci deníku a v jeho transformaci a konverzi identity. Co zůstává stejné a nemění se, může hrát ve změně během transformace společnosti důležitější roli.

⁴⁹ Změna vedení redakce byla, připomínám, odhlasována na mimořádném sjezdu strany a Porybný byl pověřen v prosinci 1989 řízením novin, v únoru odchází bývalý šéfredaktor Hoření také z redakce do penze.

Přes tyto a další proměny tváře je list do červnových voleb (alespoň navenek) v principu loajální se stranou, svým vlastníkem. Propaguje její volební program a podporuje její kandidáty, i když zdaleka ne bezvýhradně. Dává prostor i jiným levicově orientovaným subjektům, jako jsou Levý blok, Svobodní demokraté a Sociální demokraté.⁵⁰ V listu je od počátku po-revolučního období dáván prostor osobnostem, které byly za normalizace vyloučeny z KSČ, politickým emigrantům, zejména tzv. reformním komunistům Mlynářovi, Šikovi a dokonce bývalým levicovým disidentům (Uhlovi), kterým předtím deník nemohl přijít na jméno. Prostor k vyjádření se k aktuálnímu dění (zejména právě k reformě), který těmto reformním komunistům a osobnostem Pražského jara list – v této době ještě stranický a komunistický – nabízí, lze chápat rovněž jako budování distance od konzervativního jádra KSČ, které od kormidla hned po Listopadu neodešlo, a lze to číst jako znamení rozchodu deníku s normalizační tradicí KSČ. Lze to číst jako navázání na jiné komunistické tradice, na tradice Pražského jara a obrodného procesu ve straně a společnosti. Tyto odkazy na tu lepší „lidskou tvář“ tradic socialismu, strany i Rudého práva se výrazně objevují zejména v souvislosti s tématem hospodářské reformy s poukazy na to, že o hospodářskou reformu se progresivní síly ve straně vždy pokoušely a zavedení tržních principů plánovaly (od Šikova modelu reformy přes perestrojkový chozrasčot a Soubor opatření ke zdokonalení národního hospodářství až po Komárkův tým v Prognostickém ústavu), stejně jako tyto programy dávno počítaly s podílem pracujících na řízení a vlastnictví. Byly však vždy zhceny, jednou sovětskou okupací a normalizací a podruhé „jakešovským“ konservativismem.

Departajizace či dekomunizace Rudého práva je v této první předvolební fázi spíše naznačována a připravována jak na úrovni obsahu, tak na úrovni tváře listu „jako celku“, tedy na metakomunikační úrovni, kdy se definuje sociální funkce a smysl komunikace jako celku. Definuje se, v jaké komunikační situaci a v jaké sociální pozici se subjekty nacházejí (zda jde o stranickou propagandu či kritické nezávislé zpravodajství). Ustavuje se, kdo ke komu promlouvá a jaký má mít celé to promlouvání smysl.

Revoluční obrat ve vztahu listu Rudé právo ke svému vlastníku – Komunistické straně (a ÚV) – je však zjevně a rozpoznatelně (z tisku samotného) dovršen až po červnových volbách v roce 1990, které pro komunisty skončily poměrně úspěšně.

⁵⁰ Rudé právo spolupracuje s rebelským křídlem strany. Na druhé straně list nadále podporuje a propaguje volební program KSČ, ale dává již před červnovými volbami prostor i jiným levicovým uskupením Levý blok a Sociální demokracie.

*„Já nevím, viděla jste film Jurský park s těmi dinosaury?
Tak my jsme byli dinosaurus, který přežil revoluci.
Změnili jsme název, abychom nevypadali jako dinosaurus.
Musím říct, že s tou změnou jsme ztratili asi pět tisíc čtenářů.“*
(redaktor Rudého práva)

Poločas druhý

Ve druhé půli sledovaného zhruba ročního období fungování listu – na podzim roku 1990 – se konverse Rudého práva v zásadě završuje jak změnou titulu (podtitulu), tak i vlastnického, právního, politického a sociálního statusu listu. Tyto události představují onen bod zlomu. List je privatizován, což je v novinách až zpětně bez velkého humbuku vyznačeno změnou názvu vydavatele. Podoba novin se mění a list celkem nápadně avizuje, že rozšiřuje či mění politickou orientaci na „levicovou“. Titul novin změnu politické orientace explicitně reflektuje a v listopadu 1990 se mění na „RUDÉ PRAVO LEVICOVÝ LIST“.

Na začátku sledovaného období této „revoluce v revoluci“ zněl název „RUDÉ PRAVO ORGÁN ÚSTŘEDNÍHO VÝBORU KOMUNISTICKÉ STRANY Ô ESKOSLOVENSKA“ s heslem „Proletáři všech zemí spojte se!“ a symboly mezinárodního dělnického spolenectví a se symbolem národního napojení se na ně – Gottwaldem. V srpnu 1990 se již noviny představují jako „RUDÉ PRAVO LIST KOMUNISTICKÉ STRANY Ô ESKOSLOVENSKA“, tedy nikoli již ÚV KSČ. A koncem roku, po přivlastnění si značky a privatizaci Rudého práva v listopadu 1990 není vazba ke straně i komunistické ideologii na tváři listu vepsána. Je vymazána.

Po listopadových událostech na přelomu roku 1989 a 1990 se spolu se změnou státního zřízení a proměnou sociálně-politické orientace společnosti nemění jen strategie psaní či formáty a styly, ale i jazyk, kterým jsou noviny psány. Grňa (pseud.) hovoří o revolučním „newspeaku“, který nastupuje po havlovském ptydepe či novořeči (Grňa 1992).

Zestárlá a zprofanovaná novořeč, která symbolizuje a signalizuje pozůstatky komunistické minulosti listu, se rychle transformuje do nového porevolučního jazyka demokracie, trhu a pluralitní společnosti. Do newspeaku jsou redaktory listu překládány i myšlenky a názory komunistické a levicové, takže místy znějí přece jen trochu jinak než dosud. Překlady redaktorů pak kontrastují s citacemi z plén KSČ a přetisky závěrů stranického sjezdu, které znějí ještě v jazyce zastaralé novořeči stranického aparátu, která se nadále na stránkách listu místy objevuje.⁵¹ Je zkrátka zřejmé, že strana mluví jiným jazykem než její deník.

Tímto newspeakem přebudovává své symbolické universum v té době snad celá mediální scéna. Ono revoluční „bourání“ a „budování“ a jeho jazyk variuje podle stá-

⁵¹ Již během roku 1990 se zřejmě mění, i když nikterak radikálně, i čtenářská obec a její sociální a politická struktura (soudíc podle údajů z roku 1991 v Příloze 3 a podle výpovědí tehdejších redaktorů, kteří tvrdí, že je čtou také podnikatelé).

vající pozice/role toho kterého subjektu (individuálního či kolektivního) v sociálním prostoru a podle historie jeho „slovníku“. U dosud komunistického tisku, který si za ta dlouhá léta vytvořil svérázný propagandistický styl, je radikální proměna jazyka pochopitelně ještě markantnější. „Lexikální velký skok“ je na pozadí dosavadní jazykové historie kontrastnější, příznakovější.

Strategie a styl reportování deníku Rudé právo se v té době diametrálně mění směrem k odlehčení a dokonce dříve nemyslitelnému politickému humoru, aniž by list sklouzl do vysloveně bulvární polohy (Hallenga 1996: 73).

Na doslova revoluční proměnu jazyka komunistického Rudého práva po Listopadu nenahlížím jen jako na něco, co odráží revoluční změnu podmínek, ale současně jako na to, co diskursivně uskutečňuje transformaci nejen obsahu, ale samotné sociální identity listu jako producenta textů, který najednou ke čtenářům „mluví jiným jazykem“. Nějak jinak i o něčem jiném než dřív. Jazyk, slovník a styl je CDA chápán jako produktivní činitel, jako prostředek transformace všech aspektů situace promluvy i vlastní identity, tedy také jako diskursivní zdroj transformace sociálního kontextu a mocenských vztahů.

Jazyk však difference odhaluje i zahaluje. Mnohé tradiční ideové koncepty lze do nového jazyka přeložit, „přestrojit“, aniž by se zásadně změnilo ideové poselství sdělení. Přitom vzniká dojem, že jde o myšlenky zcela nové a kvalitativně odlišné, ačkoliv stojí na starých předpokladech a myšlenkových schématech. Tento newspeak sice občas obsahuje stará klišé o těch, kdo „sejí vítr a sklízí bouři“ a „vylévají s vaničkami děti“, jak ukazuje analýza v následující části TEXTY. Metafory a figury z balíku příručního vědění marxismu jsou obvykle využity ke kompromitování nových myšlenek a podryvání argumentů protivníků. Obracením těchto obrátů autoři článků obvykle naznačují, že jejich antikomunističtí konkurenti sami staví na odmítaných komunistických principech a idejích. Podobnými náznaky se implikuje, že tito konkurenti jsou sami „jako oni“, že jsou stejní, ne-li horší než ti nejfanatičtější komunisté.⁵² Obracení nepřátelských zbraní proti protivníkům je však trochu paradoxní, neboť jsou to zbraně komunistické, ale nejsou užívány ani proti komunistům či marxistům, ani z pozic antikomunistických.

Na druhé straně deník, jak ukáže také následující analýza restitučního diskursu, ne-transformuje svůj jazyk ve smyslu změny myšlenkových schémat, konceptů a rámců, které k popisu světa užívá.⁵³

⁵² „Nejsme/nebudme jako oni!“ bylo revoluční heslo, které skandovali studenti v ulicích. Tento apel na distancování se od totalitních (komunistických) praktik, jak uvidíme, je redaktory Rudého práva hojně využíván zejména při hájení vedoucích pracovníků (komunistických kádřů) a proti požadavkům na jejich výměnu, které se objevují v parlamentu právě v době přijímání prvního restitučního zákona nejen ve formě veřejného mínění, ale i jako návrh zákona na způsobilost obsazování vedoucích funkcí.

⁵³ Analyticky lze tyto problémy řešit analýzou kategorizování nikoli kategorií, jinak řečeno – sledováním toho, jak kategorie žijí v užití (kontextualizaci), jaké plní funkce a jaké kdy generují významy.

Právě analytická část o Restituci na stránkách po-komunistického tisku přináší zjištění, jak nový slovník revolučního newspeaku dokáže sloužit ke skryté reprodukci tradičních (předrevolučních) obsahů a ideologických významů a jak blokuje a podkopává možnost, aby jak nové kategorie (restituce, restituent), tak pojmy staré jako soukromé vlastnictví, družstevnictví a další získaly v nových podmínkách skutečně kvalitativně nový (anebo restaurovaly původní předsocialistický) obsah a význam.

V říjnu již deník informuje o návrhu zákona na vyvlastnění majetku strany. Návrh zákona pojmenovává událost jako „vyvlastnění“ a „znárodnění zestátněním“ a „bez náhrady“. Redaktoři listu a čelní reprezentanti strany, kterým dává médium hlas, však používají pro tuto událost jiná eufemističtější slova jako „předání“ anebo „odevzdání“ majetku Komunistické strany československému lidu. Výběr lexa navozuje dojem dobrovolnosti a souhlasu komunistů s tímto transferem majetku. Komunisté jsou zkrátka pro nebo aspoň nejsou proti předání ohromného majetku, prospěje-li to lidu. A na konci října, kdy již *de iure* noviny nepatří straně, přikazuje již list komisně Komunistické straně: „*Okamžitě se vzdát nadbytečného majetku*“, jak zní titul článku ze dne 27. 10. 1990.

Jakou souvislost má tato agenda vyvlastnění s restitucemi coby procesem s opačným znaménkem, který nadto – i na stránkách Rudého práva – časově koinciduje? Rudé právo věnuje osudu majetku strany mnohem větší prostor, upírá na něj větší pozornost a klade větší důraz. Jen v jednom jediném článku je nepatrná zmínka která napovídá, že mezi oběma procesy je věcná souvislost: vyvlastněné prostředky Komunistické strany mají být použity mimo jiné k úhradě kompenzace majetkových křivd, k rehabilitacím a restitucím.

Podívejme se proto podrobněji na sémantiku a rétoriku diskursu referující k této události. Událost mediálně vrcholí právě v říjnu 1990, kdy se na stránkách listu, který se ještě v podtitulu prezentuje jako tiskový orgán strany, současně již výrazněji usazuje i agenda restitucí a rehabilitací. Právě v této době je na první straně otištěn kompletní vládní návrh ústavního zákona o majetku KSČ(S). Dne 24. října vychází článek „*Vyvlastněno má být vše. Vládní návrh zákona o majetku KSČS*“ s podtitulem: „*Výjimkou prostředky získané za výsledky ve volbách 1990 a volební fondy*“. Text návrhu ústavního zákona je uveden spikleneckými slovy „*Podařilo se nám získat vládní návrh ústavního zákona o vrácení majetku KSČ lidu ČSFR*“.

V přetištěné důvodové zprávě se konstatuje, že odnětí majetku státu, který měla KS v tzv. „trvalém užívání“, probíhalo na základě nařízení vlády číslo 212 dosud živelně bez usměrnění orgány státní správy a že tento majetek nebyl využit na podporu obnovených a nových politických stran a hnutí a k zabezpečení restitucí a krytí náhrady křivd a odškodnění občanů nespravedlivě odsouzených a další celospolečenské účely.⁵⁴

⁵⁴ Toto ovšem není jen vstřícným gestem, ale součástí zdůvodnění zákona, jeho účelu.

Text zprávy varuje před „*další manipulací majetkem pod vlivem starých struktur*“ v orgánech státní moci. Stanoví cíle předloženého ústavního zákona (ze dne 11. 10. 1990) a navrhuje (okamžité) řešení – odebrat KSČ „alespoň část nespravedlivě nabytého majetku“, „předejít případným majetkovým sporům“ a dále „posílit státní rozpočty s ohledem na mimořádné výdaje“ (RP 24. 10. 1990 s. 1 a 2 Vylastněno má být vše).

Vlastní komentář listu ke zprávě odhaduje scénář budoucího vývoje předloženého návrhu zákona, který (jak noviny upozorňují) „*byl již rozdán poslancům FS*“. Upozorňuje na to, že při schvalování je nutná třípětinová většina (v každé komoře). Konstatují, kolik má KSČ v komorách poslanců. Vývod z trojčlenky nechává list na čtenáři.⁵⁵ Ten snadno dovede, že akt vylastnění je již zpečetěn.

Článek varuje před rozkrádáním majetku určeného k restituci křivd a nápravě způsobených deformací „starými strukturami“. A radí: nečekejme, „*odevzdejme*“ lidu „*nadbytečný*“ majetek strany raději co nejdříve.

Sérii článků spíše informativního formátu, které se týkají dosavadního majetku KSČ, přerušuje koncem října prezentace nezvykle otevřeného stanoviska (nového) ÚV KSČ.⁵⁶

Dne 27. 10., tedy v době, kdy nezávislé Rudé právo již po dva týdny vydává soukromá společnost BORGIS, a. s., uzavírá kauzu majetku strany článek s oním titulkem příkazujícím komunistům: „*Okamžitě se vzdát nadbytečného majetku*“. S tím, že k tomu „*Zasedal ÚV KSČ*“. Z již nezávislého levicového listu se od „*našeho zpravodaje*“ dozvídáme obsah projevu nového předsedy komunistické strany J. Svobody a závěrů jednání, jehož předmětem byla vedle majetkových otázek také otázka názvu strany a distancování se od těch, kteří se podíleli na politických procesech. Novým vedením byla zdůrazněna potřeba nalezení „*modu vivendi s konfederací politických vězňů*“.⁵⁷

„*Jednání podpořilo myšlenku vzdát se okamžitě nadbytečného majetku strany ve prospěch rehabilitačních náhrad, ekologie, horníků a organizací mládeže.*“ (RP 27. 10. 1990 s. 2 Okamžitě se vzdát nadbytečného majetku; Zasedal ÚV KSČ).

⁵⁵ Vychází, že komunistických poslanců je o něco méně než 2/5, a zákon tedy bude odhlasován.

⁵⁶ Z celého dosavadního diskursu Rudého práva článek evidentně vybočuje: otevřená a aktuální sebe/kritika poměrů ve straně ničím nepřipomíná tradiční krotkou retrospektivní „konstruktivní sebekritiku“, která beztak ukazuje, že naše řady jsou semknuté a v principu jsme jednotní. Z řádků nyní již levicového soukromého deníku začíná být zřejmé, že ve vymezení toho, od čeho a koho se ještě distancovat, nepanuje mezi soudruhy konsenzus, ale názorový rozkol. Již na tomto zasedání označuje jedna účastnice volbu Vasilu Mohority do Rady federace na 1. sjezdu KSČ jako chybu s tím, že „*je spojen s minulou mocí*“ a „*nemá čisté ruce*“, zatímco jiní, jako například poslanec Ransdorf či Rychtařík, s tím nesouhlasí.

⁵⁷ Bývalé vedení KSČ je posléze z politiky vyřazeno. Po roce 1993 – po rozdělení Československa a po vítězství neo-ortodoxního křídla a nástupu Grebeníčka do funkce předsedy KSČM – byli vyloučení soudruzi z let 1989–1990 do KSČM znovu přijati. Strana se v roce 1993 přejmenovala na KSČM – Komunistickou stranu Čech a Moravy.

Obrat v linii strany znamená nástup neortodoxních komunistů, kteří jsou pro rozhodnější rozchod s minulostí a s jejími reprezentanty, je pregnantně vyjádřen také uznáním neoprávněnosti držení stranou nabytého majetku.

Pozoruhodná je nejen rétorika nového vedení strany a Perglova komentáře, ale především časová koincidence říjnových událostí: přivlastnění majetku Komunistické strany a privatizace listu Rudé právo redaktory, obrat ve vedení komunistické strany a do třetice definitivní vyvlastnění majetku strany a výslovný souhlas KSČ i Práva s jeho vydáním. Tyto tři události dělí jen dny.

Symbolicky právě 17. listopadu 1990 pak vychází na první straně deníku informativní článek s titulkem „*FS rozhodlo*“, který výsledek „*KSČM musí vydat majetek*“ jen konstatuje s douškou, že je to jakýsi symbolický dárek občanům od vlády k prvnímu výročí sametové revoluce.

Veškeré diskursivní struktury a formy lze využít k reprodukci a transformaci vlastní sociální situace podmínek a pozice, tedy k vlastnímu zmocnění. A naopak sociální podmínky a nediskursivní prostředky, jako je typ institucionalizace či materiální a lidské zdroje, které si jedinec či instituce diskursivně v konkurenčních bitvách vybojuje, zásadním způsobem umocňují šance uspět na diskursivním (zde masmediálním) trhu, a tedy i „inzerovat“ a prosazovat své myšlenky a zájmy.

Radikální sebe-konverzi, sebe-profilaci a změnu sebe prezentace charakterizuje i nový styl reportování, kde se již v roce 1990 programově odděluje „informace“ a „komentář“ či „názor“ tak, aby si (patřičný) závěr mohl dovést čtenář sám anebo měl alespoň ten dojem.

Změny strategie reportování od komentáře a názoru k informaci (zpravodajství), které se v této době projevují, jsou také prostředkem vědomého distancování se od vlastních tradic „hlásné trouby“. Znamením rozchodu s vlastní totalitní tradicí propagandistického psaní, kdy se politicky vychovávají masy a „vštěpují“ názory. Názory jediné a jediné pravdivé, které nemají alternativ (Fidelius 2000).⁵⁸ Touto strategií si list postupně buduje pozici nezávislého objektivního zpravodaje.

⁵⁸ V interview všichni redaktoři a šéfredaktoři reflektují zpětně, že redakce pracovala celkem nezávisle na straně již od začátku mnou sledovaného období, což potvrzují experti na tuto oblast, například Šmíd (2004). Redaktoři listu akcentují právě posun žurnalistického stylu deníku od strategií jednostranného stranického podávání zpráv, vštěpování názorů k objektivnímu informativnímu zpravodajství z různých zdrojů a politických hledisek, což mělo být jedním z nástrojů naplnění projektu rozchodu s vlastní komunistickou minulostí. Informace mají proto být zřetelně odděleny od názoru. Takovou politiku diskontinuity reportování po revoluci hájí pod pojmem profesionality a objektivitu/pravdivosti. Změna stylu a formátu zpravodajství je však účinným diskursivním nástrojem změny image listu a identity Rudého práva v „Právo bez přivlastků“.

*„Rozhodli jsme se to dělat postupně. Rozbili jsme hlavičku, zmenšili jsme to rudé.
Potom jsme to prostě dali pryč. Dneska se jmenujeme prostě tak, jak se jmenujeme.“*
(redaktor Rudého práva)

„Dobré noviny musejí být nezávislé“
(titulek článku Rudého práva z 27. 10. 1990)

Apendix: Ex post facto

V konkrétně létě roku 1991 je proces rozchodu listu s komunismem a stranictvím takřka dovršen „deklarací nezávislosti“ zavedením podtitulu „NEZÁVISLÉ NOVINY“ namísto „LEVICOVÝ LIST“, který list nesl od podzimu roku 1990 do léta 1991. Politická orientace není tedy již závazně deklarována.⁵⁹

Dosažení politicko-ideologické nezávislosti tedy symbolizuje nejen zbavení se závislosti na straně, ale i vyhlášení nezávislosti na jakékoliv závazné a jasné politické (levicové) orientaci.

Reorientace listu byla tedy provedena nadvakrát, respektive natřikrát. Od leninské internacionální přes komunistickou národní a levicovou až k orientaci nezávazně středolevé. Změna sociální praxe a podmínek produkce listu pokračuje v roce 1991 dalšími změnami, včetně technologických (zavedením počítačů, nové technologie tisku, nové vlastní tiskárenské kapacity atd., atd.).

Příznačné je pak pokračování v kursu na nastoupené trajektorii symbolické veřejné sebezpřeměny v dalších letech. Název listu se opět mění v roce 1994, kdy je list z hlediska nákladu a okruhu čtenářů plně stabilizován. Slovo RUDÉ v názvu je zmenšeno oproti slovu PŘÁVO asi na pětinu a malé RUDÉ a velké PŘÁVO již nestojí vedle sebe jako sousloví či heslo. Obě jména již nejsou organicky spojena, RUDÉ je již jen jakousi příkrasou.

Následuje další logický strategický krok, jímž je v roce 1995 „úplné odbarvení“ Práva úplným „odpáráním“ slova RUDÉ na pouhé PŘÁVO s podtitulem NEZÁVISLÉ NOVINY.

„Haló na sobotu“, příloha listu, které přestalo, ač bylo čtenářsky úspěšné, z úsporných důvodů v roce 1990 vycházet, nebylo z „preventivních důvodů“ obnoveno ani pak, když se list ekonomicky postavil na nohy. To proto, aby deník už ničím – ani zvoláním „haló“ – neupomínal na svou komunistickou minulost a nenaznačoval žádné spojení s Komunistickou stranou. Noviny s názvem „Haló noviny“ začala totiž mezitím vydávat KSČ a o to bylo riziko asociace a rozpomnění se veřejnosti na komunistickou minulost Rudého práva vyšší.

⁵⁹ V době porevoluční byl přívlastek nezávislý/nezávislá zvláště oblíben a rozšířen. Všichni nezávislost skloňovali a hlásili se k ní a hodnota nezávislosti (takřka na čemkoliv a komkoliv) extrémně stoupla. Vykázání vlastní politické nezávislosti jakoby tehdy opravňovalo subjekty vystupovat veřejně a jen a jen „za sebe“.

„Tu jsme to v minulosti trochu přešvihli, abych tak řekl, s tou socializací.“

(Milouš Jakeš)

*„Privatizace u nás proběhla určitě nejrychlejším způsobem
ze všech srovnatelných zemí.“*

(Václav Klaus)

VLASTNICTVÍ A STRANICTVÍ

Revoluční zlom znamená zrušení mocenského monopolu KSČ a tím současně tiskového monopolu Rudého práva jako stranického „orgánu“. Otevření mediálního pole trhu umožňuje nástup konkurentů. Už v březnu 1990 totiž Federální shromáždění schválilo novelu tiskového zákona z roku 1966.⁶⁰ Ta umožnila soukromým subjektům vydávat periodický tisk a zrušila cenzuru. Zavádění nového titulu neprocházelo schvalováním, jen registrací. Novela tiskového zákona se nezabývala vlastnickými poměry u vydavatelů, kteří byli československou fyzickou či právnickou osobou (Šmíd 2004).

Deník se jako majetek strany ocitá v situaci ohrožení či nejistoty za situace, kdy se veřejně diskutuje o zákazu Komunistické strany a jedná o vyvlastnění majetku KSČ (již na jaře 1990 je dán podnět FS k přípravě nového zákona a prostředky politických stran jsou zablokovány na úrovni před listopadem 1989).

Rudé právo vydávalo před revolucí „Vydavatelství ÚV KSČ“. V únoru 1990 bylo zřízeno „Vydavatelství RUDÉ PRÁVO“, které dále spravovalo majetek, jenž patřil KSČ. V první polovině roku se od tohoto vydavatelství oddělilo „Vydavatelství Florenc“, které vydávalo deník „Rudé právo“ (a sídlilo na Florenci).

Šéfredaktorem listu se Porybný stal s posvěcením stranického vedení a na doporučení odstoupujícího šéfredaktora Hořeního.

Čtvrtého října 1990 byla do obchodního rejstříku zapsána společnost BORGIS, a. s., založená v září. Většinu akcií vlastnil od začátku Porybný (60 %), ostatní akcie převážně redaktoři deníku – 62 fyzických osob – (Benda 2007: 96).

Dne 16. října 1990 začala vydávat společnost BORGIS, a. s., vlastní deník „Rudé právo“, který nahradil doslova ze dne na den původní Rudé právo vydávané vydavatelstvím Florenc. Deník „Rudé právo“, který se na podzim roku 1990 již v podtitulu přihlašoval jako „List Komunistické strany Československa“, přestal téhož dne vycházet.

Dvojník svého jmenovce „RUDÉ PRÁVO“ se od původního listu „RUDÉ PRÁVO LIST KSČ“ lišil pouze podtitulem „Levicový deník“ (tedy celým názvem „RUDÉ PRÁVO LEVI-

⁶⁰ Zákon č. 81/1966 Sb., o periodickém tisku a ostatních hromadných informačních prostředcích. Zákon č. 86/1990 Sb., kterým se mění a doplňuje zákon č. 81/1966 Sb., o periodickém tisku a o ostatních hromadných informačních prostředcích, z 28. března 1990.

COVÝ DENÍK“), a tak si čtenář v událostmi a změnami nabytých revolučních dnech zřejmě této kosmetické změny ani nepovšiml.⁶¹ Nepřímo pro to svědčí fakt, že k výraznějšímu odlivu čtenářů tím nedošlo. Protagonistou rošády, kterou provázela důmyslná síť smluv, byl Zdeněk Porybný, který v tomto před/privatizačním dramatu hrál trojjedinou roli: Řídil až do prosince 1990 „Vydavatelství Florenc“, byl šéfredaktorem „Rudého práva“ – jak původního, tak „levicového“ dvojníka. Byl pověřen řídit list již na konci roku 1989. Od přelomu září a října 1990 figuruje také jako zakladatel a předseda představenstva firmy BORGIS a současně její majoritní akcionář. Tedy majoritní vlastník.

Porybný tak mohl v této přechodné době uzavírat smlouvy za obě strany ve prospěch jedné strany – již víme, ve prospěch které.

Prostory Vydavatelství Florenc byly tedy v tomto předprivatizačním období formálně ještě krátce vlastněny KSČ, posléze byly na základě systému smluv pronajaty Borgisu bez souhlasu jakéhokoliv státního orgánu. V té době již patřilo vydavatelství Florenc v podstatě státu, neboť majetek KSČ byl mezitím na základě zákona vyvlastněn, resp. zmražen.⁶² Vydavatelství Florenc se tak stalo jakousi fasádou, vzorovou vesničkou knížete Potěmkina. Jenomže novou fasádou, která byla nahozena chvíli před svým stržením, kdy se pod novou fasádou objevuje fasáda ještě čerstvější.

Zisk z vydávání deníku Rudé právo, nyní již „levicového listu“, plynul společnosti BORGIS, jejíž smlouva o dočasném užívání majetku vydavatelství Florenc (resp. majetku státu) byla více než výhodná. Nové „levicové“ Rudé právo uzavřelo na sklonku roku 1990 s PNS (Poštovní novinovou službou, do té doby monopolním distributorem tisku) smlouvu o distribuci tisku na titul „Rudé právo“, tedy bez rozlišení názvu listu. Nový vydavatel tak stejný titul dodával stejným předplatitelům, kteří odebírali původní Rudé právo.

Prostory Typografie (tiskařských závodů) Na Poříčí potřebné pro výrobu listu získala společnost BORGIS a.s v době, kdy byl Zdeněk Porybný současně ředitelem Vydavatelství Florenc.

Na Porybného podal zmocněnec Federálního ministerstva financí pro vydavatelství Florenc oznámení, že poškodil vydavatelství Florenc, které na základě zákona o navrácení majetku KSČ č. 146/1990 Sb. již patřilo státu, ale nemohlo vydávat tisk, neboť bylo v pronájmu.⁶³

⁶¹ Během analýzy stránku po stránce jsem si toho zprvu nevšimla ani já.

⁶² Vydavatelství Florenc řízené Porybným 1. 11. 1990 uzavřelo smlouvu s Typografií (na stejné adrese Na Poříčí 30) o pronájmu prostor a zařízení a následně nato v prosinci 1990 Porybný (stále v řízení obou společností) uzavřel smlouvu o užívání majetku vydavatelství Florenc s firmou BORGIS.

⁶³ Majetek Komunistické strany Československa byl již de facto znárodněn (viz Příloha 4, zejména Zákonné opatření předsednictva Federálního shromáždění č. 177/1990 Sb., o některých opatřeních týkajících se majetku politických stran, politických hnutí a společenských organizací). Majetek KSČ(M) byl dořešen 16. listopadu ústavními zákony.

Ani trestní oznámení nemělo za následek přehodnocení legality privatizace Rudého práva Porybným a redaktory. Porybný byl sice zadržen a odveden v poutech, ale po několika dnech byl propuštěn a věc byla po dvou letech policií uzavřena s tím, že se nepodařilo prokázat, že se předmětné události a skutky skutečně staly. Vyšetřování kauzy, jak píše Vančura, bylo zastaveno v roce 1992 se zdůvodněním, že skutečnosti, které by umožnily (zahájit) trestní stíhání, nebyly zjištěny (Vančura 1996).

Sečteno a podtrženo: společnost BORGIS zjevně bez většího odporu původního vlastnického subjektu (KSČ) „přátelsky převzala“ list Rudé právo i se všemi ochrannými známkami, distribuční sítí, odběratelstvem, personálem redakce a cenným know-how prakticky zadarmo. Stát sice zasáhl až ex post, ale neshledal pochybení, což zřejmě umožnila absence zákonů i pravomocí institucí. Milan Šmíd také upozorňuje na mnohé podobnosti spontánní privatizace novin jeho personálem. Privatizační model fasády a rošády zřejmě vynalezla a uplatnila jako první Mladá fronta, která se ovšem na rozdíl od Rudého práva, jež od ní tento lidový model „jak přes kopírák“ opsalo, ocitla dočasně bez vlastníka, když byl zrušen ÚV SSM, její vydavatel.⁶⁴

„Na rozdíl od redaktorů Mladé fronty, kteří svůj postup konzultovali s novými představiteli politické scény a kteří využili možnost pronajmout si redakční místnosti a vybavení starého deníku, redaktori Rudého práva ponechali vše bývalému vydavateli a vzali si s sebou jenom svoje know-how.“ (Šmíd 2004: 7)

Právě značka a know-how a další symbolická vlastnická oprávnění ovšem hrála v privatizaci i v otázce prosperity deníku velkou roli. Ne-li roli hlavní.

Zbytečné spory o tom, zda šéfredaktor a redaktori „znárodnili“, jak se říkalo za socialismu, nebo „privatizovali“ majetek rodné straně či státu, se vedou dodnes. Straně však majetek zřejmě nechyběl, když se neozvala. Ostatně již na jaře věděla, že se – v dikci Rudého práva – bude „vracet československému lidu“.

⁶⁴ „Aby se redaktori deníku vyhnuli nejistotě ve věci svého budoucího vydavatele, využili dubnový zákon o akciových společnostech, založili akciovou společnost MaF, a. s., která získala vydavatelská práva na deník s názvem Mladá fronta Dnes. První číslo vyšlo 1. září 1990 s grafickou úpravou podobnou deníku Mladá fronta, který 31. srpna 1990 přestal vycházet. Tento model faktického vyvlastnění periodika redakčním kolektivem se později ještě vícekrát opakoval, i když detaily mohly být odlišné.“ (Šmíd 2004: 7)

„Člověk nemusí být marxistického vyznání,
aby usoudil, že kapitál není neutrální.“
(Bořivoj Čelovský)

Apendix: Dozvuky a dohry privatizace Rudého práva. Kdo chvíli stál, teď stojí opodál...

Po tiché spontánní privatizaci majetku strany (ať již byl určen ke znárodnění, nebo již znárodněn) zaměstnanci Rudého práva za bezmocného „dohledu“ státu žádné hlasité spory listu se stranou kupodivu nenastaly. Regionální deníky KSČ(M) „zůstaly pod tutelou bývalého ředitele Vydavatelství Rudého práva ing. Vlastimila Košťála“ (Čelovský 2002: 33). Košťál posléze přejmenoval vydavatelství na Deltu, a. s., která zprivatizovala vedle několika tiskáren i regionální deníky. Posléze regionální deníky prodal německému koncernu „Passauer Neue Presse“. Právo v té době citovalo *Suddeutsche Zeitung*, který napsal, že „... je paradoxem, že bavorský tiskový koncern vděčí za svůj úspěch na českém novinovém trhu dvěma bývalým funkcionářům v tiskovém monopolu KSČ“ (Právo 19. 8. 1993).

Hodnocení situace coby bizarní se jeví jako paradoxní ze zahraniční perspektivy; je postaveno na implicitním předpokladu, že komunisté skutečně vyznávají a prakticky sledují ideologie, normy a hodnoty, které veřejně hlásají a propagují a jejichž hlásání je živí.

Autor, exulant Bořivoj Čelovský, shromáždil řadu zajímavých svědectví o tom, jak byl v devadesátých letech český tisk divoce privatizován a pak „za hubičku“ vyprodáván do zahraničí a koncentrován prakticky v rukou dvou německých, resp. nadnárodních, společností. Kniha je obžalobou vlády, že něco takového dopustila a výzvou k nápravě.⁶⁵

⁶⁵ Autor provedl následně také průzkum politické odpovědnosti bojem (jakýsi akční výzkum): svou knihu, kde popisuje nejen fakta, ale i praktiky a strategie této spontánně privatizační hry, zasílá politikům (poslancům) a reprezentantům klíčových vlastníků a dalším osobnostem a institucím (jako je svaz novinářů). Rukavici hozenou jeho průkopnickou knihou nikdo z veřejných reprezentantů nezvedl a nikdo nechtěl veřejnou akcí tuto „cenzuru tichem“, jak fenomén Čelovský příznačně nazývá, veřejně prolomit. Reakce veřejných představitelů jsou v knize publikovány. Vedle vyhýbání se odpovědi je pro ně typické, že nikdo z politiků včetně ministra kultury (Dostála) a sociálnědemokratického předsedy vlády (Zemana) nechápe tento počin jako podnět pro vlastní politický čin, ke kterému je autor v průvodním dopise jasně vyzývá a žádá nápravu stavu.

Autor dokonce nabízí řešení (demonopolizaci a dekoncentraci) po vzoru Kanady. Příznačný je přístup historiků a dalších vědců ke knize, který vyplývá z nepochopení autorových přístupů k dokumentování transformačních procesů, z nepochopení jeho kvalitativní (případové) metodologie, práce s prameny a údaji o tom, jak to vše probíhalo nikoli „na scéně“, ale neformálně v „zákulisí“, řečeno goffmanovsky. Jeho systematické pozorování situací, vedení rozhovorů s účastníky a korespondence je vedle tradiční práce s dokumenty pro kvalitativního sociologa důkazem, že i tak „forenzní“, ekonomicko-právní a pečlivě zakrývané stránky transformace tisku se dají přímo během prudké a nepřehledné sociální změny zkoumat. Metoda je pragmatickým „ber, kde ber“ a stává se „uměním možného“. Přesto k Čelovského knize přistupují i ti hodnotově spříznění politici pouze jako k jakémusi občanskému postoji autora, který je opřen o osobní „svědectví“, jako by tato svědectví neměla tutéž hodnotu jako údaje z obchodního rejstříku a oficiálních archivů. Je dost dobře možné, že k tomuto postoji ke knize přispívá i přátelský ke čtenáři „žurnalistický“ styl, který plasticky vystihuje a přibližuje kulturu institucí a zákulisní rétoriku grunderů. Toto krčení rameny nad podobnými praktikami budí místy dojem, že to politici považují za normální, ne-li nutný průvodní jev ekonomické transformace.

Současný vlastnický profil a postavení Rudého práva na mediální scéně je ojedinělé i z dalších důvodů. Právo (již bez přívlastku Rudé v titulu) je v současnosti jediný plnoformátový deník s celostátním rozsevem, který je vlastnicky plně v českých rukou, není v něm přítomen zahraniční kapitál. Jedinými deníky, které po privatizaci zůstaly ve vlastnictví českých vydavatelů, jsou levicové noviny Právo, vydává BORGIS, a. s., Zdenka Porybného, a Haló noviny, vydává Futura, a. s., (Čelovský 2002).⁶⁶

Z původních deníků, které vycházely v letech 1989/90 (tedy od listopadu 1989 do prosince 1990) zbyly jen dva: Mladá fronta posléze Mladá fronta Dnes (rovněž spontánně privatizovaná v roce 1990), ale z původních porevolučních rivalů jediné (původně Rudé) Právo odolalo vstupu zahraničního nadnárodního kapitálu a ekonomickému tlaku, dokonce své postavení na trhu tištěných periodik relativně upevnilo (měřeno podílem na trhu srovnatelných deníků).

Současné Právo, které odstranilo z názvu v roce 1995 ono Rudé, jako poslední signál své komunistické tradice koncentrovalo akcie prakticky v rukou jediného českého subjektu (přes 90 % nyní vlastní šéfredaktor Práva Porybný). Šéfredaktor řídí, vlastní a navíc kontroluje obsah a zaměření listu. Právo tedy v průběhu devadesátých let i v dalších letech zvyšuje koncentraci vlastnictví, výroby a kontroly (Benda 2007: 83).

Čelovský upozorňuje na negativní rys vlastnické struktury českého tisku, kterým je podle něj odnárodnění, tedy to, že je koncentrován v rukou nadnárodního či německého kapitálu a jen zhruba patnáct procent je v českých rukou. Autor nejen upozorňuje, ale burcuje odpovědné politiky. Poukazuje i na „komunistickou genealogii“ a levicovost obou listů českých vlastníků.

Benda vyslovuje na základě precizní analýzy podobný názor, že koncentrace vlastnictví tisku v rukou nadnárodních monopolů oslabuje roli tisku jako „hlídacího psa demokracie“. Zdůrazňuje však, že pluralitu a diversitu dnes neohrožuje stranickost médií, ale spíše komercializace, bulvarizace, povrchnost (tzv. líná žurnalistika) a neochota si pálit prsty kontroverzními tématy a kritikou (hostitelských cizích) vlád, které poskytují nadnárodním monopolům dobré podmínky pro jejich činnost (Benda, Trampota, Křeček, Nečas a další).

„Základní kontury obrazu české mediální scény, které vznikly v bouřlivé pětiletce společenských proměn let 1990–1994, už byly narýsovány a později se měnily spíše jen v detailech.“ (Šmíd 2005: 1)

Posoudím-li dynamiku a hloubku změn sledovaných novin byť jen v po/revolučním v prvním roce, dovodím snadno, že Rudé právo samo během revoluce prodělalo doslova revoluční přerod. Šlo bez nadsázky o „revoluci v revoluci“.

⁶⁶ Tiskem, který posléze přímo majoritně vlastnila KSČM, byla česká společnost Futura, která vydávala Haló noviny.

„...privatizace už sama o sobě je výrazem až demonstrativní demokratičnosti.“

(Tomáš Ježek, ministr privatizace)

ZÁVĚR: REVOLUCE V REVOLUCI

Revoluce v revoluci

Proměna profilu a „tváře listu“ je výrazem, prostředkem i výsledkem dramatické změny pozice novin v masmediálním a sociálním poli, na kterou se Rudé právo řadou strategických tahů a řadou strategií právě během „roku nula“ úspěšně posunuje: Výsledná pozice koncem období je pozicí levicově orientovaného (či „středolevého“, jak se list sám někdy prezentuje) vysokonákladového deníku formálně, vlastnický i politicky nezávislého na Komunistické straně. Rudé právo postupně získává zpět čtenáře a buduje dobrou pověst zaujetím postoje média (relativně) kritického nejen vůči straně, ale i vládě, což je v situaci radikálních reforem a jejich sociálních dopadů dvojnásob ceněno. Tyto proměny identity listu ve smyslu jeho departajizace a dekomunizace jsou až do voleb spíše implicitní.

Jsou dosahovány distancováním se od vlastní komunistické minulosti listu spojenou s historií Rudého práva jako stranického tiskového orgánu a propagandisty. List se těsně po Listopadu čtenářům omlouvá za to, že přispěl k totalitním praktikám strany. Rudé právo vytahuje v této době ze skříní historie KSČ a MDH řadu kostlivců a ukazuje veřejnosti ochotu se s neblahou minulostí otevřeně vyrovnat. Právě na tomto tématu buduje svůj odstup od strany, která se od komunismu nedistancuje, nechce se ani zříct svého názvu. List zaujímá kritický postoj i k vnitřnímu vývoji strany – k neochotě očistit své řady, k rozchodu s konzervativní tradicí a k zásadní vnitřní reformě. Do voleb však list svého vlastníka v zásadě politicky podporuje, ačkoliv již redakce pracuje zcela nezávisle na stranickém aparátu (Šmíd 2004).

Ani rodící se konkurence na právě vznikajícím trhu tištěných periodik nedokázala (a ani neusilovala) v této době strategické místo levicového tisku obsadit. Žádný z nových titulů pozici Rudého práva ve výsledku mezičasu v „roce nula“ nikterak fakticky neohtrozil. Možnost resuscitovat a navázat i na dosud nezprofanované (sociálně) demokratické levicové tradice a na tyto stránky sociální i mediální historie (Práva lidu apod.) se vzhledem k naší historii i „národní mentalitě“ nabízela. Toto místo v mediálním politickém spektru v pravý čas, kdy se v první porevoluční pětiletce znovu míchaly a rozdávaly karty, obsadilo jen Rudé právo (později Právo). Do hry přitom po Listopadu vstupovalo s Černým Petrem, se svou pověstí „hlásné trouby“ a propagandisty KSČ. Transformaci novin během pouhého roku lze bez nadsázky nazvat „revolucí v revoluci“, jak o tom píše Halengová (1996). Ze stranického tiskového orgánu a propagandisty se stává nezávislý soukromý český list s vlastním politickým postojem a orientací. Tato konverse se dílem in-

scenuje a odehrává na stránkách listu. Někdy jsou čtenáři na stránkách opatrně dopředeně připravováni a posuny pozice novin signalizovány, jindy jsou ex post lakonicky oznámeny. Další změny a nezměny jsou, přestože se evidentně života společnosti zásadně dotýkají a veřejnost zajímají, Rudým právem jako zpravodajem jakoby nic přecházeny a na stránkách novin po nich není ani stopy.⁶⁷ V uplatnění přístupové moci k sebe prezentaci a propagaci proměn listu a v legitimizaci těchto revolučních změn před čtenáři a veřejností jakož i v nepřehledném kombinování symbolického kapitálu a moci s kapitálem ekonomickými a politickými (a jejich vzájemné konvertování a diversifikaci) tkví zřejmě tajemství tohoto úspěchu.

Dynamický vývoj deníku Rudé právo pokračuje sice i v dalších letech a symbolicky vrcholí v roce 1995, kdy se list změnou názvu na pouhé Právo bez přívlastku politicky zcela „odbarvuje“ a symbolicky se tak distancuje jak od komunistické světonázorové orientace, tak od levicové orientace jako závazku.⁶⁸ Základy, na nichž je konverze deníku postupně uskutečňována a plně symbolicky završena „odbarvením“, byly položeny v „roce nula“, resp. v období 1989/1990.

Revoluce Rudého práva a v (Rudém) Právu byla evidentně dosažena řadou kroků jak diskursivní, tak nediskursivní povahy, které byly jak medializované, tak nezveřejňované. Například zásadní věc, transformace vlastnického a legálního statusu (privatizace listu a odtržení od KSČ), byla sice zveřejněna i v deníku samém, ale ex post facto. Přitom evidentně znamenala i zásadní obrát ve vztahu ke straně, posun v politické orientaci a kvalitativní změnu v sociální i mediální pozici listu obecně. Mnohé další proměny vlastní identity této instituce byly na stránkách listu předváděny a prováděny jaksi nenápadně. Z hlediska běžného čtenáře byly předem neodhadnutelné a připomínaly jakési šifry a náznaky změn, které pak byly završeny kvalitativní explicitní proměnou. Právě takové měly kroky vedoucí k vlastní konverzi, jak je patrné z výpovědí protagonistů „revoluce v revoluci“, tedy redaktorů a šéfredaktora, i zůstat, dokud nebudou dobře vlastnicky pojištěny a dokud nebude zřejmé, že jsou pro čtenáře přijatelné (Hallenga 1996). Tuto kolektivní strategii transformování listu během transformační cesty jsem nazvala „zkusme a uvidíme“ (Šmídová 2009a). I v doslovném smyslu a v přirozených kategoriích protagonistů šlo z jejich strany o pragmatickou, za pochodu promyšlenou a velmi reflexivní strategii symbolické konverze identity listu, jejímž bodem obrátu byla ovšem dovršená (legalizovaná) privatizace listu, který byl jako majetek KS určen ke znárodnění. Tato taktika postup-

⁶⁷ To se týká samozřejmě především otázek způsobů konverze vlastnictví, ale také do jisté míry vztahu ke straně a jejím představitelům.

⁶⁸ Troníček (2009) systematicky analyzoval ideologickou orientaci komentářů Rudého práva a Práva v letech 1993–2008 a došel k závěru, že je publicistika listu nadále levicová, což se projevuje hlavně v otázkách sociální spravedlnosti a porevoluční ekonomické transformace, a že míra názorové otevřenosti (plurality) tohoto listu se v čase nezvyšuje.

ných kroků a jejich signalizování byla delikátním vyjednáváním listu s tou částí věrných čtenářů, která byla zvyklá na své (předlistopadové Rudé právo) a jejich postupnou adaptací na nový styl, politickou orientaci a posléze pozici deníku. Ve vztahu ke čtenářům a veřejnosti se v historii tohoto deníku i postkomunistických masmédií jednalo o zásadní období boje o re/devalvaci symbolického kapitálu, který byl součástí boje o přežití v rozhodující etapě formování mediálního pole denního tisku. Jan Jiráček na tomto místě připomíná tu okolnost re/devalorizačního procesu kdy se „v tomto vztahu čtenářů a listů střežoval nedostatek důvěry s potřebou pevného zázemí“ (Jiráček 2009), čímž lze také vysvětlit překvapující životnost předlistopadových titulů a také jepičí život mnohých nových (snad s výjimkou obnovených Lidových novin).

I dnes je vydavatelem deníku (již jen) Právo společnost BORGIS, od roku 1990 vlastněná majoritně šéfredaktorem Porybným, který postupem času koncentroval ve svých rukou stále více akcií výkupy od ostatních akcionářů.⁶⁹ Právo je dnes jediný plnoformátový deník, který je od revoluce do současnosti vlastněn českými subjekty. Symbolické je, že dnes, skoro dvacet let poté, se rudá barva do tváře práva vrací: slovo Právo je nyní tištěno rudě. Že by to znamenalo návrat k tradici?

⁶⁹ Právě kontinuitu komunistických elit jmenují jako významný rys postkomunistické transformace ve středovýchodní Evropě (ve všech jejích lokálních podobách a etapách) na prvním místě snad všichni význační autoři jako Szelényi, Elster, Offe. Pro oblast postkomunistické transformace médií to je kontinuita elit rovněž příznačná, jak na to rovněž poukazují Jakubowicz a Sükösd a další. Mně však o prokázání této kontinuity nešlo, to by bylo zpozdilé. Této kontinuity předlistopadových elit si brzy všimli i tzv. běžní lidé, když poukazovali na zvýhodnění těchto skupin v procesu privatizace, jak na to poukazuje například Holý, Kusá a Možný. Šlo mi spíše o proces, kterému se v lidovém po-revolučním diskursu říkalo „obracení kabátů“, šlo mi o studium strategií, praktik a strukturních zdrojů, kterými bylo obrácení dosahováno (především) lokálně, veřejně a diskursivně.

3. TEXTY: Zarudlé restituce v roce nula

*„Vědci, kteří vytvářejí ekonomickou teorii,
nečtou v pracovní době pravidelně nebo pečlivě noviny“
(George Stigler, nositel Nobelovy ceny)*

PŘÍSTUPY A POSTUPY

Prehistorie výzkumu (aneb zklamání probouzí zvědavost)

V devadesátých letech jsem zkoumala restituce očima samotných restituujících a pročítala obsah tisku v době přijímání prvního restitučního zákona v rušném roce 1990 (Šmídová 1997). Zaujalo mne, že mezi Mladou frontou a Rudým právem není velký rozdíl v tom, jak referují o přípravě restitučního zákona. Právo stejně jako Mladá fronta zaujalo postoj: Samozřejmě. Znárodněný majetek *je třeba* vrátit, křivdy napravit, zmírnit! (viz Příloha 1)

To mne udivilo, vždyť Rudé právo si až do listopadu 1990 si ponechává nejen svůj název, ale i podtitul List Komunistické strany Československa. Očekávala bych od Rudého práva odsudky majetkové restituce jako čehosi nedobrého, nevhodného, nesmyslného. Novináři přece píší zejména pro (bývalé) komunisty a levicově orientované čtenáře, tedy pro lidi, kteří vyznávají „společenské vlastnictví“ a jsou odpůrci soukromého vlastnictví. Podle institucionalizovaného vědění marxismu je přece spojeno s vykořisťováním, které je systémově nespravedlivé. Prostě jsem očekávala negativní (protože komunistické) hodnocení ideje a praxe (návrhů zákonů, zákonů...) majetkové restituce. Klíčovým mediálním prizmatem hodnocení restitucí zleva i zprava se již od začátku veřejné diskuse o restitucích ukázala být spravedlnost.

K detailní analýze re-konstrukce tohoto typického referenčního rámcování se však dostávám až nyní, po deseti (spíš skoro dvaceti) letech. Co mne k tomu vedlo? Mimo zájem o téma spravedlnosti i podezření, které ve mně hlodalo: Není přece jen tak samo sebou, že by komunistický tisk tak jednoduše obrátil svůj přístup k tak zásadním otázkám naruby. Že by i levicoví novináři a čtenáři byli konformní s návratem institucí a pořádků, proti kterým celá desetiletí fakticky i ideologicky či propagandisticky, ba i mocensky bojovali?

Že by tak nepokrytě otočili ideologický kabát? Že by nehájili své skupinové zájmy, právě v době velkého přerodělování? Nebo skutečně všichni socialismus jen únavně předstírali a vlastně se jim ulevilo, když to šlo „tak snadno“ (Možný 1991)? Dalším vysvětlením bylo, že i komunisté ustoupili tlaku zdola: masovému očekávání lidí, že dostanou majetek zpátky, když padl režim, který jim ho vzal. V situaci porevolučního ohrožení by mohli komunisté nadbíhat hlasu a zájmu národa, který – jak komunisté byli sami

za své vlády zhodnotili – stále trpí přežitky, protože má tak maloburžoasní a selské kořeny. I v Rudém právu jsou v období, které sleduji – od prosince 1989 do prosince 1990 – uveřejněny výzkumy veřejného mínění (IVVM). Ty ukazují na vysoký (nadprůměrný) konsenzus a masovou zainteresovanost občanů na restitucích.

Čtyřicet čtyři procenta z dotázaných prohlásilo, že jim nebo někomu z jejich příbuzných byla neoprávněně vyvlastněna živnost, továrna, půda, dům, statek apod. (RP 24. 10. s. 5 Názory na vracení majetku)

Ať tak, či onak: Jakým způsobem komunisté prostřednictvím stranického tisku otočku o 180 stupňů diskursivně provedli? Jak tuhle kolektivní světonázorovou konverzi veřejně předvedli? Snadno a elegantně, či nepadno a humpolácky?

Podrobná diskursivní analýza se k zodpovězení vtíravých otázek ukázala být jedinou cestou. Otázka zní, jak se „dělají“ restituce s jejich ne/spravedlností diskursivně (mediálně), lokálně a partikulárně (Rudé právo). Konkrétní obsah restitucí je studován především jako projekt a produkt kontextualizačních praktik, diskursivních nástrojů a formálních postupů artikulace, především (členské) kategorizace a rámcování.

NOVÁ ANALÝZA A ROZŠÍŘENÍ VZORKU

Archiv

Širším vzorkem pro diskursivní analýzu Rudého práva, či jak se v DA říká archivem, byly všechny články v Rudém právu, které s restitucemi třeba jen vzdáleně a matně souvisely. Týkaly se privatizace, reformy, rehabilitace, restrukturalizace, vyvlastnění majetku KSČ, sudetských Němců a českoněmeckých vztahů. Pojednávaly například o poměrech v odbytových družstvech, o nálezech Výboru lidové kontroly atd., tedy o záležitostech, které se restitucí na první pohled netýkaly. Z Rudého práva z roku 1989 (prosinec) a celého ročníku 1990 jsem tak postupně po pročtení celého obsahu záhloutlých novin (mimo sportu a inzerce) do archivu vybrala 107 článků.

Diskurs a diskursy

Sledovaný diskurs restitucí vymezují jako užší vzorek z populace archivu, jako soubor textů (de facto článků všech žánrů, formátů včetně dopisů čtenářů a noticiek) vztahem k ústřednímu tématu restituce. Diskurs s velkým D a v singuláru je současně definován svým materiálním médiem, kterým je Rudé právo, jež je beze sporu jedničkou na diskursivním poli levice. Diskurs, jinak řečeno, představuje jednoduše sadu textů, texty

v kontextu jiných textů dotýkajících se tématu restituce. Jejich výskyt je nenáhodný a nenáhodilý. Texty odkazují k témuž zdroji (Rudé právo), k témuž diskursivnímu poli (komunistické či levicové), i fyzicky jsou vázány na jeden prostor (jedny noviny) a období.

V rámci tohoto diskursu restitucí pak ještě generují jednotlivé diskursy v plurálu a s malým d, které v prostoru restitučního diskursu Rudého práva operují, podle toho, co je jejich hlavním tématem. Ne vždy je totiž restituce hlavním tématem textů, a zřídka jediným. Častěji bývá přívěškem jiného ústředního tématu. Pokud se restituce v určitém momentě dává do kontextu s jiným silnějším tématem, jako je tomu například u ekonomické reformy, musí analytik zpětně sledovat související téma reformy i tam, kde do souvislosti s restitucemi není dávané. Musí se brodit proti proudu právě objeveného přítoku zpět až k jeho pramenům. Jen tak, na pozadí „nedávání věcí do souvislosti“, je možné pochopit ono příležitostné strategické „dávání věcí do souvislosti“. Pochopit onu souvislost, její význam.

Vzorkování z archivu a krystalizace kategorie

Z archivu jsem již podrobným čtením redukovala – vybrala jen ty články, které se týkají restitucí (67 článků, resp. textů). Trychtýřovitá redukce je pracná, ale má tu výhodu, že analytik dobře zná kontext a diskursivní platformu, na které se pohybuje, jinak řečeno, co a jak v té době Právo zveřejňuje a o čem píše. Restituce rozhodně k prioritním tématům v tomto období plném převratných změn nepatří. Stopováním témat, která byla jakkoli během roku do souvislosti s restitucemi dána, jsem získala jakousi síť referenčních agend. Témata spojovaná s restitucemi ovšem v Rudém právu žijí také svým vlastním životem a fungují odděleně jako diskursy s vlastním tématem, slovníkem a žánry. Diskursy se občas protnou, střetnou či spojí. Ve střetu s konkurenty se vyjevuje jejich relativní autorita, moc vyloučit, posílit či marginalizovat ostatní.

Z archivu jsem nakonec vybrala jen ty články, kde je restituce, tedy i témata s ní usouvztažněná, hodnocena a posuzována z hlediska její spravedlnosti. Spravedlnost tak byla posledním nejužším místem analytického trychtýře.

Poslední krok redukce textů, orientovaný jen na restituce v kontextu spravedlnosti, byl snadný tam, kde se prostě probírala spravedlnost restitucí samotných v pojmu ne/spravedlnost, ne/spravedlivé či křivda/y a náprava, odškodnění, rehabilitace, tedy víceméně explicitně. K jinému implicitnějším spravedlnostnímu rámcování obsahu je nutné se vracet, když analyzátor generuje z již analyzovaných spravedlnostních vzorců nové klíče, které pak pomohou otevřít opominuté, ale přečtené texty.

Vracení se zpět ve vlastní stopě, resp. rekursivní postup tam a zpět (Chenail 1995), je praktickou reflexivní stránkou postupu, podobně jako při vyvíjení teorie z dat (Strauss a Corbinová 1999).

Kulturní kódování restitucí nebylo navíc začátkem roku 1990 ještě na světě. Slovník se spolu se sociálním fenoménem teprve rodí, tříbí. Zaběhává. Ustavování kódu restituce není zdaleka ovšem v moci Práva, ale je dílem celého porevolučního diskursu na všech polích (právo, politika, ekonomie, každodennost, média...). Pojem restituce se sám vyvíjí a systematika jeho užívání také. Napřed se i v Rudém právu prostě mluví o *možném vracení, navracení majetku*. Pak je prominentně užívána kategorie *reprivatizace*, ba i *privatizace*. Restituční nálepku nese od začátku také agenda *rehabilitace* (nastolená především v souvislosti se zákonem o soudní a mimosoudní rehabilitaci). Postupně i na stánkách Rudého práva dochází ke krystalizaci kódového klíče (kategorií popisu) a k diferenciaci mezi agendou: ekonomická reforma-privatizace a agendou restituce. K diferenciaci, která postupem času vede až k jejich distinkci a opozici.

Ne každé *navracení a vracení* majetku či *odškodnění* za majetkovou újmu či *propadnutí* majetku je i po jakés takés stabilizaci kódování (označení této sociální události) pojmenováno jako *restituce*. A zdaleka ne každé *požadavky* či *nároky na navrácení* – a nejen sudetských Němců – jsou *restituční*. Tam, kde jsou předmětem mediálního diskursu jiné etnické a nacionální skupiny a dokonce občané jiných států českého původu či národnosti (vystupující ovšem jako *emigranti*), se o jejich případných požadavcích na navrácení majetků či odškodnění v pojmu restituce, restituovat, restituent nemluví. Jiných kolektivních či individuálních subjektů žádajících odškodnění se restituce jaksi již apriorně a samozřejmě netýká. Restituování je situací, v níž se jedná o „nás“, co tu (stále) žijeme. Tak se také vylučují různé nároky spojené se subjekty a objekty navrácení z diskursivní formace „restituce“ jaksi předem tím, že mnohé kategorie osob nezískávají kategoriální oprávnění k členství. Nemohou se stát představiteli kategorie restituent. Titul oprávnění stát se členem kategorie restituent (category entitlement) souvisí s řadou parametrů, které se netýkají jen onoho „kdo“, kvalit osoby, ale i onoho „co“, tedy majetku a způsobu, jak jej subjekt může získat zpět. V kvapném porevolučním zrodu a krystalizaci kategorie restituent/ka je dobře patrná jak její sociální konstruovanost, tak i normativní moc automaticky či samozřejmě diskursivně vylučovat a znehodnocovat mnohé identity. A to jak subjekty, tak objekty vlastnění. Kategorie restituce je predikativní ve smyslu morálního nároku a obligace, tedy také ve smyslu vztahu k druhým lidem i kolektivitám, jako je národ v kontextu objektu vlastnictví. Kategorizování spojené skrytě, leč mocně ideou vlastnické identity je tedy nejen opravňováním takto kategorizovaných ke členství ve skupině privilegovaných, ale také je definováním samotného institucionálního kontextu, je symbolickým „děláním instituce“ restituce. Kategorie se zdají „dané“ a jen popisující věci a lidi, tak jak jsou. Totožné s tím, co či koho označují. Něco však z nich dělají. Efekt kategorizace je závislý na kontextu a situaci užití. Různé

rámce generují a řídí různé kategorizace jistých entit (např. osob). A naopak určitá kategorizace entit aktivuje (klíčuje) jisté kontexty, rámce.

Reflektuji toto zásadní až apriorní diskursivní myšlení či zneprávnění i jen možných nároků, např. českých Němců konstrukcí poměrně pevných hranic diskursu „restituce“. Fascinující na tomto vyhraničování je, že i bez opory diskursu zákona, který se na začátku roku 1990 teprve pomalu rodí, tak bleskově krystalizují hranice této instituce. Za jejich přeběhnutí hrozí exemplární trest či naopak exemplární výjimka: milost ba privilegium. Výjimka, jak známo, potvrzuje pravidlo. Tu dostal již v tomto období například Havlův poradce kníže Schwarzenberg. Jeho nárok na navrácení Orlíku nebyl v Právu zpochybňován. Naopak jaksi samozřejmě jej vysvětlovala výjimečná minulost (byť šlechtické) rodiny, její historie i výjimečná biografie: angažmá otce v boji proti fašismu, loajalita s národem, češství a jazyk, lokální kořeny (to, že zde zůstali žít po znárodnění, otec byl předsedou Národního výboru, kníže chodil jako děčko do čimelické obecné školy s místními atd.). Takový šlechtic kompenzuje ostatními atributy prostě skutečnost, že je *šlechtic* a nadto chce *zámek* (národní památku), i když se odhlédne od jeho mise politické – hájení zájmu našeho státu. Schwarzenberg, takto Rudým právem představen, je jedním z mála tehdejších diskursivních restitučních prominentů levice, ačkoli vystupuje v exklusivní a diskursivně běžně exkludované roli/kategorii šlechtic (kníže), emigrant.

Titulem restituent, restituce se v Rudém právu neplýtvá a málokdo a máloco se jím pojmenovává jako ten restituent a ta restituce. Je to titul vysoce legitimizující, diskursivně opravňující jak nositele, tak nárok na majetek, dokonce nárok statku mít zase svého majitele, protože je to „restituce“. Je – zejména v době před restitučními zákony – titulem (oslovením) opravňujícím k možnosti nárok vůbec veřejně na poli Rudého práva vznášet. Systematicky zde pracuje kategorizace jako sociální struktura aktivovaná diskursivně, s jejími samozřejmými předpoklady na to, kdo co dělá a jaký je, což predikuje a normativně předepisuje, jaký by měl, má či musí být. Normalizuje současně kategorizované objekty i kategorizující subjekty, tedy i jejich vztahy.

Problémy s tímto typem analýzy, kdy se rodí nejen nastolené téma, ale i způsob, jakým je diskursivně uchopeno a kódováno (lexém...), je nasnadě. Technika nepomáhá, výběr podle klíčových slov je nemožný atd. atd. V jistém smyslu se musí stále postupovat vpřed i zpět, neboť až když je samo téma či předmět diskursivně krystalizován, vidíte jeho zárodky v tom, co předcházelo. To nese velké riziko, že je pak zase vidíte všude, i tam, kde nejsou vykazatelné. Slovo reflexivita se dobře vyslovuje, ale těžko plní a kontroluje. Pozornosti často uniká to, co není předkládáno současně v jednom článku či diskursu společně, ale vyplyne interetextově ze vztahové sítě různých témat

a agend předkládaných jako pozoruhodná a zamyšlení hodná anebo témata obdobně rámcovaná. Ty pak jako by jen leží vedle sebe – protože v různých článcích a pod různými visačkami – na stránkách stejných novin. Po delší dobu pozornosti kupříkladu unikala relevance diskursivních řešení spravedlnosti majetkových restitucí „o patro výš“, na obecnějších rovinách. Na nejvyšší úrovni, na úrovni abstrakt. Mám na mysli zejména pojmy *soukromé vlastnictví*, *znárodnění* či *zestátnění a státní a společenské vlastnictví*, které restituce evokují a jsou jimi evokovány. Jde přece o restituci instituce soukromého vlastnictví, restituci zestátněného majetku atd. Převládající *forma vlastnictví* se ukázala být důležitým aktérem (aktantem) příběhů spravedlnosti. Boj za právo jiných forem vlastnictví, na jejich „místo na slunci“ privatizace se ukázal být nepřímým bojem proti rozšiřování soukromého vlastnictví, omezováním soukromovlastnické formy. Otázka nejlepšího, nejspravedlivějšího uspořádání společnosti je zde v prostoru jednoho ročníku Rudého práva všeobecně odvozována od vlastnických forem, jejichž funkčnost je v tomto směru závislá na objektivních historických zákonitostech, podle kterých je třeba se řídit, jinak dojde k deformacím a chybám, tak jak to známe z historického materialismu marxismu-leninismu. Diskursivně vzato je kategorie „forma vlastnictví“ a pak další kategorie z této kolekce (jako soukromé, státní, kolektivní, společenské) užívána především jako „jestliže“ ve vztahu k „pak“. Zkrátka pojem formy vlastnictví v diskursu Rudého práva systematicky vystupuje jako příčina či podmínka, ale i následek a důkaz ne/spravedlnosti. Hraje hlavní roli šedé eminence, jejíž part probíhá od začátku do konce příběhu restitucí na scéně Rudého práva.

Analýza: figura a pozadí

Analytický zájem postupně přenáším z figury na pozadí. Z restitucí na ne/spravedlnost. Původně relevantní kontext vlastního předmětu – spravedlnost – se tak dostává do centra výzkumného zájmu. Pokouším se jej analyticky uchopit skrze koncept vztažného (referenčního) rámce a rekonstruovat za pomoci rámcové analýzy (Goffman 1986) a narativní analýzy inspirované etnometodologicky (Lepper 2000; Tannen 1993). A pochopit jej, převyprávět jeho obsah nově podle formálních rysů a gramatických pravidel artikulace teorie spravedlnosti Boltanskiho a Thévenota (Boltanski 1990; Boltanski, Thévenot 1991). A přitom ho empiricky ukotvit v diskursu Rudého práva.

Analýza po/revolučního post/komunistického tisku (Rudého práva) je tedy zaměřena na to, jak jsou témata nastolována, spojována a jak jsou pojednána či rámována prizmatem spravedlnosti a s jakým účinkem (významem). Výklad pak soustředím na typické spravedlnostní vzorce či rámce a jejich strategické užívání (rámcování) tak, jak se objevují v článcích v Rudém právu. Dále na to, jaké další záležitosti (zde témata) jsou

prizmatem spravedlnosti nasvěcována a posuzována a přitom se nějak, byť nenápadně, týkají i restitucí. Krátce naznačím, jak je spravedlnost konstituována v době, kdy se restituce objevují na sociální scéně, tedy právě jako restituční spravedlnost *in statu nascendi*, s podtržením přívlastku restituční.

Nastolování agendy *in statu nascendi*

Agenda restitucí pojmenovávaná jako *navracení znárodněného majetku, reprivatizace nebo vracení majetku* je v Rudém právu zpočátku roku 1990 nastolována nenápadnými poukazy na to, že obyčejní lidé takové věci očekávají nebo se na to přímo ptají, například v souvislosti s návštěvou Tomáše Bati v Československu. Zkrátka jako vox populi.

Již v době prvních signálů nastolování agendy restitucí při z/rození diskursu na počátku roku 1990 je téma schematizováno v interpretačním vztahovém rámci spravedlnost. To je zřejmé i z následujícího uvedeného příkladu morálně panikařícího článku, který prostředkuje hlas místních lidí, kteří rozhodně *Velkostatkáře nečekají*. Tak zní titul jednoho z prvních článků k ne(na)vracení, který vyšel více než osm měsíců před prvním zákonem o restituci. Hodnotící pointa vyjadřující postoj místních k této hypotetické možnosti, jež má formu místní fámy (nejstaršího to média světa) o vracení majetků, je obsažena v titulku.

První přímá tematizace možnosti *vracení znárodněného majetku* z počátku ledna (RP 3. 1. s. 4 *Velkostatkáře nečekají*.) je předložena jako reakce občanů na fámu o možnosti navracení. Ta vyděsila a pohoršila místní. Mobilizovala veřejné mínění, rozjítřila cit pro spravedlnost. Noviny především prezentují, co tato hypotetická možnost pro *většinu našich lidí* znamená. Jaký k tomu zaujímají jednoznačný a aktivní postoj: *Netouží, aby se k nám vraceli baroni, velkostatkáři a další panstvo*.⁷⁰

Předvídá a domýšlí i další důsledky pro vládu, lidi z ústavů, kteří v objektech žijí. Zde jde o *děti z rozvrácených rodin* na jedné misce vah a na druhé o potomky *velkostatkáře, který zámek koupil od původní šlechty, kteří nadto žijí v cizině a jezdí sem jen na návštěvu*.

Přesto, že slovo spravedlnost výslovně nepadá, probouzí tento příběh takové rámcování. Je nejen spravedlivým pohoršením, ale i figurami obětí (sociálně znevýhodněných dětí, které jsou implicitně již tak oběťmi sociálního prostředí – rozvrácených rodin). Zdroje zdravého rozumu, kategorie a predikáty na ně vázané opravňují a znepravňují své reprezentanty samy. Čí nárok váží více? (Našich) dětí, či cizinců, kteří

⁷⁰ Kurzívou jsou v textu vždy vyznačeny pouze citace výrazů z článků Rudého práva. Delší úryvky z textů jsou pak doplněny i odkazy na ty které články.

to sami nevybudovali? Privilegovaných či ne vlastní vinou vyloučených? O jaké (spravedlivé) zásluhy je možné jej opřít? Z jakého titulu může nárokovat: Je vůbec *původním* vlastníkem? V čí prospěch a v čí nepospěch by to bylo? A je to dobré, morální? Jsou k dobru takové sociální rozdíly (*panstvo*)? Jako svědek i arbitr zde funguje předkládané veřejné mínění či hlas (místního) lidu, které má zde formu fámy i reakce na ni. Je tu poškozený i zvýhodněný (privilegovaný). Vykonavatel spravedlivého soudu je ústy lidu vyzýván. Viník není označen. Neznamená to, že jím nemůže být i ten, kdo něco takového schvaluje či dovolí. Morální náboj prezentovaného postoje *zdejších lidí* je podpořen empatií médií, která je funkcí toho, jakým způsobem je sdělení produkováno (pozice vypravěče a místních, hlasy, perspektivy, ale i výrazivo).

Takové a další otázky texty, jako je tento, sugerují a mnohé „přirozené“, resp. členské sociální kategorie, které novinářům slouží jako klíče k spravedlnostním rámcům: *cizinec*, *původní* majitel či vlastník, *dědic*, *panstvo*, *šlechta*, *velkostatkář*, pak v mediálním diskursu recyklují. Fungují na bázi samozřejmých předpokladů zdravého rozumu, které aktivují. Mají argumentační, nejen identifikační funkci.

Diskursivně je spravedlnost navracení spojována s jeho možnými důsledky sociálními (na čí úkor) a s pro lidi nepřijatelnými sociálními nerovnostmi (*šlechta*, *páni*). To je spojováno s obavami, které jsou prezentovány s pochopením, a tedy pochopitelné jako oprávněné pocity.

INTERPRETACE A NÁSTROJE INTERPRETACE

Téma jako téma

Analyzované texty k tématu restitucí (vyhraničené z širšího navracení), jinak rozeseté na stránkách Rudého práva, jsou často rámcovány spravedlnostně. Téma je tedy to primární, co spojuje celý diskurs jako soubor textů z jednoho diskursivního pole porevolučního levicového diskursu. Zejména ústřední témata, na která se produkce textů orientuje, pak představují jakási ohniska levicových promluv, které se nezdá že řeší spravedlnostně. Jak texty, tak soubory textů jsou často polytematické. Lze tak sledovat i váhu témat a jejich vzájemné propojování v kontextu restituce a pozorovat, kdy se témata stávají součástí spravedlnostních scénářů. Typologie jednotek analýzy: diskurs (restituce), diskursy (s ústředním tématem) a texty (články) mají společné aspekty – konstrukční procedury: rámcování (včetně tematizace).

Téma jako rovina re-prezentace skutečnosti spočívá v souslednosti významových sdělení, zprostředkovává produkci celkového obsahu. Téma je to, co je položeno do středu pozornosti promlouvání, vypravování. Tematizovat něco neznamená prostě jen

hovořit o něčem. Tematizací jsou jedny významové složky vyzdvihovány. Spočívá ve spojitém sledu významů, které jsou nesený složkami děje (postav, rolí, motivů, jednání, událostí) i vypravěče. Je první odpovědí na otázku, oč tu běží, oč přede vším. Téma je pro analýzu rámcování klíčové už proto, že funguje perspektivně – předurčuje nannoze rozsah a žánrové rámcování. Nespolutpodmiňuje silně jen obsah, ale i jeho produkování či zprostředkování. Řečeno naratologicky, nejen obsah, ale i formu, nejen příběh, ale i proces jeho produkce, podání. Řečeno rétoricky nejen inventio, ale i dispositio. Nenadhazuje se jen cosi, ale zhodnocuje se (téma). Proto literární věda hovoří o ideově-tematickém základu díla.

Tematické souvislosti a posloupnosti fungují jako vysvětlení-argumentace. Jsou rétorické povahy. Přesvědčivost sdělení závisí i na tom, jak jsou předměty systematicky tematizovány, jak se témata propojují a opakuji v různých obměnách a v různých kontextech a textech (Eco 1989).

Na restituce je hlavní pozornost otevřeně upřena jen v tematickém diskursu „Restituce“. Rudé právo v celé této porevoluční době mluví výhradně jen o restitucích zřídka, většinou když představuje nové návrhy zákonů.

Častěji je majetková restituce jen kontextem jiných klíčových témat. Ta se dostávají do zorného pole diskursu Rudého práva nejčastěji tlakem veřejných dokumentů vysoké politiky a které nelze nekomentovat. Sociální praxe bude zachycena jen okrajově a pouze s ohledem na evidence, které se objevují v Právu jako příznaky toho, že na nějaký diskursivní podnět reagují jako na dilema (dilematicky). Reaguje často na politické události, zákony a usnesení, ale i na projevy vrcholných politiků (Havel, Klaus, Kubát, Ježek...), ale i na lokální akce (petice v Hodoníně) a události (vyhlášení stávkové pohotovosti proti pravidlům malé privatizace) apod.

Někdy je restituce, metaforicky řečeno, rukavicí hozenou politickými konkurenty a je zajímavé sledovat, jak si s ní vyzvaný dokáže poradit. Například diskursem Zase kádrování Rudé právo zjevně reaguje na určitou událost (veřejný dokument a prohlášení ministra) jako na událost, které se novináři Rudého práva aktivně zmocňují a ve které se celou sérií článků angažují ve prospěch určitých skupin (kádrů a družstevníků). Jindy redaktoři listu téma restituce nastolují aktivně – prakticky bez odkazu na takový podnět (výzvu) zvenčí například formou úvahy o naší nedávné historii.

V centru analytického zájmu pak stojí opakování témat, jež jsou již sama jistými ideovými schématy, materiál, ze kterého jsou stavěna, funkční vazby na další témata i to, jaký význam nabývají zapojováním do „svých“ interpretačních rámců.

Rámce

Spravedlnost chápu instrumentálně a v zájmu analytického pořádku jako scénář, rámec v goffmanovské terminologii (Goffman 1986). Téma(ta) jako multifunkční klíč k rámcování. Goffman užívá pro vysvětlení vztahu rámců a klíčů hudební metaforu notového klíče, který předznamenává tón, resp. tóninu přednesu. Téma či lépe tematizace (ve smyslu diskursivní praxe) jako konceptuální struktura prakticky zdůvodňuje (reflexivně vykazuje) řadu situačně relevantních vztažných rámců.

Rámcování funguje jak na rovině metakomunikace: Aktivované scénáře naznačují, o co po/běží v samotné interakci (komunikační události), jaký bude sociální význam této události (např. stěžování si někomu na někoho), a utváří vztah participanty (mluvčí, médium, čtenář). Současně se promluvy (texty) zvýznamňuje, o co jde ve výpovědi vytvářené v této interakci, tedy „uvnitř“ právě takto vyrámované diskursivní události. Diskursivní (interaktivní) rámcování je provázáno s interpretačním rámcováním, tedy se „strukturami vědění“, ke kterým odkazujeme jako ke komplexním schémátům (Tannen 1993).

Rámcování je obecně definováno jako sociální (interakční), praktický, dynamický proces generování i stabilizace významu, způsob sociální organizace zkušenosti. Jako mapování i navigace jednání při zvládání společných záležitostí (koordinace) a pracovním udržování řádu. Povstává jako série imanentních otázek, které klade rozvrh situace: „Oč tu po/běží?“, provázená sérií akčních odpovědí: „Právě toto je to, o co tu po/běží“. Odpovědi na otázky reflexivně kladené jak dopředně (anticipačně), tak zpětnovazebně, kdy účastníci ověřují, zda a jak byla jejich očekávání a předpoklady (vykazatelně) potvrzeny. Je současně odpovědí na to, o co (asi) půjde mně a tobě či jim (motivy, angažmá).

Rámcování přetlumočené metaforou dramaturgickou zní, v jaké hře (ději), jakým stylem se tu hraje, jak je scénář herci v rolích in-scenován a jak jsou sehaní (dramarole-solidarita-kooperace). Metaforou hry je rámec vymezen pojmy hra-pravidla(rule)-soupeření-moc. Narativní metaforou řečeno, jde jednak o to, že někdo vůbec někomu vypravuje (a ne sděluje či předvádí na divadle), o akt či proces vypravování a o vyprávěný příběh. Příběh by se ovšem dal vyprávět (podat) i jinak, a tedy jako něco jiného a někomu jinému pro jinou příležitost. Přitom by stále by byl rozeznatelný jako příběh o tom a tom. Ale bylo by to přece něco jiného a trochu o něčem jiném. Jiná by byla i ona sociální situace, pro níž a při níž by byl příběh vyprávěn.

Ne náhodou je rámec slovníkově synonymem kontextu, který orientuje interpretaci určitého výrazu. Rámce operují na principech aktivace předpokladových struktur, samozřejmých pravd a očekávání o tom, jak se věci mají. Fungují na principech inference. „Sociální život obsahuje a do sebe fixuje porozumění, které o něm máme“ (Goffman 1986: 563).

Rámce žijí a tyjí z kulturního systému věr, hodnot, ze zlatého fondu zdravého rozumu. Lokální příběhy jsou vyrovnávány (alignment) a provázány s kulturními příběhy a kolektivními mýty.

Zavedené a zaběhané rámce jakožto organizační báze zkušenosti sociální události a angažmá aktérů dále řídí, ne však fatálně. Vždy je prostor pro tvořivost, pro transformaci, rozbití rámce a přerámování. Zvláště pokud jde o prostor nestabilního revolučního diskursu v revoluční době plné změn. Vyprávění příběhu na pokračování operuje anticipačně: definuje provizorně událost tím, že předvídá možné souvislosti a budoucí následky. Tím ji také definuje jako veřejný problém, dilema, do jehož řešení jsou různí aktéři angažováni, zainteresováni. Tyto narativy zahrnují očekávání a orientují pozornost podle položených otázek o konsekvencích. Konfrontují anticipační otázky průběžně s následujícím děním ve světě i s odezvou adresátů. Retrospektivně potvrzují anticipované a perspektivně vyvozují další očekáva(tel)né konsekvence (Bert-hélémy 2003). Příběh tak stále pokračuje a činí okolní dění pochopitelné a srozumitelné. Temporálně logické narativní uspořádávání sledu událostí jako jedné komplexní události restituce vysvětluje, o co „skutečně“ jde. Příběh takovým dáváním věcí do souvislostí vysvětluje a argumentuje. (Czarniawska 1998; Kabele 1998).

Metodolog může, podobně jako divák-etnometodolog, svou pozornost zacílit více na první či druhou část otázky: „Jaký to má význam, že se hraje?“ nebo „Jaký je význam zahrané hry?“ Vlivy interakční (sociální) situace a interakční prostředky, které jsou použity, aby se vyprávění vůbec uskutečnilo, zde ponechávám víceméně stranou. Pozornost věnuji prostředkům, kterými se stávají vysoce komplexními diskursivními jednotkami s vnitřním řádem. Nejdříve tedy zkoumám vyprávěný příběh jako vnitřní rámec vypravování: jaký sled událostí, jednání a motivy postav v nich zapojených příběh představuje. Průběh umístění postav v časoprostoru, uvnitř příběhu, vyjadřuje i identity a představování či nárokování identity vypravěčem. Role, identity/kategorie postav včetně vypravěče (a autora) jsou konstruovány jako homologické s jejich rolemi ve vyprávěném příběhu. Vyprávěním příběhu se vypravěč usouvztažňuje s příběhy, které jsou v repertoáru dané kultury. Čerpá vzorce z repertoáru lokální i širší kultury (common sense). Jen tak zajistí jejich koherenci a přesvědčivost.

Agendy a rámce

V době mediované/medializované zkušenosti je převážná část mapy sociálního světa vytyčována médii (Thompson 2004). Významně se podílejí na prosazování určitých témat do veřejné debaty při vylučování (zneviditelňování) jiných. Média určují, i jak budou preferovaná témata zobrazena, kontextualizována. Nejde jen o to co, ale „jako co“ je cosi předkládáno jako hodné pozornosti, zájmu.

Média lidem radí, jak mají přemýšlet, nejen o čem. Nabízejí jim výkladové rámce, učí je postupům a vzorcům, kterými mohou údaje zpracovat v smysluplný celek. V příběh, který bude koherentní a dále reportovatelný (Linde 1993). Příběh pak lze dále rozvíjet a otázky, které klade, a anticipované odpovědi na ně porovnávat s novou zkušeností. Novou situaci dát do vztahu s její historií, obsaženou v jejím příběhu, a tím vyprávění dále rozvinout.

Hlavní koncepty nastolování agend představuje „agenda setting“, „priming“⁷¹ a „framing“, z nichž první dva označují to, co je v záběru medií, a tedy zaměřování se a důraz na některá témata. Framing pak označuje systematický „... výběr určitých aspektů vnímané skutečnosti a jejich následné zdůraznění v komunikovaném textu takovým způsobem, aby se zviditelnila specifická definice problému, příčinné interpretace, morální hodnocení, případně doporučená řešení popisované záležitosti.“ (Entman podle Trampota, Křeček, Nečas 2006: 24-25). „Rámcovat znamená vybírat určité aspekty vnímané reality a zvýšit jejich významnost ve sdělovaném textu tak, že se prosazuje určitá definice problému způsobem, kauzální vysvětlení, morální hodnocení či také doporučené řešení popisované záležitosti.“ (Entman podle McCombs 2009: 133).

Agendy bývají překládány jako „to, co je na pořadu dne“. Tematizace je v úzkém vztahu k rámcování, kterým se „materiál“ schematizuje, a předmět kontextualizuje (v řeči teorie nastolování mediálních agend má tematizace blíže k k primingu a framingu). A tak může být třeba tatáž agenda tematizována jednou jako nespravedlnost, jindy přirozená nerovnost atd.

Ptám se: Jak se rámce, tyto struktury očekávání, prakticky aktivují? Jak dál systematicky pracují a jaké jsou pravděpodobné účinky (efekty) těchto struktur očekávání? Jak se zprovozněné a ustálené rámce transformují, mění?

Jak již víme, ústředním rámcem, prizmatem či schématem restituční agendy je právě spravedlnost. Tento spravedlnostní rámec, jak uvidíme názorněji při rekonstrukci v závěru, je ve světle Boltanskiho formálních rysů spravedlnostního rámcování diagnostický, prognostický i rozhodovací a realizační. Identifikuje se potíží a pojmenovává se, posuzuje, co bylo příčinou potíže a přisuzuje zavinění, vznáší obvinění. Identifikuje oběť i škůdce. Zvažuje a navrhuje se postup řešení: trest, náprava. Nalezené řešení je či není

⁷¹ Priming, jako pojem těžko oddělitelný od framing, lze přeložit jako vybírání určitých témat, stránek a rysů vnímané a reportované skutečnosti a jejich vyzdvihování, zdůrazňování v textu. Je nabíledni, že i zde je ve hře jak kontextualizace (rámcování) předmětné skutečnosti, tak kategorizace a akcentování jistých rysů, kdy na jistém pozadí vynikne na obraze něčeho/někoho jednou to, podruhé ono a na jiném pozadí předmět dokonce splyne a je od pozadí či od okolí k nerozpoznání jako chameleon. Agenda-cutting, kdy se z hranic veřejného diskursu vylučují mnohé záležitosti, témata, schémata a alternativní perspektivy, je příznačně uváděno také ve slovesném tvaru. Je tak lépe vyjádřeno, že jde o sociální činnost diskursivní povahy: o zneviditelnování předmětů, vymisťování agend a perspektiv konstruování symbolických hranic.

patříčně vykonáno, a tak je potíže odstraněna či nějak zmírněna atp. Spravedlnostní rámcování má i silně motivační-mobilizační náboj – prakticky zdůvodňuje, a to hlavně emocionálně (morálními sentimenty), proč a jak se angažovat, jít do akce, zaujmout postoj.

Spravedlnostní rámec tak můžeme, podobně jako vyprávění, chápat jako rámec rámců (epizod, příběhů), vyhraničující nejen to uvnitř a vně otázky spravedlnosti, ale oddělující od sebe ono před a po (jestliže-pak) různé vnitřní časoprostory, roviny a epizody děje. Podobně diskurs (restituce) a jednotlivé tematické diskursy lze nahlížet jako operační rámce svého druhu. Nejširším rámcem rámců je kultura a jazyk, ve kterých jsou rámce zapuštěny.

Kategorizace, kontrola, morální řád⁷²

Každá osoba či skupina může být popsána mnoha různými způsoby. Kategorie jako „restituent“, „restituce“, „řadový komunista“ či „soukromé vlastnictví“ nejsou prefabrikáty s přesným návodem „udělej si sám“ a fixním obsahem. Lidé mluvící/píšící generují popisy osob a věcí jako nejvhodnější pro vyvíjející se situaci, vybírají kategorie relevantní kontextu. Kategorizace jsou tak orientovány na kontext (povahu publika, sociální situaci i širší kulturní kontext produkce promluv, typ kontaktu, sdílené kódy) a tím přispívají k jeho produkci a tedy i proměně.

Kategorizace je bytostně spojena s umístováním (se) v sociálním prostoru, se sociálními pozicemi a s definováním vztahů mezi kategoriemi, a tedy i mezi jejich představiteli. Kategorizování je jazyková (symbolická) hra, která není „hrou pro hru“. Kategorizováním konáme nejen něco diskursivního, ale vždy i „něco sociálního“. Na to poukazuje již Goffman s tím, že se konverzace řídí především pravidly sociálními a má evidentně sociální efekt.

Vědění členů společnosti o rolích, identitách a vztazích je organizováno v „členských kategorizačních prostředcích“ (membership categorization devices) či členských metodách (etnometodách), které členové určitého společenství běžně užívají k deskripci a charakterizaci určitého chování. Harwey Sacks hovoří o každodenní „členské sociologii.“ a členských prostředcích (devices) (Sacks 1992) a to v podobném významu jako Bourdieu o „sens pratique“ a vtělených (sociálních) praktikách. Diskursivisté o diskursivních (sociálních) praktikách.

Selekcí a situační aplikací těchto členských prostředků vymezují účastníci diskursu příležitostné identity a pozice ostatních členů společenství. Sociální pozice nebo role vykazují účastníci komunikace užitím sociálních kategorií („My“, „rodiče“) a zvolenými komunikačními akty, resp. formáty promluvy, například když sami adresují druhým

⁷² Větší část textu oddílu o kategorizaci byla již publikována (Šmídová 2008)

rozkazy, aniž by byli adresáty příkazů se umisťují do nadřazené pozice (Heritage, Sacks, Goffman, Silverman). Aktéři generují popisy osob a věcí a odkazy k nim jako nejvhodnější pro vyvíjející se situaci, vybírají kategorie relevantní kontextu. Kategorizace jsou tak projektivně orientovány na kontext a tím přispívají k jeho produkci.

Kategorie Housley a Fitzgerald metaforicky pojmenovává jako „normy v akci“, neboť kategorizační práci je současně projektován a produkován morální řád (Housley, Fitzgerald 2002). Kategorizace je tak prostředkem sociální organizace a její morální garance. Morální inferenční logiku kategorií vidí Lena Jayyusiová (1984) v tom, že zajišťují morální vykazatelnost určitých činností osob. Podle mého představují kapacitu symbolické sociální kontroly, dohledu. Kategorie spolu s příběhy, ke kterým patří, fungují jako všudypřítomné „minimodely pro realitu“. S kategoriemi osob jsou normativně svázané určité aktivity a rysy, tedy kompetence (dispozice, jednání, postoje, hodnoty...), takzvané „kategoriálně vázané aktivity a rysy“ (Sacks 1992). Tyto současně fungují jako predikáty: Predikují, předvídají patřičné rysy aktivity, hodnoty a postoje představitelů kategorií (například šlechtic je/má být/měl by být šlechtný, bohatý, upravený...). Některé charakteristiky jsou dokonce „kategoriálně konstitutivní“ (typicky například restituent má nárok na navrácení majetku, přinejmenším potenciální, jak uvidíme).

Evokací charakteristik, charakterizací osob (např. organizuje práci, mluví za kolektiv pracovníků) se implikuje kategorie (vedoucí), i když užití predikátu většinou evokuje více situačně adekvátních kategorií. Užití kategorie zase evokuje i s ní morálně asociované atributy kategorizovaného a kategorizujícího. Kategorie jsou organizovány do „kolekcí“ či „rodin“, které mají „něco společného“. Z nich jsou vybírány a tímto situačním „výběrem“ je tak evokována i kolekce. Kategorie i s jejich kolekcemi jsou tak spojovány a užívány podle určitých pravidel a členských procedur.

Aplikační pravidla kategorizování jako popisů (deskripcí) a vylíčení (accountů), jsou tak sama kontextuální, závislá na oblasti, pro kterou, a na situaci, ve které se užívají. Zkrátka plnou členskou kompetencí není jen schopnost osoby a věci „nazývat pravými jmény“, vědět „kdo kam patří“, ale vědět také jak, kdy, jak s kým a proč do kategorie patří. A umět to dát najevo patřičným přiřazením – to vše se řídí lokálními, nikoli (jen) universálními společenskými pravidly.

„Lidé kolektivně (i individuálně, pozn. aut.) identifikují sebe a druhé a řídí své životy v pojmech těchto identit, které tedy mají praktické důsledky. Jsou intersubjektivně reálné. To platí jak pro kategorie, tak pro skupiny (...) i když skupiny i kategorie jsou něčím jiným než neustálý nepřetržitý proces identifikování.“ (Jenkins 2006: 87–88)

Sociologicky je tak možné sledovat, jak je táž osoba či skupina (šlechta, sudetští Němci, komunisté, družstevníci, restituenti...) identifikována v různých kategoriích

v různých kontextech, příbězích (rámcích). A naopak, jak tutéž osobu kategorizují různí participanté téže situace různě, podle toho jak kategorizují/identifikují sebe a definují situace a tak dále. Jistý způsob identifikace věcí, lidí, ale i událostí, v pojmech kategorie tak přispívá k budování sociálního kontextu, k rámcování. K spolu-definování situace, tedy i sociálních vztahů ne/rovnosti a ne/spravedlnosti. Členské kategorie vyjadřují identitu jedince ve společnosti, vymezují jeho sociální status i roli (Housley, Fitzgerald 2002, Nekvapil, Leudar 2006).

Při studiu diskursivních procesů a praktik má zásadní význam etnometodologický pojem „relačního páru“ či „standardizovaného relačního páru“ (Sacks 1992). Jsou páry, kdy je vymezení jednoho doslova funkčně i významově závislé na druhém (majitel a nájemce či nájemník). Pro relační kategorie je příznačné, že užití jedné kategorie k označení či odkazu na jeden pól relace implikuje druhou kategorii v páru a jejich vzájemnou standardní relaci. Dokonce i užitím jednoho predikátu (vlastnosti jednoho člena páru) jedné kategorie je implikována ta druhá kategorie. Relace reprezentantů relačního páru je prakticky stále interakčně aktivována a morálně normalizována, byť implicitně. Standardizovaný relační pár, který standardizuje především povahu těchto vzájemných vztahů v morálních pojmech práv a povinností, je nejbližší sociologickému pojmu „komplementární role“. Co je ovšem metodologickým gros pro studium diferencí a nerovností jako mocenských vztahů je to, že vyznačované vztahy mezi kategoriemi mohou ukazovat na jisté kontextově relevantní a typicky se opakující a/symetrie v relační párové kategorizaci, poukazovat tak na akty exkluze a inkluze. Obě relační kategorie (a tedy i jejich třeba dočasní reprezentanti) v páru jak třeba majitel-nájemník totiž dohromady spojují především samozřejmá vzájemná práva a povinnosti. Relace v páru i s jejich dynamikou jsou definovány vzájemnými nároky a obligacemi, které jsou kategoriálně normativní. Prostě se určité morálně závazné rysy jednání jednoho reprezentanta kategorie vůči druhému předpokládají, a tedy se samozřejmě očekává jejich plnění, ať symbolické uznání (např. pochvala) nebo „praktické“ (např. peněžní úhrada, odškodnění).

Kategorizováním se tyto morální požadavky či nároky implikují, symbolicky vznášejí. Takto se z druhé strany vzato plnění povinností symbolicky vyžaduje a diskursivně sociálně kontroluje. Například textem v titulku novinového článku: „Co bude se zaměstnanci, když se vrátí majetky církvi?“ nebo „Co bude s lidmi v domově důchodců, až to restituuje majitel?“

Vnášení morálních požadavků na jednání osob jistých kategorií a jeho hodnocení souvisí i s obecnými harmonizačními pravidly interakčních rituálů jako je udržení hry a neporanění tváře. Analyticky je spojeno s pojmem „preferenční organizace“ komunikace a ne/preferovaných re/akcí, kdy akce a reakce jsou organizovány v párech omluva – přijetí omluvy, uznání vlastní viny – odpuštění – napravení chyby popř. i kvitování

nápravy poškozenými (a dosažení spravedlnosti), žádost – vyhovění žádosti (resp. vysvětlení, ospravedlnění). Jedná se o jeden z důležitých rysů komunikace, o sekvenční organizaci, která je všudypřítomným aspektem sociální struktury, resp. strukturace. Sekvenční organizací, která není jen nějakou technickou stránkou provozu diskursivních procesů, je tak také produkován morální sociální řád. Vyslovení prvního předpokládá a normativně vyžaduje druhý akt. Otázkou se dožadují odpovědi a tedy neregování na otázku je také v tomto, de facto sociálním smyslu, odpovědí. Je odmítnutím.

Mocenské vztahy (a/symetrie, hierarchie...) lze tedy studovat jako funkci kategorizace, jako sociální efekt postupů a pravidel situační aplikace kategorií. Nárokování a uznávání nároků být tím a tím, a tedy vystupovat tak a tak, lze zkoumat i na mluvních interakcích jako funkci kategoriální inferenční kooperativní hry, jejíž virtuální pravidla a postupy aktéři sledují. A stejně jako u hry, (dokonce i u hry s pravidly, „game“, jako je šach, natož u hry „play“), můžete nakrásně znát nazpaměť pravidla, nemůžete však znát, jak bude ta která partie sehrána. Jak bude probíhat, dokonce i kdyby byla zaručena komunikační parita a měl/a byste zcela pod kontrolou prostředky produkce.

Tato metodologie, nazývaná „členská kategorizační analýza“ či analýza členské kategorizace, dobře koresponduje s požadavky CDA a také tzv. kulturního přístupu, který se věnuje zvýšenou měrou otázce uznání identit. Otázce vznášení nároků na uznání (claiming) a procesům jejich společenského uznávání či zneuznávání (Šanderová, Šmídová 2006). Takzvané „explicitní nárokování“ a uzná(vá)ní identitních nároků na společenské uznání, jak o něm mluví Fraserová (Fraserová, Honneth 2004), není problémem zkoumat i jinými metodami. Implicitní nárokování si ovšem zřejmě žádá metody, které hledají právě takové kulturní zdroje symbolické reprodukce sociální, které tak samozřejmě implikují uznání nároků a identit, jako je kategorizování a rámcování. Takové metody, které jsou sociolingvisticky informované a respektují dynamičnost sociálních struktur v plurálu a jejich akčnost. Proto se obracím ke studiu takových symbolických praktik a nástrojů uspořádávání textů v jistém poli jejich sociálních efektů, jako je právě kategorizování a rámcování.

Předmětem zájmu analytika je jak vyhraničování, tak rozmazávání kategorií (např. prostřednictvím modifikátorů jako jsou přívlastky „cizí“ „zahraniční“ kapitál) či jejich přeskupování a změny. Takové změny samotné sociální kategorizace jsou sociálně funkční. Za zrodem nových či alternativních kategorizací, byť užívaných lokálně, stojí záměr a účel, prostě „sociální objednávka“. Podobně je tomu s jejich zánikem (jako je tomu s pojmy „obecní restituce“, „rekapitalizace“, které se v diskursu neuchytili). Sociální konstruovanost kategorií a sociální historii kategorizací (rolník, hospodář, zemědělec, družstevník, člen jednotného zemědělského družstva nebo člen státního statku, soukromě hospodařící zemědělec, soukromý zemědělec, člen zemědělského družstva,

farmář....) spojují mnozí s otázkou motivů a zájmů. Kategorizace je záměrná, účelná, bývá spojena se zájmem, ale zdaleka ne vždy, kromě nadávek, uvědomovaná (Potter 2000, Wheterell et al. 2001). Je svého druhu vyjádřením postoje ke sporné záležitosti (sociálnímu problému), jinak řečeno je rétorickou strategickou činností řešení sporné interpretace pojmenováním. Analyticky je pak nutné zkoumat vzorce užívání kategorie i ve vztahu ke kategorizujícím uživatelům a vzhledem k jejich příslušnosti ke skupinám a kategoriím, s ohledem na „zájem v pozadí“. S ohledem na „náš zájem“, který kategorizující tedy spojuje a tedy i vymezuje jako kolektivitu lidí se stejným postojem ke komusi (například k „sudetským Němcům“ „tam v Bavorsku“) či čemusi (například k soukromému hospodaření na půdě).

Studium kategorizací respektuje kontextovost. Nepopisuje neměnné struktury, ale situační variování vzorců vzhledem ke všem aspektům komunikační situace i s ohledem na její širší kulturní (sociální) kontext. Ke kategoriím osob, jako je například cizinec, patří jisté typické kulturní příběhy, ve kterých hrají typické role. Kategorizace a rámcování je pro laické i profesionální sociology jen dvěma stranami téže mince praktické symbolické činnosti, kterou dávají smysl světu a svému životu v něm. Například novinový titulek „Prostitutka Petra K. byla zavražděna ve svém bytě“ může při nahrazení prvního slova kategorií „žena“ evokovat jiné referenční rámce, může zkrátka „nastavit“ (přednastavit) jiné příběhy, které mohou mít reálný vliv na morální profil takto implikované kategorie oběti.

Odpověď na otázku, co má kategorizování společného s operacemi moci a proč jej studovat, je tedy nasnadě: Kategorizování představuje normativní sociální činnost, uspořádávající (strukturuje) sílu, jíž se podílíme na re-produkci morálního řádu. Norma a hodnoty tedy nejsou nahlíženy jako příčina jednání, ale jako jeho produkt. Hodnoty a sociální normy jsou studovány jako neexplicitně zahrnuté a manifestované v kategorizování, kterým jsou vznášeny nároky na jednání lidí v situacích a postulována odpovědnost za ně.

Kategorie a soubory kategorií nejsou danostmi, i když jsou takto členy chápány. Sociálně konstruované kategorie jakoby existovaly mimo jazyk a „... stávají se objekty zkušenosti“ (Holstein, Gubrium 2000: 86). Jeví se jako externí a omezující sociální struktura. Jejich omezující síla je však kompenzována flexibilitou jejich užití tvořivými členy. Na druhé straně svět lze sice smysluplně popisovat mnoha způsoby, ne však zcela libovolně.

Kategorizační podhled a dohled druhých je vždy přítomen, zdůrazňuje Goffman (2003). Stále je tu symbolický „generalizovaný druhý“, řečeno meadovsky. Tímto „velkým bratrem“ jsou v Goffmanově pojmosloví „obecné kategorie“, diskursivně řečeno „dominantní kategorie“ (jako Čech, Němec, cizinec, emigrant..) čili ony obecné kulturní kategorie a příběhy, které ani skupina ani jedinec jako člen kultury prostě nemůže do-

cela ignorovat. Jsou prostředím, ve kterém jako socializovaná (kulturní) bytost žije. Může jim však „odmlouvat“ (Kirshi 2004), odolávat či proti nim diskursivně revoltovat (Wodak 1997). Dominantní kategorie a příběhy jsou zapuštěny v širší kultuře, v jazyce, v institucích. Jsou volky nevolky trvalým prizmatem, které je přítomno v sebehodnocení i hodnocení druhých. Konstruovanost a utlačivost sociálních kategorií je povětšinou skrytá, neboť kategorizace a další mechanismy jsou tak „samozřejmé“ (Smith 1987). Kategorie a atributy se jeví jako vlastní osobě, inherentní věci samé, a tak se i rozdíly „zakleté v kategorizaci“ naturalizují. Zdánlivá totožnost označeného se svým označením je ovšem funkcí či efektem systematické kategorizace či identifikace a situovaného užívání dalších symbolických praktik, které skutečnost strukturují a klasifikují a hodnotí podle pravidel a způsoby, které využívají lokálně dostupné strukturální zdroje zdravého rozumu. Lokálně jsou ovšem členům dostupné i širší kulturní zdroje či repertoiry (Wetherell, Wodak, van Dijk) organizace vztahů, neboť v kultuře a společnosti jsou tyto prostředky, jak je dobře patrné na jazyku, zakořeněny.

Interpretační záměr

V první části interpretace analyzovaného materiálu (článků Rudého práva v roce 1990) tedy budou v popředí mého zájmu témata nějak spojovaná s restitucemi a přitom rámcovaná spravedlností (hlavně téma ústřední, a jak souvisí s tématem restitucí a jak je téma pojednáno).

V druhé tomu bude naopak. Pokusím se poodhalit alespoň hlavní strukturální rysy (typické vzorce) samotného spravedlnostního rámcování restitucí v době prudké sociální změny a transformace (restitucí a rehabilitací jako politických a zákonných opatření). Tato změna je chápána jako sociální praxe, jejíž součástí je praxe diskursivní (diskurs reformy a restituce). Pro takové změny je typická i proměna samotné jazykové reality a mutace diskursivních praktik, změna toho, jak se mluví (newspeak revoluce a transformace).

Napřed rekonstruuji jednotlivé tematické diskursy Rudého práva a popíši jak jsou spravedlnostně kontextualizovány. Nalezla jsem jich pět: „Restituce“, „Zase kádrování!“, „Rovnost forem vlastnictví“, „Družstva nerozbíjet!“, „Reforma“.

Posléze složím celý virtuální příběh restitucí ze všech příběhů, které k němu přispívají. Vytvoří se celková mozaika, metapříběh restituční spravedlnosti či spravedlnosti restitucí složený z příběhů spravedlnosti, které jsou deníkem Rudé právo po celý rok vypravovány na pokračování. Metapříběh restituce, který lze skrze prizma či na pozadí spravedlnosti napříč všemi tematickými diskursy „Restituce“, „Reforma“, „Rovnost forem vlastnictví“, „Družstva nerozbíjet“, „Zase kádrování“ rekonstruovat.

Rekonstruovat tak, že do ohniska analytické pozornosti umístím restituční spravedlnost. Jednou více s důrazem na slovo restituční (spravedlnost), podruhé s podtržením

druhého slova (restituční) spravedlnost. Restituční – spravedlnost: jedno a druhé by mělo být střídavě figurou a pozadím převypravování formou příběhu. Zde se metapříběh skládá minimálně ze dvou dějství restituce: Jedno je aktuální retrospektivní rekonstrukce Co/kdo a jak poškodil/o koho čím? a druhý Jak to kdo napraví (nahradí komu)? První se nese převážně ve znamení „motivů protože“ a druhý „motivů aby“, řečeno schutzovsky. Oba vyprávěné příběhy – anticipační i retrospektivní ovšem dohromady dělají příběh současnosti. Definují současnou situaci.

Vyprávění příběhu je svého druhu explanační a tedy argumentační činnost: příběh vysvětluje tak, že demonstruje (Czarniawska 1998). Je tedy i sledem odpovědí na otázku Proč? V tomto smyslu dobře konvenuje rekonstrukci spravedlnostního rámce. Na otázku proč došlo ke křivdě a proč je někdo vinen, odpovídá, jak k tomu došlo, a to sledem událostí a aktů, které jsou navzájem temporálně a logicky provázané a nadto nějak končí. Příběh se vyznačuje finalitou, koherencí. Tvoří celek, který znamená něco více než součet jeho částí (dějství, události, akty postav), které z něj čerpají obecnější význam (Linde 1993; Czarniawska 1998 a další).

Na příbězích o spravedlnosti, i těch nejalegoričtějších a nejfiktivnějších, jako jsou pohádky, je zjevné, že vyprávění o spravedlnosti je vždy i „děláním spravedlnosti“. Je více či méně otevřené a viditelně argumentováním – kritikou a současně ospravedlňováním, zaujetím rétorického postoje umístěním mluvčího (vypravěče) vzhledem k předmětu promluvy.

DISKURSY RUDÉHO PRÁVA

Diskurs restitucí

Texty, které jsou zaměřeny výhradně jen na téma restituce či hlavně na ně jsou souhrnně označeny jako „diskurs restitucí“ a nepatří v relaci k ostatním diskursům k těm nejčtenějším (nezabírají nejvíce místa, resp. plochy, neobsazují vždy první strany...). Naopak. Z toho je i bez dalšího dokládání zřejmé, že restituce jsou častěji spojovány s dalšími relevantními a dominantními (hlavními) tématy, než hodnoceny samostatně „jako takové“. Výrazné zapojování restituce do jiných dominujících témat, malá samostatnost či nosnost tématu již odkazuje k strategii jejich nastolování a dynamické kontextualizaci, rámcování. Na rozdíl od jiných agend (např. reformy) jsou však „restituční samotné“ doslova v každém článku spojovány s otázkou spravedlnosti.

Východiskem tematické struktury je, že *zestátněním* se stala *křivda* či *škoda* tak, že majetek byl lidem *zestátněn*, *znárodněn*, *odebrán* či *zabrán*. To je zde bráno jako samozřejmé i bez dalšího vysvětlení. Slouží jako premisa zdůvodnění skutečnosti ná-

sledků – křivd. V souladu s lidovým pojetím spravedlnosti pak z toho vyplývá požadavek narovnání. Je jaksi – i bez dalšího – samo sebou, že *křivdy je třeba napravit, škody odškodnit alespoň částečně*. Tedy tak, jak to za nynějších *podmínek* jde. Argumentačně je pak důraz položen na to, že restituce jsou *především morální záležitostí*. Jsou vedeny *morálním imperativem*, se kterým se všichni samozřejmě ztotožňují. Takto je restituce navrhovateli míněna (a hojně podpořena citacemi pravicových otců restituce), takový může a má mít smysl.

Větší než ekonomický má být morální význam návratu nemovitostí, tedy budov a pozemků původním majitelům. (tučně) (RP 22. 8. s. 1 Pan domácí se vrací. Nemovitosti zpět původním majitelům?)

Texty k restitucím jako takovým, prakticky dále *následky zestátnění* – původ a povahu křivdy (škody) ani průběh či příčiny této škodlivé události – netematizují, nekonkretizují. Zavínil je explicitě *stát, režim*, ostatní je všem zřejmé. Akt způsobení újmy se nezpochybňuje, nerozvíjí ani nezduodňuje. Příběhy i v diskursu samotných restitucí variantně odpovídají spíše na otázku: Jak napravit křivdy, aby se tím nepáchaly křivdy nové?

Otázka sama je předkládána a dokonce pojmenována jako *morální dilema* či *kompromis* mezi skutečnou a nespornou morální újmou a současnou možností nápravy, mezi *morálním a ekonomickým principem*. Úloha je tak položena jako řešení paradoxu *činění křivd jejich nápravou*. Dá se říci, že texty toto dilema prakticky řeší a to i explicitě hledáním *spravedlivějšího* (byť kompromisního) řešení. Hypotetickými (fikčními) příběhy se anticipují pravděpodobné následky možných a dostupných způsobů řešení nesporně již uskutečněné křivdy a nespravedlnosti především v pojmech spravedlnosti. Hlavní zápletkou (komplikací) je tedy řešení-náprava. Rozuzlením je napravení, narovnání rozeznané jako spravedlivé zadostiučinění pro postavy děje.

Jde tedy o příběhy v poloze „aby ne“ – aby se náprava nezvrhla v křivdu. Spousta příběhů je tak postavena na tomto „aby ne“, které jsou často varující a výstražné. Negativně (negativními tvrzeními) vylučují jisté nápravy z hlediska možných (pravděpodobných, zákonitých...) nedobrych následků a dopadů na druhé a dokladují je. Tedy v poloze „co nedělat, aby....“

Implicitně se nová škoda potenciálně nedotýká ani tak nevinných, ale prostě nevinných, resp. druhých, co s tím nemají co do činění, protože vina či spíše chyba byla v minulém systému (státu). Je to trochu krkolomná variace na Kantovu morální maximu. Neznamená ani, že nově poškozenými nemohou být také sami dříve nepochybně ukřivdění. Že se jim nápravou ještě nepřitíží, neuškodí. Nezamýšlené důsledky nesprávného napravování se v principu mohou obrátit proti každému, proti všem.

Jsou tu však i příběhy v poloze „aby ano“, tedy „co dělat tak, aby...“ Jsou předkládány často jako příklady toho, jaká náprava a za jakých podmínek by neškodila (neměla, nemohla...) škodit druhým. Fungují pak jako precedenty (případy-příklady) obecnějších principů řešení. Tímto vyprávěním, jak by se to spravedlivě napravilo a jak ne, čili jak předejít vedlejším účinkům, je vlastně odpovídáno i na otázku Proč je to ne/spravedlivé? Tak se vysvětluje a argumentuje tím, jak se do spravedlnostního rámce v jisté proporcii a souvislosti vetkávají očekávané (před-pokládané) externality nápravy negativní i pozitivní. Před-poklady a před-sudky či očekávání v pozadí fungují jako implicitní argumenty „pro“ (pro) anebo „proti“ (con). Svědčí ve prospěch toho, co je dobré, správné, oprávněné a spravedlivé a proč (zdůvodnění, indicie). Podporují argumenty explicitní.

Některé nepřímé odpovědi na otázku „proč je to ne/spravedlivé fungují v modu „aby ano/aby ne“. Jednou jsou jaksi universální, jindy specifické (kontextuální), podle základních souřadnic příběhu: Co kdo jak kdy by měl (mohl...) komu vrátit (odškodnit...). Odpovědi na otázky „proč“ jsou – jak jinak – argumentativní, jakkoliv mají často doslova literární podobu uceleného příběhu, tak jako v kauze fámy o navrácení šlechty a vyhánění.

Nezbývá zde než inventarizovat opakující se argumenty, kterými se novináři vyzbrojují a příležitostně ohánějí. Pak teprve dopovím tu část příběhů, které začínají oním „aby“: Tak aby se nepáchaly další...

Velmi silně a explicitně zní ekonomické „aby ne“. Náklady na nápravu křivd pocítíme všichni. Půjde z *kapes nás všech* občanů, vyžádá obrovské prostředky ze státního rozpočtu. Neurychlí, ale *zbrzdí* a zkomplikuje *privatizaci* (zpočátku především malou, později celou). Nerozběhne *podnikání*. Zkomplikuje život současným *podnikatelům* (v nájmu), kteří jsou zobrazováni jako pionýři nové doby – trhu. *Znejistí* stávající podnikatele i ty, kteří by chtěli začít. Nepřinese tak potřebný kapitál – a zde se příběh vrací do historie pro vysvětlení – protože restituenti ho za bývalého režimu nemohli akumulovat (pracuje tak se samozřejmým předpokladem, že byli diskriminováni oproti nevyvlastněným občanům). Budou tedy *zanedbané chátrající* majetky prodávat a to bude ráj pro *nejrůznější spekulanty*.

Restituovat budou *staří* lidé, kteří již ztratili předpoklady, aby *původní řemesla* (profese) mohli vykonávat tak, aby přinesla ekonomické výsledky, tedy aby především rozšířila služby pro občany a zahustila síť obchodů. O soukromém zemědělském hospodaření na půdě se v tomto diskursu jaksi nemluví, zpočátku se jakoby v příkladech/případech reprezentantů kategorie restituent zemědělci nevyskytují, roli restituent symbolicky nereprezentují. Pro soukromé zemědělce je vyhrazena úloha – ač marginální – v příbězích z diskursu Družstva nerozbíjet.

Ekonomické „aby ano“ čili přede-pisovaná dobrá řešení dilematu spravedlnosti jsou na obecné rovni deklarovaným postojem restituovat jen ty *drobné* majetky (*dílničky, krámky*), které by mohly *okamžitě* sloužit k obživě. Nerozšiřovat restituce, *na/vracet* je jen konkrétním *fyzickým osobám* (tam, kde se dá určit *konkrétní vlastník*) – *našim lidem, (československým) občanům*. Tedy našim *zdejšími* občanům (jaksi automaticky a přirozeně, tedy ne *emigrantům*).. Argumentováno je pak tím, komu co především a přede všemi jak a nač vrátit, aby to bylo *především ekonomické*. Těm konkrétně vy-
mezitelným vlastníkům, kteří budou *lepšími hospodáři* (než byl stát).

Jako příkladní lepší hospodáři (jako exemplární případy) vystupují na scéně restitučního dramatu Rudého práva *drobní řemeslníci*, kteří *podnikají sami* se svou *rodinou v dílničce a vyrábějí pro své sousedy* zas tak dobré výrobky jako kdysi (za republiky), o majetek *pečují, starají se*. Rychle rozběhnou řemeslnou výrobu a služby obyvatelstvu (vyplní mezery ve službách a zásobování).

Argumenty „aby ne“ jsou také sociálního rázu. Příběhy zobrazují a vyjadřují obavy lidí, zda staro-noví vlastníci zachovají pracovní místa a budou respektovat práva svého nájemce či nájemníka, zejména sociálních služeb, organizací (ústavů, škol...). *Nezachovají*, ba dokonce *nezaručí pracovní místa dosavadním* zaměstnancům.

Mohou vzniknout velké *sociální rozdíly* a je možné, že to je dokonce *záměr* tvůrců zákona. A takové výsady, které jsou *historicky passé*, s demokracií neslučitelné a pro naše lidi mentálně nepřijatelné a pobuřující. *Navracení* (nikoli *restituce* majetku) je spojováno přímo s hrozbou *návratu celých skupin* a tříd (ty v tomto diskursu reprezentuje hlavně šlechta, církve a řády ale i příslušníci jiných, například národnostních skupin).

Kategorizace samotného rámce (události) brzy krystalizuje na distinktivní restituce vs. na/vracení, která udržuje vnější hranice diskursu restitucí.

Změnou majitelů – podle tvrzení premonstrátů – by lidé prý o práci přijít neměli. Kolik jich však bude pracovat na církevním, je otázkou. (závěr článku pozn. aut.) (RP 1. 12. s. 1 a 2 Premonstráti žádají návrat majetku. Jenom v Teplé je ve hře 9000 hektarů půdy)

Sociální argumenty ve prospěch zlepšení situace restituentů a jejich rodin nejsou užívány, i když jejich kategoriální předpoklady (jsou staří a za minulého režimu nemohli zbohatnout...) tomu nahrávají.

„Aby ano“ a „aby ne“ jako dvě strany jedné mince fungují a platí současně a spolu. Jako praktiky do ruky si hrající. Mají často narativní podobu hypotetických či realistických příběhů ze života v našich obcích. Fungují jako stížnost (kritika) a ospravedlnování. Demonstrují to normální či správné restituování a podmínky, za kterých to může (má, musí) platit.

Je ilustrativním rozpracováním obecné odpovědi na ono dilema restituce: Náprava křivd *musí být omezená a kompromisní!*

Jaké morální nároky opravňují k správnému restituování, jaké obligace musí (měl by...) správný restituent plnit. Některé jsou partikulární (neplatí vždy na všechny...), jiné všeobecné a všeplatné. Některé silnější. V této soutěži vymezení-omezení nároků na platnost – které vymezuje pole spravedlnosti – vede jasný argument ekonomický. Měří očekávané ekonomické náklady a možné přínosy. I když levicový diskurs přiznává a osvědčuje restitucím také možné ekonomické příspěvky pro celek (najdou se skuteční *hospodáři*, sortiment nabídky pro občany...), pro některé komunity a skupiny, ba i pro objekty, jako jsou *památky*, nevyváží to škody. Zejména ty jisté, ty všeobecné škody. Ty nesporné. Při zběžném pohledu na kategorizační hru je zřejmé, že atributy restituentů představují morální nároky (obligace), které by měli pretendenti na restituce – restituenti splnit. Aby získali oprávnění k restituci, měli by respektovat či překonat ona nutná *omezení* restitucí. Formuluje se tak společenský závazek, morální povinnost na restituenty kladená jako podmínka legitimacy jejich jednání a zjednání nové identity. Očekává se slib.

Nedůraznější je ekonomický argument. Má v tomto kontextu a díky své všeobecnosti morální smysl. Restituce zatíží nás všechny, právě na historickém startu k lepšímu životu, do Evropy, kam správně patříme. Na-vracení především *zbrzdí, zkomplikuje rychlou privatizaci* jako *cestu k tržnímu hospodářství*, které jako jediné je jistou cestou vpřed k celkové prosperitě jako dobrému životu pro nás všechny (kdo je my, již víme). Naše historická šance, a pro všechny, by mohla být zmarněna. V diskursu restituce, resp. *reprivatizace* je proces navracení majetku chápán jako součást privatizace a reformy, i když součást brzdí.

Politické argumenty se sice projevují v náznacích o možném osobním zájmu nelevicových politiků a stran na jimi propagovaných návrzích a zákonech (kdo za tím je a jaký má osobní zájem).⁷³ Poukazy a odkazy na nebezpečí rozšiřování historického dosahu restitucí (zejména před rok 1948) a ohrožení státoprávní kontinuity je součástí diskursu jako vytváření vnější *hranice*, kde už *navracení* není *restitucí* a subjektům je titul restituent diskursivně upírán. Z diskursu vlastních restitucí jsou taková *navracení* či *odškodnění* systematicky vylučována.

Otázku, zda předpokládá zrušení znárodnovacích dekretů z 1945, Studýnka nezodpověděl. Mináč uvedl, že pak by se musela vrátit velká část slovenských lesů do majetku rodiny Hermanna Göringa. (RP 11. 9. s. 2 Rizika privatizace)

⁷³ Fungují v praktikách podryvání názoru protivníka a neustálého předvádění vlastní empatie se všem ohroženými *znejistěnými* restitucemi (v poloze vždy na vaší straně a na straně *pracujících*). To je ovšem všeobecným rysem celého diskursu RP v té době a jednou z obecných strategií.

To se netýká jen požadavků sudetských Němců, menšin, ale například i (katolické) církve. Přitom právě ve sledované době byl církvi zákonným opatřením majetek skutečně *navrácen*. Rudé právo to reflektovalo nejostřeji dopisy pobouřených čtenářů, ale nikoli v pojmu restituce/restituovat. Také a další nefyzici a neindividuální osobní vlastníci jako obce jsou z rámce restituce hned diskursivně vyloučeny. Diskursivně prostě není navrácení jako navrácení, ačkoli v případě obcí jde právně v principu o totéž – o obnovu *historických práv* obcí a obnovu *soukromého vlastnictví* obce.

Argument *rychlosti* jako nutné podmínky i povahy re/privatizace je jaksi samozřejmě předpokládán (a tedy vyžadován). Jako přirozená danost i jako jakési *kouzlo*, které nás přehoupne přes propast do lůna zaslíbené Evropy. U re-stituce, re-privatizace se – asi již na základě té retardační předpony – předpokládá, že ono vracení nelze s cestou vpřed jen tak spojit. Důkazy pro tak samozřejmé tvrzení se nemobilizují. Zcela ojediněle se zdržení zdůvodňuje například očekávanou zavaleností soudů.

Samo-zřejmost, samozřejmé předpoklady, o co jde, jsou nejmocnější zbraní diskursu, který s nimi dokáže počítat, má je při hře schované v rukávu. I výběr slov pro popis těch žádoucích restituentů, kteří se vracejí *za verpánky*, evokuje obrazy panů Broučků, jenomže z počátku dvacátého století. Nemodernost restitucí takových tradic je jasně čitelná až v diskursu Družstva nerozbité, v kontextu aktuální nemožnosti a neracionálnosti soukromého hospodaření na půdě.

Vedle reference textů k retardačnímu rysu a současně (brzdnému) efektu restituce jsou zde na řadě míst evokována a vtažena do hry i další pravidla, metody a procedury restituoání a privatizování, často jen technické, které jsou jakoby jen tak předkládány jako běžné, dané, osvědčené... k onomu řešení celého dilematu rozetnutí gordického uzlu starých křivd těhotných novými. Tuto procedurální argumentaci pravidly a postupy (tedy jejich kritiku a obhajobu „věcností“) lze ostatně vyčíst i z naznačené hry ekonomických a sociálních argumentů. Procedury, které „jen technicky“ řeší, jak na to, aby řešení byla proveditelná, fungují pak jako důležité argumenty právě proto, že se tváří tak instrumentálně, spravedlnostně neutrálně. Na otázku proč restituce, odpovídají jak. A navíc pozitivně, věcně, konstruktivně. Upomíná na foucaultovskou metaforu politiky jako zdánlivě neideologické „technologie“.

Protiargumenty, které jsou stavěny proti (con), jimiž články protestují proti postupně vznikajícím normativním pravidlům restituce, jsou neméně zajímavé.

Z uvedeného je zřejmé, že ke zcela spravedlivému nedojde. Ono pochopitelně takové zcela není ani technicky možné. Z celku vyplývá, že hlavním cílem je co nej-

rychleji vrátit do našeho každodenního života pany domácí, hoteliéry atd. Zůstává však otázkou, zda by nebylo lepší v případě, že skutečně spravedlivé vyrovnání není možné, tyto nemovitosti privatizovat rovnou a zájemcům je prodat, nebo rozdělit prostřednictvím investičních kuponů. (tučně) (RP 22. 8. s. 1. Pan domácí se vrací. Nemovitosti zpět původním majitelům?)

Zase kádrování! Když třísky lítají...

Velký prostor v Rudém právu revoluční doby dostává jiná spravedlnostní agenda: *diskriminace* a nespravedlivého vylučování *řadových komunistů, řídicích pracovníků, odborníků*. Tato obranná tematizace aktuálních nespravedlností odrážející veřejná obvinění této skupiny je nastolována sporadicky, leč průběžně, od začátku sledovaného období. Houstne v srpnu 1990 v době příprav zákonného opatření na rozšíření vedoucích funkcí obsazovaných jmenováním a Havlova projevu o *druhé etapě revoluce*, která neskončila. Zmínka o *mafích a slušovických žilkách*, kterými je naše země prorostlá, vyvolává protiargumentaci, mobilizuje mohutnou obranu.

Téma kádrů je do přímé souvislosti s restitucí dáno vládou, nikoli Rudým právem, a to v souvislosti s re/privatizací lesů,. Agenda je předložena opozicí jako veřejné nařčení, osočení. Dostává se tak jako obsah tiskové besedy s náměstkem ministra zemědělství na stránky Rudého práva, které reaguje.

Přímou příčinou špatného stavu lesů v ČR je setrvávání dosavadních vedoucích pracovníků lesnictví ve funkcích. Lékem má být jejich výměna a privatizace lesů. Vyplynulo to ze čtvrté tiskové besedy s náměstkem ministerstva zemědělství ČR Pavlem Rybníčkem. Kéž by to bylo tak jednoduché! (RP 24. 8. s. 5. Otazníky kolem lesů)

Argumentace opozice je obviňující: setrvání kádrů je *překážkou* privatizace a *navrácení lesů původním majitelům*. Vedoucí kádry, komunisté, jsou jako skupina antagonistických zájmů postaveny proti restituentům. Rudé právo jako List komunistické strany Československa sice na útoky na komunisty reaguje v řadě článků, ale přitom v nich právě toto téma: kádry brání restituci, předhozené politickými oponenty, vůbec nerozvíjí, pomíjí. V dalších diskurzech, zejména Družstva nerozbíjet! je vedení družstev do souvislosti s restitucemi již dáváno, vedoucí pracovníci často deklarují postoj *Nejsme proti...* (vydání majetku), vyhýbají se všemožně a jaksi již preventivně možnému nařčení z antagonismu zájmů.

Celá protiargumentace (vedená v modu con) je přesto zajímavá, jakkoli se zdánlivě tématu restituenti vs. kádry (přímo) netýká. Vyhýbá se mu. Argumentace je nesena řadou me-

tafor (*čistky, kádrování...*) a klišé, svázaných s marx-leninismem jako *kdo seje bouři...*, *když se kácí les...*, tím je přirovnávání současné události k stalinismu silně evaluativní.

Argumenty proti *diskriminaci* kádrů jsou v tomto diskursu více vyhocené, přímé. Argumentace je vedena politicky, ekonomicky i sociálně a má silně historizující náboj. Příčiny (důvody) situace *kádrování*, nekorektní procedury i její neblahé následky pro diskriminované i celou společnost nahlíží pojmenovávají a komentují jako analogii nespravedlností *stalinismu*.

Apelují na *poučení z dějin*, dokonce více než na nové hodnotné principy *demokracie a lidských práv*. Morálně mobilizují: Nebudme jako oni (stalinisté)! Vyviňování kádrů stejně jako obviňování protistrany z útlu je formulováno jako historické či biografické vysvětlení aktuální situace – *zase kádrování*.

Diskurs pracuje se samozřejmostí toho, že kádry byly *také* členy strany, jako odborníci jinou možnost neměly. Nespravedlivé je trestání *řadových komunistů*, zatímco *prominenti*, přinejmenším (nemravně) dosud profitující, spravedlnosti unikají. Zaznívá nejen obžaloba protivníků z osočení a nespravedlivého vylučování, ale i obžaloba revoluce, která je bezradná a hledá *obětní beránky*.

A proč se roztáčí kolotoč čistek proti řadovým komunistům, zatímco prominenti konsolidace mohou užívat klidu? (řiká v rozhovoru RP M. Ransdorf: RP 7. 9. s. 3 Z kůže se nevysvěču)

Ekonomice bez odborného a zkušeného vedení hrozí rozvrat, chaos, zacyklení. Neutěšená situace zároveň slouží jako důkaz, čímž je kruh uzavřen.

Současná ekonomická situace je odrazem vztahu k řídicím strukturám. (RP 22. 8. s. 1 Výkonný výbor přijal stanovisko k současné sociálně-politické situaci v ČSFR)

Čistky a kádrování lidí jsou delegitimizovány sociálně (sociologicky) tím, že kádrování vyvolá(vá) nesnášenlivost, způsobuje zhoršení *mezilidských vztahů*, ne-li *občanskou válku*. A to v době, kdy je snášenlivost a konsenzus nutný pro zlepšení ekonomické situace a nastolení nového režimu, pro sledování obecného cíle. Solidarita s oběťmi ideologické i lidské zášti je mobilizována ve jménu společného budování nové společnosti.

Procedurálně je toto nařčení podryváno odhalováním pravidel, podle kterých protivník-osočovatel hraje: podle principu *kolektivní viny* (podle politické aj. příslušnosti), což povede k vyřizování *osobních účtů* (a tedy k absenci nestrannosti). S těmito nedemokratickými metodami – dědictvím stalinismu (implicite jako symbolu nesprave-

dlnosti, ba bezpráví) se musíme rozejít (nebudme jako oni). Je to výtká vmetená do tváře systému, který tvrdí, že je demokratický.

Delegitimizace je vedena kladením důrazu na to, že nejde o prověrku *odborných* (ale politických) kvalit.

Pod rouškou útoků na tzv. staré struktury dochází často k primitivnímu vyřizování osobních účtů, což má objektivně neblahé důsledky. (citován V. Trnka) (RP 8. 8. s. 2 Řídit musejí ti nejlepší)

Posuzujeme každého člověka individuálně, abychom neopakovali, ke škodě celé společnosti přehmaty a nespravedlnosti, jichž snad už bylo v naší nedávné historii dost. Heslo když se kácí les, létají třísky měli v oblibě stalinisté. Dnes už bychom měli být dost poučení a moudří na to, abychom se těm lidským třískám vyhnuli. (RP 3. 8. s. 1 a 5 Když se kácí les musejí lítat třísky?)

Je zde i konstruktivní argument (pro): Oprávněnost setrvání vedoucích pracovníků nechť prověří trh: *Kádrovat by měl trh.* Ten bude objektivním nestranným arbitrem.

...může vést k lavinovité kampani k výměně vedoucích pracovníků bez ohledu na funkčnost a tím vyvolat dezorganizaci v ekonomice a narušení výrobních cyklů a dále vážně zkomplikovat vývoj v našem NH i mezilidské vztahy. Máme-li se v naší společnosti s tímto dědictvím rozejít, pak je potřeba v souladu úmluvou č. 111 ...nepřipustit jakoukoliv diskriminaci při výkonu zaměstnání, splňuje-li zaměstnanec kvalifikaci. (citován Vasil Mohorita) (RP 31. 9. s. 1 Majetek ještě postojí, kádry se rozhýbou)

Rovnoprávnou soutěž vlastnických forem

Retrospektivní příběh se vrací k tomu, jak se škody staly na obecnější historické rovině: Zpříčinilo je zrušení soukromého vlastnictví, úplné zestátnění, zrušení trhu. V důsledku (rezultátem) toho nebyl cíl dosažen (nebyla vybudována *spravedlivější společnost*). Z toho dnes plyne poučení, že obdobný (*jednostranný, schematický, dogmatický*) postup (princip) bude mít neblahé následky. Proto je nutno zvolit kvalitativně jiné řešení, jiný princip: Tržní *soutěž vlastnických forem* (implicitně nikoli jen soukromovlastnických subjektů).

Navrhovaný princip *spravedlivého řešení (soutěž forem)* je v rozporu s (opět) *jednostranným* znovu/zavedením jen *soukromého vlastnictví*, které se v privatizaci politicky protěžuje. Nepřinese nic dobrého už proto, že je to kvalitativně analogický postup, který se (historicky a zákonitě) neosvědčil. Nepřinesl *spravedlnost*, nebyl *spravedlivý*.

Modelově zde máme jak vylíčení toho, jaká minulost byla, jak jsme se z toho poučili (sebe/reflexe), tak pokračování příběhu, jak poučení s minulostí naložíme, tak abychom šli tou správnou cestou k hodnotnému cíli. K prosperitě i spravedlnosti.

Příběhy o minulosti

Příběh minulosti se tak podrobněji vrací k *zestátnění* jako nespravedlivému aktu (násilnému a nedobrovolnému) zrušení *soukromého (osobního) vlastnictví*, jako aktu historicky nešťastné a *mylné* preference jediné (státní) formy vlastnictví. Důležitým zdrojem deformací společnosti i pramenem nespravedlnosti bylo právě násilné a extrémní vyvlastnění a zestátnění. Takové *zespolečenštění* bylo objektivně v rozporu s ekonomikou a stavem společnosti, se společenskými *zákonitostmi* historického vývoje. Vedlo spolu se zavedením stalinských metod k *deformaci* tržních principů, což nebylo ani nemohlo být efektivní a potažmo sociálně spravedlivé. Z takového příběhu o deformacích socialismu ovšem prosvítá i alternativní příběh možného a nedeformovaného socialismu, který je takto realizován jako možný. Taková tvrzení v explicitní formě v Rudém právu nenajdeme. Ve fiktivních příbězích kdyby nenastalo to a to, bylo by to tak a tak, je však obnovován model socialistické sociálně spravedlivé společnosti. Jindy je socialismus de-realizován: nebyl tím, čím se zdál až dosud být, ale byl vlastně státním kapitalismem. Všichni jsme se mýlili. Nyní je závoj stržen. Je tu samozřejmě obsažen obvyklý paradox poučení se: aktuálně je reflexe a tedy poučení z činu aktu retrospektivně dosahováno a přesvědčivě anticipačně užíváno k vyhnutí se škodám. V situaci tehdy, než si subjekt uvědomil své omyly a chyby, je desubjektivizován, nezaujímá v tomto momentě vyprávění pozici subjektu (ve/ze které se aktivně reflektuje), ale objektu. Vzniká dojem, že aktér v této pozici si ani situaci nemohl plně uvědomit, že to bylo objektivně vzato nemožné.

Předloženým důkazem obecnosti zákonitosti je shodný vývoj ve střední Evropě po 1989. Neblahé následky (jako následky znárodnění) jsou to, s čím se samozřejmě i bez dalšího počítá. Na čem se staví.

Co ale má požadavek spravedlivé soutěže různých vlastnických forem (či kritika protěžování soukromého vlastnictví vládou, Klausem...) společného s tímto příběhem o minulosti? Slouží i jako základ vyprávění o tom Jak jsme se poučili z vlastní minulosti. Navazuje další, perspektivní příběh Jak poučení budeme projektovat budoucnost.

Jak jsme se poučili?

Přes explicitní „my komunisté“ se nezříkáme svého dílu odpovědnosti za minulost, a (proto) se chceme zapojit do budování demokracie, jsou podobné texty především

ospravedlňující a vyvíňující. Předpokladem je, že z historie je (přece) *možné se poučit*, je nadějí, že jsme se poučili (a implicity bolestně, a všichni). Tato naděje je předváděna v jakési kolektivní reflexi vlastních omylů i vlastních schopností je pochopit a řešit. To, co nespravedlnost zavinilo, jsou především abstraktní nadosobní síly, které podléhají železným zákonitostem. Deviace vývoje od *zákonitostí* nejsou včas ani protagonisty rozeznány, pochopeny. To jsou ony přiznané subjektivní *chyby* a *omyly*. To je onen veřejně uznaný díl odpovědnosti za minulost. Opakován je přívlastek *stalinský, stalinské metody* (jako vnější, cizí až cizácký) historicky objektivní faktor *deformace* i subjektivních omylů. Omyly jsou ovšem vždy nutně odhalovány zpětně. Právě teď a tady jako nepřijemné odhalení. Tuto strategii re-prezentace pojmenovává Petr Fidelius ve své Pohádce o Stalinovi jako „těrkovou techniku“ (Fidelius 1998). Známe ji důvěrně z rituálů bilančních konstruktivních sebekritik strany a vlády a z různých poučení z krizových vývoji.

Taková deformovaná společnost nemá konkrétní viníky, všichni jsou nutně chtě nechtě, vědomě či nevědomky podřízeni logice funkcí systému. V takové deformované společnosti lze však ukázat na ty, kteří z neblahé a sociálně nespravedlivé situace profitovali – *prominenti (nomenklatura)*. A tím se od nich distancovat.

Na základě historické zkušenosti dnes víme, že již tehdy v KS existovaly principy a tendence, které bránily naplnění těchto ideálů. (...)

... praxe výstavby socialismu u nás, ale i v dalších zemích prokázala, že teoretické koncepce (...) byly zdogmatizovány a zdeformovány.

Zespolečnění výrobních prostředků bylo provedeno pouze formálně jako zestátnění, v lepším případě jako združstevnění. Došlo k tomu, že si pracující nebyli vědomi vlastnictví výrobních prostředků, přestali věřit, že skutečně vládnou v naší zemi a skutečně také nevládli. Státní vlastnictví se lidem jevilo jako odcizené, jako vlastnictví všech a nikoho, které slouží pouze byrokratickým strukturám, státním a stranickým prominentům.

My jsme se pod vlivem stalinismu nedali tou správnou cestou. Ale nic nebrání poučit se. (RP 5. 2. 1990, s. 1 a 3 Návrat k minulosti není možný).

Tato doba skládání účtů a poučení se je pro komunisty nejen *krizí*, ale i *velkou šancí* se zapojit do nápravy.

Jak jsouce poučení budeme projektovat budoucnost?

Podle historií prověřených tradic lze nyní poučeně rozeznat ty vlastnické formy, které jsou obecně prospěšné a hodny zachování (například družstevní vlastnictví jako ne-

soukromé), toť předpokladem, na kterém příběh stojí. Lze a je dobré poučit se z historie.

Nutnost rychlého budování *trhu, tržního hospodářství* je brána jako samozřejmá, nebo zdůrazňována jako *zákonitá*. To ostatně již bylo kontrastně implikované historií fatálních deformací trhu. Požadavek na zrovnoprávnění všech forem vlastnictví při budování tržní společnosti je současně kritikou *jednostranné* preference *soukromého vlastnictví*. Požadavek na zrovnoprávnění tak intertextově – na pozadí článků o historickém omylu komunistického zestátnění – plní jinou rétorickou funkci: Je výstrahou, varováním před takovým krokem do budoucna. Varováním: Takové jednostrannosti jsou matkami deformací a nám (všem) nikdy nepřinesly, (a tedy nepřinesou) nic dobrého.

Výstraha zní: Je to jen druhý extrém a nespravedlnost. Dnes již poučení víme to, co jsme tehdy nevěděli. Nemohli vědět a tedy jsme za to nemohli. Ale dnes? Dnes to již nebude pouhý *omyl, chyba*. Ale neférovost, nespravedlnost. Funguje tedy jako kritika a obvinění protivníka.

Trh je férová soutěž – tedy i soutěž vlastnických forem. Ať ukáže trh, co je správné. To je spravedlivé řešení. Trh jako objektivní síla (historická zákonitost) má být arbitrem kompetitivní hry všech vlastnických forem.

Kritická argumentace je zaměřena i konkrétně na restituce: právě *reprivatizace* jakožto jednostranná preference *soukromého vlastnictví* je nedemokratická a nespravedlivá. Trh je přece *volná soutěž*, tedy i soutěž forem vlastnictví.

„Sama o sobě“ byla restituce v modu „protože“ legitimována nespravedlností znárodnění, které bylo násilné, *nucené, bez náhrady* a dnešním morálním postojem symbolizovaným samozřejmostí morální maximy, že co bylo sebráno či zabránno, se má vrátit původním majitelům. V modu „aby“ se opět řeší jak majetky vracet, aby se nepáchaly křivdy nové. Jak uvidíme, dostává se tato spravedlnost restituce – nikoli jako restituce původním majitelům, ale restituce instituce *soukromého vlastnictví* – do sporného vztahu se vzorcem spravedlnosti reformy a privatizace, s požadavkem nastolení trhu, který zajistí spravedlivou soutěž. Oponuje otevřeně konkurenčnímu pojetí reformy-privatizace, ale – ač ne přímo – také restituci.

Jak je tento aktuální požadavek rovnoprávné šance pro různé *formy vlastnictví*, tedy proti jednostrannému protežování jediné formy, tedy *soukromého vlastnictví*, při odstátnění či *privatizaci* de/legitimován? Nárok všech (ostatních) vlastnických forem účastnit se tržní soutěže je argumentován naší historií a poučením, které přinesla (všem) – mobilizací kolektivní paměti.

V této argumentaci našim historickým vývojem, evokací kolektivní paměti a mobilizací politiky paměti jako rezultátu této (objektivně pojaté) historie, je komplexně zahrnuto jak „con“ tak „pro“. Jak ekonomická, tak politická, morální i sociální argumentace a morální spravedlnostní argumentace.

Vypravování kapitoly příběhu vlastní historie (jež je samozřejmě přepokládána jako *magistra vitae a justitiae*) „Jak docházelo k nespravedlnostem, přestože cílem bylo vybudovat spravedlivou společnost“ (jako historie vlastní), přináší totiž právě ono poučení (se). Poučení je předvedeno jako rozeznání nespravedlivých následků některých minulých událostí a vlastních činů. Jakési reflexivní kolektivní prozření, jak by řekl Aristoteles. V perspektivní části příběhu se z poučení vzešlý model aplikuje anticipačně – slouží jako výstraha před nespravedlivým řešením tak, „aby ne“. Kontrastně však vynikne i ono kýžené řešení v pozadí, ono tak, „aby ano“.

Líčení historie situace implikuje ona varovná „aby“: Aby se dnes nepáchaly analogické skutky s podobně sociálně všestranně nespravedlivými následky pro celou naši společnost. Takováto historie situace dnešní situaci vysvětluje, a tedy zdůvodňuje, legitimuje. Tato vyprávěná historie názorně demonstuje ono poučení, které pak mobilizuje a motivuje další činy aktérů.

Historie (instituce) vlastnictví je klíčem k sociální historii sociální spravedlnosti. Hlavní agens jsou historické síly, prověřují správnost ekonomicko-sociálních forem, nebo jejich nesprávnost (přežitost). Jednu z hlavních rolí tedy hraje kategorie „soukromé vlastnictví“. Silnou skrytou argumentační roli hraje konstrukce kategorie soukromé vlastnictví jako formy, na jejíž universální platnost a spravedlnostní hodnotu se útočí. Slovo *soukromé vlastnictví* je užíváno exkluzivně jako opak nejen *společenského*, ale také *družstevního*, *akciového* (zde akciových společností). Jadernou redukcí je v kategorizační hře vyštěpeno fakticky na „osobní vlastnictví“ (fyzických osob). Jakoby šlo o doslova soukromé osoby a věci. O to silnějším je argumentem proti restituci, reprivatizaci. Ta je v/skrze texty Rudého práva kódována právě jako renesance takovéhoho soukromého vlastnictví. Soukromého vlastnictví v tomto úzkém smyslu.⁷⁴

Družstva nerozbít!

Agendu zemědělství a družstev Rudé právo nastoluje a téma rozvíjí prakticky po celé sledované období. Přesto je užitečné jej analyticky rozdělit na dva okruhy, které mají sice společné hlavní téma zachování–rozbití družstev, ale jiný rétorický postoj k němu. V první fázi je agenda nastolována a zdůrazňována spíše jako obhajoba v modu „pro“ zachování družstev ospravedlňováním jejich dnešní podoby jako funkční a spravedlivé. V druhé etapě je pak především otevřenou kritikou protinázoru (jež má podobu návrhu zákona Ministerstva zemědělství ČR) i obžalobou jeho zastánců a sympatizantů. Vy-

⁷⁴ Konstrukce kategorie soukromého vlastnictví ve všech diskurzech a v celém Rudém právu té doby je zcela nekompatibilní s jakoukoliv teorií vlastnictví (i marx-leninskou). Odpovídá spíše ekonomické kategorii „osobní vlastnictví“.

ústěním je předložení vlastního návrhu řešení, kterým má být transformace družstev do jiné vlastnické formy.

Zpočátku texty hájí družstva a jejich oprávněnost na další existenci proti nejasné kritice či alternativě drobení půdy. Na podzim texty pojmenovávají ohrožení přímo jako hrozbu *rozbití* družstev i její původce a příčiny, které reprezentuje především jeden z návrhů zákona o půdě, který počítá s rozdělením majetku družstev především podle půdy (v dikci Rudého práva *jen podle půdy*), vlastníkům půdy. Texty Rudého práva otevřeně brání nároky družstevníků (*pracujících*), ospravedlňují je a dokládají je. Mobilizují k akcím a samy akce spoluorganizují publikací protestů (prohlášení, petic), v tisku prezentují a propagují vlastní (komunistický) proti/zákon. Současně dokládají, že mají oprávnění veřejně zastupovat oprávněné a spravedlivé zájmy *družstevníků*, či *zemědělců* proti neoprávněným nárokům *majitelů půdy*, mají jejich důvěru a podporu. Akce protistrany jsou prezentovány jako útok (násilí), jejichž záměrem je *rozbití družstev*. Poškození členů družstev, pracujících je před-pokládáno jako přímý a nutný důsledek rozbití existujících družstev samozřejmě v jejich stávající podobě. Oprávnění družstevníků je legitimizováno prací na půdě a členstvím v družstvu, tedy v dikci Kabeleho konceptu vyvažování dosud kodifikovanými nerovnostmi (Kabele 2007).

Koncem roku se pak v souvislosti s návrhy zákona, protesty a protinávry KS – napřed proti *drobení půdy*, pak i proti dělení aktuálního majetku podle *vlastnických vztahů k půdě* – navrhuje a prosazuje řešení *transformace družstev* (tedy jejich přeměna do jiné, zejména akciové podoby).

V první fázi je apologie družstev nesena příběhem jejich současné prosperity, modernosti a konkurenceschopnosti, a to i v evropském měřítku (zejména oproti *státním statkům*). Velký prostor je věnován líčení toho, jak je dnes v družstvu družstevníkům dobře, jak si vydělají a vespolek dobře žijí, jak je družstvo skutečně jejich a jak se o ně sociálně a materiálně postará. Družstvo funguje jako prototypická podoba našeho zemědělství a zejména venkova a vesnice (nebo jeho zdravého jádra). Vesnice, venkov a družstvo jsou v textech užívány jako synonyma. Družstvo pak představuje jakýsi tönniesovský *Gemeinschaft*, který ale stojí na moderních (ekonomicko-technologicko-organizačních) základech. Vedou ho odborníci, ovšem srostlí s komunitou a mající plnou důvěru a podporu členstva.

Příběh se v historické retrospektivě vracívá i k nedobrym začátkům zemědělských družstev, kdy *kolektivizace* (znárodnění) způsobila lidem *křivdy* (vyhánění, vězení...) a venkovské komunitě *škody* (nenávisť a nedůvěru). Družstva ale navzdory tomu prokázala své *opodstatnění*, lidé si nejen zvykli, ale postupem času pochopili výhody, zejména materiální a sociální *jistoty*, které dříve neměli. Uvykli pohodlí na rozdíl od

dřiny na soukromém. Efekt příběhové kauzality a teleologičnosti je zřejmý. Družstva jako dědicové neblahých důsledků – nikoli subjekt kolektivizace – vlastně odčinila mnohé neblahé následky a křivdy jak na lidech, tak vynahradila i celospolečenské škody. Družstva *živí celý národ.* Z před-pokladu autarkie, který byl po léta součástí reálněsocialistické ideologie i politiky, pak čerpá svou diskursivní sílu i morální apel: Družstva nerozbíjet, jinak *hrozí hlad!*.

Na obecné úrovni oprávněnosti vlastnických forem pak je oprávněnost další existence zemědělských družstev odvozována od našich domácích, historicky osvědčených tradic družstevnictví, neboť odjakživa *se sedláci dávali dohromady* (alespoň ti *moudří*).

Tradice družstevnictví a tradice (jednotných) družstev, která je legitimuje, ovšem čerpá z jiných zdrojů. Z jiných minulostí. Je tedy tradicemi, které bývají jinak hodnoceny a argumentačně užívány, nezřídka jdou i proti sobě. Příběhy připomínající socialistické reportáže ze žní „Jak je dobře u nás v družstvu...“ (na vsi, na venkově...) anticipují buď jako hypotetickou možnost, nebo i ojedinělou skutečnost samostatného, *soukromého hospodaření* na půdě. Reprezentují je *žádosti o vydání půdy*. Vedení družstva vždy říká: *Nejsme proti,...*, ale dodává „ale“. To ale je ale varující před riziky *soukromého hospodaření*. Soukromničení je prezentováno jako prakticky dnes již *ne možné*. Dosvědčují to i bývalí *sedláci*, nynější *družstevníci*, jimž je v této partii výjimečně dáván hlas, kteří srovnávají poměry tehdy a nyní.

Pokud někdo *pár hektarů* chce, rád mu je *vyčlení*, hovoří hlasy mladých a vzdělaných reprezentantů družstev v tisku. *Vyčlenění (vydání)* pár hektarů družstvo implicitě neohrožuje. Jako výjimka potvrzující pravidlo celistvosti. Družstvo není představováno jako vlastník a ten, kdo lidem půdu odebral, ale především ten, kdo na půdě hospodaří. Zájemci o soukromničení jsou prezentováni spíše se soucitem a podezřením, než oslavováni jako pionýři (na rozdíl od *podnikatelů*). Jak podivíni. Podezřelý je zejména nárok těch odjinud, kteří nejsou ani zemědělci, nejsou členy družstva. Nebo i jsou *místní*, ale neprokázali, že by byli *dobří hospodáři*, když *svoji zahradu nepokosí*, zato půdu chtějí. Nárok je odstupňován ne podle nároků plynoucích z minulé škody, ale podle dosavadních zásluh a je poměřován s nárokem plynoucího z titulu členství v družstvu (legitimizován zásluhou vkladu práce a členství). Anticipačně je nárok odhadován dle předpokladů, že zájemce sám jako soukromý hospodář obstojí.

V těchto žánrových obrázcích ze života naší vesnice (vesnice-družstva-venkova-zemědělství) je jediným proto-typem budoucího soukromého zemědělce implicitě drobný zemědělec s pár hektary, který bude hospodařit na svém bez mechanizace a nejvýš s rodinou tak jako před padesáti lety. Dnes je již ovšem *starý*. Takové předobrazy podporuje výběr slov (archaismy). Jako by ožívaly postavy z filmu pro pamětníky. Těmito prototypy je obsah kategorie *soukromník, soukromý zemědělec* jakož i jeho *soukromé*

hospodářství archaizován a přesazen do kontextu dnešní doby moderní velkovýroby. Význam, který plyne z kontrastu figury soukromníka na moderním pozadí, je zřejmý: *Soukromí hospodáři* nemají šanci ani zde a v Evropě už vůbec ne. I kdyby *farmařili, hospodařili*, uživilí se, nebudou *vyrábět*, doplatí na to národ.

Družstvo, družstevní stojí v těchto kontextech v opozici se *soukromým*, vytváří se tak dojem jejich neslučitelnosti. Návrat a navracení se v tomto doslovném smyslu (neboť k takto konstruované tradici) není možný, rozumný a správný. Slovo restituce, restituent se v tomto diskursu takřka nepoužívá, jakoby šlo v případě půdy o něco a někoho docela jiného. A také ve světě podle Rudého práva jde. Jde primárně o nedrobení půdy, a tedy nerozbíjení družstev. Stojí tu archaické proti modernímu, ekonomické proti morálnímu, (efektivní konkurenceschopná velkovýroba proti neefektivnímu a rizikovému hospodaření), soukromé proti družstevnímu, půda proti členství-práci.

V Čečejovicích jako snad ve všech vesnicích v Československu se přemýšlí o budoucnosti. Jedno je však jisté – převratné změny ve společnosti nechápou jako návrat ke starým časům. (RP 27. 9. s.1 a 5 Co si myslí soukromníci na východě Slovenska. Být či nebýt soukromníkem?)

Přestože zní hlas ukřivděných bývalých *statkářů*, resp. stalinsky *kulaků*, kteří na základě vlastní zkušenosti dosvědčují, že dnes nemá smysl chtít půdu zpět.

F. Švába: Co? Soukromě hospodařit? My jsme měli 28 ha a byli jsme na to tři bratři. Moji synové o tom nechtějí ani slyšet. Každý má dům, dobře vydělává. To byla doba, majetek nám zkonfiskovali, matka byla sedm týdnů ve vězení, otce odsoudili a pět rodin vyvezli do Čech do Starého města pod Sněžníkem. Já jsem sloužil u PTP. Potom jsme teprve do družstva vstoupili. Ale vracet se k soukromému hospodaření nechci. (ibid)

Ubezpečování, že (u nás) půdu zpátky nikdo nechce, je často obsaženo jako všeobecně předpoklad i v otázce redaktora/ky, vždy však ve výpovědích členů družstev (zejména řídících pracovníků, se kterými hovoří).

Ještě jsem se nesešla s tím, že by většina chtěla vystoupit a začít samostatně farmařit. Jak je to u Vás? Ani u nás se nikdo o soukromé hospodaření nehlásí. (RP 9. 9. s. 1 a 5 O zemědělském podnikání. Když se družstva spojí, v konkurenci obstojí)

Ačkoli aktéři sami zveřejňují křivdy, kterých byli obětí (nejen odnětí majetku, ale vystěhovávání, věznění a podobně), nevznášejí perzekvovaní konkrétní obvinění na ty, co se jich nezastali či přilili do ohně a podobně. Taková byla ta doba, ten režim. To se rozumí samo sebou. Škūdce, spolu-viník nemá (veřejnou) tvář, přestože evidentně jde o starousedlíky-sousedy na vesnici. Není jím ani družstvo a jeho tehdejší vedení.

Družstvo založili mezi prvními na Moldavské nížině. Většina s nadšením a nadějemi, někteří se úporně bránili. Velké sedláky (zde byl mezi nimi už dvacetiheterový hospodář) postihla protikulacká opatření. Některé donutili i vězením, několik rodin odvezli do Čech a jejich synové narukovali do armády k černým baronům (PTP). JZD bylo současně přitažlivým i odstrašujícím příkladem, chváleným i proklínaným... Lidé však měli blízký vztah k půdě a družstvo se vzráhalo. Nekolísalo ani tehdy, když se jiná rozpadala. (RP 27. 9. s. 1 a 5 Co si myslí soukromníci na východě Slovenska. Být či nebýt soukromníkem?)

V druhé fázi na podzim roku 1990 články již reagují na situaci definovanou otevřeně jako hrozbu rozbití družstev, která má již podobu jedné z verzí návrhů zákona (zákon o úpravě vlastnických vztahů k půdě Ministerstva zemědělství ČR), který následuje po přijatelnějším návrhu federálním. Návrh na rozdělení majetku družstev podle vlastnictví půdy, kde se počítá s restitučními nároky původních vlastníků, je prezentován jako pobuřující a nepřijatelný. Argumentuje se zde především následky, které přinesou nové křivdy a nespravedlnosti členům družstev. Nepřijatelný je podle dikce Rudého práva především princip rozdělení *celého* majetku družstev *jen podle půdy*, tedy, že si jej vlastníci pozemků rozdělí *jen mezi sebe*.

Narazil totiž na odpůrce především z řad majitelů půdy. Těm jde nejen o pozemky budovy a zemědělské stroje, které jim byly odňaty – ty jim mají být vráceny, případně finančně nahrazeny – ale o celý majetek zemědělských družstev. Požadují rozdělení jen mezi sebe. (RP 29. 11. s. 1 Sloupek Komu půda, komu majetek?)

Jádrem nařčení z nespravedlivého aktu je zneuznání pracovních nároků na vlastnictví, pracovního vkladu pracovníků družstev. Argumentuje se tím, že majetek současných družstev (dobytek, technika, budovy...), hodnoty byly vytvořeny *prací*, nebo *také prací*.

Nárok vlastníků půdy, resp. bývalých vlastníků na půdu přitom není nijak zpochybněn, i když kategorizace vytváří dojem, že členství v kategorii vlastníků půdy je neslučitelné s členstvím v kategorii družstevník, člen družstva, pracovník družstva. Pouze

užití kategorie pro označení aktu zneprávnění, či upírání práv vlastníky pozemků, kteří udělají z *některých členů družstev bezzemky*, prozrazuje, že virtuální symbolická kategorizace a reálná členská kategorizace je velmi odlišná, a že tedy mezi skupinami neexistuje jasná hranice.

Vychází z podivné teorie, že veškerý majetek družstev vznikl z užívání půdy. Ten, kdo však alespoň trochu zná naše zemědělství, ví, že zdrojem zisků, ze kterého byl rozšiřován majetek družstev, byla také práce, stroje i budovy. (RP 29. 11. s. 1 Sloupek Komu půda, komu majetek?)

Ohroženou hodnotu však představuje i samo družstvo jako instituce. Ohroženi jsou i pracující – zejména mladí vzdělání, kteří přijdou o sociální jistoty. Budou pauperizováni (budou *bezzemky*) a sociálně degradováni na námezdní síly. To by znamenalo novou nerovnost (oproti členství všech v družstvu) a byli by vydáni novým majitelům na milost. A archaické *lexum (bezzemci apod.)* opět evokuje návrat k přežitým poměrům a sociálním nerovnostem. Opět jsou tu argumenty ekonomické spojeny se sociálními – nezaměstnaností a dokonce s narušením sociálních vazeb na venkově i s vážnými hospodářskými důsledky pro zemi.

Rozdělení majetku podle půdy by znamenalo krok, který by vyvolal nové velké křivdy. (...) Bezzemci, kterých jsou v družstvech zhruba dvě třetiny (jde často o vysokoškolsky vzdělané specialisty), by byli nejen zbaveni podílu na majetku, jež vytvořili, ale byli by dokonce vyčleněni z družstev. A záleželo by na nových majitelích, zda by je přijali jako námezdní pracovníky. (ibid)

Ohroženo je tedy i družstvo jako vzácná forma solidarity a hodnotný základ vesnice. Forma která – jak již víme – dokázala po přetnutí tradičních kořenů znovuzakořenit i za minulého režimu, tedy navzdory všemu, obstát a rodit. Tak je ohrožena celospolečenská hospodářská funkce, kterou osvědčená družstva v každém politickém klimatu plnila.

Proti sobě tedy nyní stojí návrhy dva, jeden pro spravedlivé napravení křivd zachování sociálních jistot vesnice, druhý pro rozbití družstev produkujících většinu potravin. (ibid)

Rozbiječský akt je prohlášen za násilný, jelikož opět nerespektuje zájem a zásluhy pracujících, kteří nechtějí rozbití družstev. Historicky je tak akt delegitimován i ex-

plicitní paralelou s kolektivizací, které bylo také násilné a nespravedlivé. Čin je tak stejně odsouzeníhodný a je jako takový odsouzen. Nový režim tedy není demokratický tak, jako nebyl ten minulý, pokud tohle dovolí, lze dovodit. Nařčen je především režim (nikoli vlastníci půdy).

Podání vlastního protinávru zákona, který prosazuje zájmy družstevníků, o němž deník v této době informuje, je dalším krokem sociální praxe vedené diskursivně (politicky, právně a mediálně). Rudé právo představuje návrh zákona předložený za KSČM. Navrhuje v souvislosti s *odstátněním* vstřícně transformaci družstev, o které předtím nebyla řeč. Družstvo, tento prototypický reprezentant jiných forem vlastnictví v diskursu Soutěže vlastnických forem, se podle návrhu komentovaného listem Rudé právo *převádí* na jiné *vlastnické formy*, které mají úspěšně *soutěžit se soukromým vlastnictvím* (jak úzké hranice tato kategorie soukromého vlastnictví z dílny Práva má, již víme). Diskurs Družstva Ne... ! a Soutěž vlastnických forem Ano! se tak propojuje a i explicitě vzájemně podepírá (vyztužuje).

Od vládního zákona se liší především tím, že nepreferuje při odstátnění jednostranně soukromé vlastnictví a navrhuje více možností – například převod na akciové společnosti či pronájem (sic!). (RP 30. 11. s. 2 Také KSČS předložila transformační zákon)

Celá idea je navracením se k zastaralým myšlenkovým schémátům, jejichž nevyhnutelným důsledkem bude retardace.

Osobně si myslím, že půda, řeky, rybníky nemohou za to, jak s nimi lidé nakládají. A kromě toho, půda je součástí Země a životního prostředí u nás tak těžce narušeného. Je moudré pohlížet dnes na toto přírodní bohatství pohledem půl století staré ruralistické ideologie? (RP 7. 12. s. 5 Půda za to nemůže. Zamyšlení)

Stávající družstva byla i v prvním díle dvoudílného seriálu o družstvech prezentována jako moderní, prosperující a sociálně spravedlivá forma vlastnictví, se kterou je přinejmenším zemědělská a venkovská populace široce identifikována, která je nadto jakýmsi předvojem trhu. Životaschopnost družstev (a jejich akciových symbolických dědiců) a oprávněnost nasazení této vlastnické formy na šachovnici trhu je pak nabíledni.

O vlastnické formě nelze rozhodovat na základě teoretických předpokladů od stolu. Je to třeba nechat na trhu. (RP 30. 11. s. 2 Také KSČS předložila transformační zákon)

Apologie ideje a prosazování procedur spravedlivé Soutěže všech forem vlastnictví na trhu jako relativně nejspravedlivějšího principu spravedlnosti slouží tak také jako argument v konkrétním diskursu Družstva nerozbítet. A naopak. Družstva jsou právě tím zástupným příkladem, že i další formy vlastnictví jsou hodné a schopné vyrazit do tržní soutěže. Zde se dostáváme již do pole diskursu Reformy, kterému tak oba podporující se diskursy připravily půdu k zasetí.

Reforma

Úvahy o hospodářské reformě se systematicky rozvíjejí prakticky od začátku sledovaného období. *Přechod k tržní ekonomice* i privatizace jsou od počátku přijímány jako cíl reforem. Levice se k němu hlásí jako ke své reformní tradici, která byla ovšem v podmínkách socialismu nutně oklestěna.

Kritiku vynořující se reformy, že spoléhá na *všespasitelnost soukromého vlastnictví* na cestě k trhu a že *obecný návrat k soukromému vlastnictví je velmi pochybným řešením*, doprovází protiargumentace, která vychází ze analogických předpokladů.

Václav Klaus, který reformu v Rudém právu doslova zosobňuje a je často citován, počítá s převahou formy soukromého vlastnictví, neboť bez jejího *převládajícího podílu* si nedovede *tržní ekonomiku představit*.

Proti všespasitelnosti soukromé formy vlastnictví kladou příspěvky v deníku pluralitu *rovnoprávných forem*. Celá debata se v bohatém diskursu reformy také stále stáčí k delegitimizaci upřednostňování některých forem před jinými a omezování jiných forem při *privatizaci* vlastnictví státního. Téma má v době krystalizace návrhu reformy ambici na vlastní novou rubriku, jejíž název toto jádro sporu vystihuje *Otázky na téma vlastnictví státní nebo soukromé?*

Přechod k tržní ekonomice vede nikoli přes *totální* privatizaci, ale spíše *odstátnění* podniků a přes *zrovnoprávnění všech forem vlastnictví*. Argumentace pro rovnost vlastnických forem či *vlastnických sektorů* v souvislosti s reformou se tak může jevit jako nošení dříví do lesa. Ta je totiž, spolu s ochranou vlastnických práv, již od začátku roku 1990 zaručena nejen novými podnikatelskými zákony, ale i polistopadovou ústavou. Hlasy odvolávající se na nové články ústavy a nové zákony jsou oporou při argumentaci, slouží k podrývání názoru protivníka – vlády, že nehraje fér hru.

Ještě v lednu se ve vládních materiálech označovalo za privatizaci převedení podstatné části dosavadních státních podniků na různé formy vlastnictví, kromě státního například družstevní. Nyní federální vláda hovoří již jen o jejich převedení do rukou fyzických osob. (citován ing. Vraný, VŠE) (RP 20. 6. s. 1 a 5 Levá alternativa a reforma)

Vládě nejde o soutěž všech forem vlastnictví... vylučuje jednu z forem vlastnictví ze soutěže

Totální reprivatizace není nutná pro zavedení efektivní tržní ekonomiky. Iniciativa ve prospěch firmy neplyne z pocitu vlastnictví, ale z jeho důchodové realizace. (citován poslanec KSČM Ransdorf) (RP 11. 7. s. 1 a 2 Ve FS pokračovala rozprava)

Leitmotiv plurality a rovnosti vlastnických forem jako kritérium legitimacy reformy se stále v obměnách opakuje během vývoje celého diskursu reformy, který se na pořad dne dostává hned po listopadové revoluci. Ze spravedlnosti ve smyslu *rovnosti* a *rovnoprávnosti* forem vlastnictví je přímo vyvozována spravedlnost pro účastníky reformy, pro občany – spravedlnost sociálního uspořádání.

Zajistí „účast pracujících“ či „pracovních kolektivů“ a členů družstev, nejčastěji formou tzv. *ekonomického pronájmu* či *zaměstnaneckých akcií*. Umožní všem stát se *podnikateli* a dá jim šanci na úspěch v tržní hře. Umožní *podnikat* i těm *pocitivým* občanům, *pracujícím*, kteří za socialismu nic nezískali, nejen *vexlákům*, *řezníkům* a *melouchářům*, kteří mají kapitál. Bude to zkrátka zasloužená „druhá šance“ pro ty, co si nic nenahrabali, nenakradli.

Jestliže národní majetek bude sloužit všem, kteří ho v minulosti vytvořili a dál jej rozmnožují. Aby poskytl každému prostor pro podnikatelskou aktivitu a iniciativu. (RP 28. 5. s. 3 Privatizace má také stíny. S prof. Ing. Zdeňkem Hábou, DrSc., o reformě)

Soukromé vlastnictví jako jedna z forem má spíše *vyplnit rychle mezery na trhu*, než hrát prim. Soukromému vlastnictví je v privatizačním prostoru vymezena oblast drobného podnikání, zejména v službách obyvatelstvu a v maloobchodě. V oblasti průmyslové a zemědělské velkovýroby je třeba dát prostor jiným formám. Trh ano, privatizaci ano, a případně i rychle, ale nikoli přednost či podporu soukromému vlastnictví. Nikoli jeho převahu, tak zní ve zkratce jádro levicové reformní perspektivy.

Předkládané argumenty jsou ovšem formátovány konstruktivněji: Jsme pro rozvoj soukromého podnikání, jeho *zrušení bylo chybou*. Ale aby nedošlo k *pouhému přerozdělení*, musí platit zásady, že nebude na úkor jiných, popřípadě na úkor všech. To, že by i ostatní formy privatizace mohly být na úkor jiných, například, že by při pronájmu byli v nevýhodě pracující neprosperujících podniků, se netematizuje.

Zaprvé, zásada rozvoje z vlastních prostředků, tj. nikoli reprivatizaci na úkor všelidového majetku. Pouze v tomto případě dojde k přírůstku výrobních zdrojů pro

naše hospodářství. Zadruhé, ochrana domácího podnikání před zahraničním kapitálem. (RP 23. 2. s. 8 Návraty nejsou řešením. Otázka na téma vlastnictví Státní nebo soukromé?)

Boj o rovnost forem provází diskurs reformy, kterému Rudé právo pravidelně a po celý rok věnuje mnoho prostoru. Po předložení scénáře ekonomické reformy v červnu 1990 k veřejné diskusi se mění spíše argumentace. Kritizován je mimo jiné přílišný *radikalismus, totální privatizace*, malý ohled na možné *sociální dopady*. Ironizována je přílišná *rychlost* (například aforismem K. Čapka *Věk strojů: nahradit cíl rychlostí, z úst polance Ransdorfa*), zpochybňovány *metody* (kupónová privatizace).

Kritika *radikální reformy* se od června rozvíjí otevřeným straněním *evoluční* verzi reformy z okruhu expertů České vlády (v novinách je personifikována postavou Valtra Komárka). Je hodnocena jako realistická, schůdná, protože *počítá s postupnými změnami respektujícími, co si můžeme a nemůžeme dovolit*. Při odstátnění počítají umírnění s komercializací a *pronájmem podniků pracovním kolektivům*.

Kritici této varianty ji považují za naivně velký skok do tržní ekonomiky motivovaný představou, že vyřešení problému vlastnictví je všelékem na nemoci národního hospodářství. Rozdání majetku v podobě kuponů nepovažují za rozumné, neboť platí „lehko nabyt, lehko pozbyl“ a považují odstátnění za mnohem důležitější změnu charakteru vlastnických vztahů než privatizaci. Poukazují přitom na zkušenosti ze zahraničí. (RP 12. 6. s. 3 Dva scénáře privatizace Problém, na kterém se vláda zatím neshodla)

Diskuse spravedlnosti reformy má dvě roviny: jednou je spravedlnost přechodu na trh a spravedlnost šance při vstupu na trh, a tedy vyrovnání možností participovat (zde de facto redistribuovat nárok na státní vlastnictví všem pomocí kuponů). Další spravedlnostní otázky či dilemata jsou spíše otázkou po souhlasu občanů, kteří ponese kolektivně tíži, *sociální dopady* reforem (utahování opasek). V deníku občas zazní doporučení zavést *sociálně-tržní ekonomiku skandinávského typu*, které má oponovat klausovskému *trhu bez přívlastků*. Symbolické boje se na ploše Rudého práva vedou i o to, zda návrhy soutěže vlastnických forem, zejména ekonomického pronájmu kolektivům závodů, resp. podniků, a sociálně tržní ekonomiky, jsou či nejsou utopii, *ideologií třetí cesty*. Rudé právo zde opět prezentuje řadu nezávislých (zahraničních a nekomunistických) expertů, kteří dokazují, že nikoli.

Levice argument spravedlnostní inerce trhu postupně víceméně akceptuje. Navrhuje pouze metapravidlo spravedlivého trhu, kterým je pluralita soutěže rovnoprávných fo-

rem vlastnictví, předběžný souhlas s národní obětí a dodatečné sociální korektivy v podobě *záchytné sociální sítě*.

Dyba: Rozdělení na chudé a bohaté tu bylo vždycky. Absolutní spravedlnost neexistuje. Neočekávejte, že se podaří vytvořit ideální společnost ve všech směrech. My se pokoušíme vytvořit něco, co je podstatně lepší než za minulého režimu. Ta společnost byla nespravedlivá.

Ot.: Handicap tedy řešit nelze?

Dyba: Nevidím v tom handicap. Jsou lidé, kteří vstupují do reformy s nezaslouženými příjmy a prostředky. Musíme se smířit i s tím, že se objeví ekonomická nespravedlnost. Ta je však často hnacím rozvojem hospodářského rozvoje. Jde jen o to, aby nebyla brána lidmi jako křivda, ale aby to přispělo společnosti, přesněji všem jejím jednotlivým členům. Budou u takové daňové sazby, které budou přerozdělovat – od bohatých k těm chudším. (RP 14. 8. 00 s. 1 a 5 Hovoříme s ministrem vlády Karlem Dybou)

Trh je i zleva vnímán organicky jako *organismus*, který lze léčit a kontrolovat, ale vegetativní funkce si zajistí sám, v tom je jeho poslání distributora relativně spravedlivých odměn, protože jiný model prostě neexistuje. Sociální spravedlnost není v kompetenci trhu, ta je společenským a politickým prostředkem, který zafunguje ex ante vytvořením podmínek pro trh a ex post opravou sociálních externalit. Jako vyrovnání šancí na vstupu a podpora vyloučených či neúspěšných hráčů. Rovnost startu, spravedlnost reformy je dále (a nejen zleva) podkopávána argumenty, že na trhu jsou privilegiováni ti, kteří mají prostředky, které nabyli nelegálně – *špinavé peníze*, které *vyperou*, legalizují ba legitimizují.

Koncem srpna roku 1990 a během září se na zákonodárném obzoru začíná pomalu objevovat restituce již ne jako fáma či možnost, ale jako připravovaný zákon. Současně vítězí reforma v radikální klausovské verzi. Diskurs restituce a reformy kulminuje prakticky současně na přelomu léta a podzimu 1990, kdy je už zřejmé, že jak restituce, tak radikální reforma bude mít politickou a legální podporu. Oba diskursy a tedy i jejich ústřední témata, krystalizující víceméně paralelně během roku, jsou na podzim roku 1990 navzájem konfrontována. Když je koncepce reformy na světě a návrh restitučního zákona na stole, dochází ke střetu obou rámců s jejich definicí spravedlnosti. Reforma má ovšem náskok, byl jí od začátku roku věnován větší prostor a pozornost. Byla prezentována jako obecnější a komplexnější záležitost.

Pochyby o legitimitě restituce začíná Rudé právo v souvislosti s reformou, která je již politicky prosazena, klást jinak a otevřeněji: Jak se restituce slučuje s cíli reformy?

Zatím taky není jasné, jak reprivatizace (tedy vracení majetku původním majitelům) souvisí a slučuje se s koncepcí odstátnění a privatizace národního majetku, nad níž se vláda ještě nesjednotila. (RP 22. 8. s. 1 Pan domácí se vrací Nemovitosti zpět původním majitelům?)

Přerámování: reformou proti restituci

S postupující krystalizací diskursu reformy (restrukturalizace, privatizace) jako cesty zavedení trhu se obě témata restituce a reforma, dosud prakticky oddělená, dávají do přímé souvislosti, do konfrontace, a to i ve smyslu otázky po jejich relativní spravedlnosti. Obě agendy jsou ovšem – a to je důležité – otevřeně konfrontovány až na podzim 1990, kdy jsou všechny ostatní diskursy již rozvinuty.

Restituce, jak již víme z diskursu restituce, má spíše morální než ekonomický význam. V novém referenčním rámci stojí však morální smysl restitucí již *proti* (vs.) ekonomickému a restituce *proti* reformě. Nejsme proti restituci, zní nadto z řádků Rudého práva méně často a méně důrazně po celý rok, než jsme pro reformu.

Důrazně a otevřeně jsou předkládány především ekonomické argumenty pro reformu a potažmo *přednost* reformy před restitucemi. Příznačný je přívlastek *ekonomická* nebo *tržní reforma*. Samozřejmě předpoklady, na nichž stojí, jsou již zřejmé: jsou to především změny formy vlastnictví (*privatizace, odstátnění...*), které vytvoří trh. A je to jen trh, který může přinést celkovou prosperitu a reálnou spravedlnost (nikoli utopickou). Trh nemá alternativu, je *objektivní zákonitostí*, jejíž *obcházení* se nevyplácí. To ukázal objektivní historický vývoj, ze kterého jsme neblaze poučení.

Je třeba řešit co nejspravedlivěji, ale trh má své zákonitosti, které nelze obejít. (RP 29. 9. s. 1 Privatizace bez konfliktů? Iluze! Zamyšlení)

Nastolení *tržního prostředí* cestou reformy, kdy se *kupóny jen rozdají*, bude rychlé a nebude tak drahé, nezatíží občany. Reforma levně a rychle rozběhne trh: rychle nastartuje (i soukromé) podnikání a roztočí kola hospodářství. Znamená – ekonomicky řečeno – celkově rychlejší návratnost menší investice. Zatímco pro stanovení křivd a tedy ani pro spravedlivé narovnání neexistují kritéria, trh dodá ta objektivní. A zatímco stanovení nápravy hodných křivd bude politické a možné i zpolitizované, pravidla trhu – a dokonce i jeho znovunastolení – jsou primárně ekonomická.

Vyjdu-li pouze z mravního imperativu, pak musím zcela logicky dojít k závěru, že spravedlivé by bylo odčinění těchto křivd. Jenže to dost dobře nejde, protože k jejich odčinění neexistuje kritérium. (RP 17. 12. s. 1 a 3 Dějiny nezačaly 25. únorem)

Z celku vyplývá, že hlavním cílem je co nejrychleji vrátit do našeho každodenního života pany domácí, hoteliéry atd. Zůstává však otázkou, zda by nebylo lepší v případě, že skutečně spravedlivé vyrovnání není možné, tyto nemovitosti privatizovat rovnou a zájemcům je prodat, nebo rozdělit prostřednictvím investičních kuponů. (RP 22. 8. s. 1 Pan domácí se vrací. Nemovitosti zpět původním majitelům?)

Jinak kritizované *rozdávání kuponů* je ve světle restituce legitimnější: *masovější, demokratičtější a paradoxně i rychlejší*. Restituce oproti reformě bude (ještě extrémněji) nejen na účet všech, ale i na účet budoucnosti. Bude nejen pomalá, ale zpomalí, ba *zbrzdí* a *zkomplikuje* reformu. Nenastartuje hned *podnikání*. Ohrozí i slibné zárodky trhu, znejistí, ba poškodí nové *podnikatele v ekonomickém nájmu*.

Ani naše historie nesvědčí pro restituci, ba varuje proti ní: víme přece z naší historie, jak byly takové akty komplikované, nezdařené. Restituce nás prostě ve všech ohledech táhne zpět, zatímco reforma by radikální otevírá a *startuje* cestu vpřed do vyspělého-demokratického světa. Národní oběť by byla dříve vykoupena.

Diskurs neřeší ani tak sám trh, ale *přechod* k němu (*rychlá* privatizace jako odstátnění a nastolení podmínek *soutěže vlastnických forem* a subjektů). Ty pak *tržní soutěž* spravedlivě (neosobně, objektivně) sama prověří. V tom je levicový diskurs bezvýhradně zajedno s pravicovými otci privatizace, pro které je trh a privatizace, či reforma, sociálně-inženýrský projekt budoucnosti, jež se *neohlíží zpět*.

Logika či ideologie spravedlnosti reformy je jiná než logika, na které stojí restituce (jak diskursivně, tak právně). Je to idea a logika (ideologie) *rovné startovní čáry* a *rovných šancí* na startu pro všechny hráče a následné hry podle stejných objektivních pravidel. Východisko reformy je tedy rovné – rovnostářské. Srovnává do řad a dává stejné šance. Restituce nejenže je obnovou starých nerovností, ale i narovnáním na účet nevinných (obětí). Na účet všech ostatních, jimž znemožní nárok na rovný start a zhatí šance.

Reforma je prostá sporně proveditelných morálních a politických mechanismů nápravy, neosobní objektivní trh jako hra tržních sil ohodnotí nároky a zásluhy sám. Trh jako ztělesnění objektivní zákonitosti tak plní funkce nejvyššího principu, soudce i vykonavatele spravedlnosti. Negativní dopady (jakési přirozené externality) a tedy oběti tržní transformace jsou dodatečně (externě) korigovatelné principy sociální (distribuční) spravedlnosti po handicapované na trhu (záchytná sociální síť). Tržní ekonomika na to ovšem vydělá a automaticky odmění kompetentní a výkonné.

Restituční spravedlnost s jejím morální politikou, která je cestou zpět a vyčerpávající restaurací tradic, jejichž užitečnost pro celek je aktuálně sporná, je koncepcí spravedlnosti, která je s reformou – ať už směrem k trhu s nebo k *trhu bez přívlastků*

– neslučitelná či obtížně slučitelná. Je to ona, kdo má v zájmu všeobecného cíle přistoupit na kompromis (*kompromisní spravedlnost*) a nechat se omezit (restituce jako *náprava omezená* normami reformy).

Ať–se na problém dívám z jakkoli stránky jako spravedlivé mně takové řešení nepřípadá.

Chci-li zabránit, aby odškodněním bývalých křivd nebyli postiženi ti, kteří se na nich nepodíleli, musím postupovat ekonomicky. Právě ekonomický přínos je hlavní slabinou zákona o malé restituci. Dopad jeho praktického uskutečňování bude mít jednoznačně protireformní důsledky a tím poškozují značnou část obyvatelstva. (RP 25. 9. s. 2 Restitucí proti reformě?)

Silný komplexní argument proti spravedlnosti/správnosti restitucí zní jednoduše, že je *proti* reformě a implikuje to nejen, že je méně spravedlivým, ale i méně universálním principem. Je samo sebou morálně správné, že restituce se reformě musí podřídit. Nechce-li být sama na lavici obžalovaných.

Prostupování a oddělenost diskursů

Poslední diskurs *Reformou proti restituci* je vlastně závěrečným přerámováním restitucí reformou, reformní spravedlností. A v tomhle rámci je restituce nejen více nespravedlivá, než byla na začátku diskursu, ale i jaksi jinak. Vše-obecněji, futurističtěji, procedurálně, ba dokonce i historicky vzato. Během celého roku však spolu kooperují i ostatní diskursy. Podporují (vyztužují) se navzájem. Otevřeně a explicitně je spojen diskurs vlastnických forem jak s diskursem reformy, tak s diskursem družstev (tedy zprostředkovaně i s diskursem restitucí proti reformě). Podporuje svými argumenty reformu jako soutěž vlastnických forem proti restituci jedné, nadto soukromé formy vlastnictví. Diskurs forem vlastnictví je historicky vysvětlující argumentací, proč musí i jiné vlastnické formy než soukromé vlastnictví, které zde reprezentuje prominentně právě restituce, vstoupit do tržní soutěže, aby byla skutečně tržní, a tedy objektivní a spravedlivá. V diskursu reformy hrají formy vlastnictví také důležitou úlohu při budování trhu a motivaci pracovníků. Družstva jsou pak příkladem životaschopné ne-soukromé moderní formy, která má na to vstoupit do tržní soutěže a to na rozdíl od soukromníků.

Diskurs zase kádrování je jevově nejoddělenější. Spojitost s restitucemi je provokována zvenku, je politickou výzvou ze strany protivníka. Je jen nenápadným echem obvinění protistrany, že vedoucí kádry brzdí restituce. Dál se nerozvíjí. Nelze vůbec nerea-

govat, ale reakce je vedena vše/obecněji a restituce není již tematizována. Souvislost mezi kádry a restitucí je zamlžena.

Tomuto antagonismu (kádry vs. restituenti) se po svém vyhýbá i diskurs JZD mimo jiné tím, jak vedení ubezpečuje o své vstřícnosti (ač rezervované) vůči soukromým hospodářům a jejich nárokům. Ani odmítání požadavků rozdělení družstev *jen podle vlastnictví půdy* není v pojmech restitucí kódováno. To souvisí s celým rámováním této oblasti, kdy je oblast zemědělství a vlastnictví půdy v této době jaksi kvalitativně čímsi jiným než oblastí znárodněného majetku, který je třeba re-privatizovat.

Všechny tyto diskursy, jako soubory textů, generují jiné téma jako hlavní a sytí příběh restitucí v různé míře. Postupy a praktiky vytváření relací k druhým tématům a „jejich“ diskursům jsou složitě a nenápadně „do ruky si hrající“. Často je zásadnější oddělování a diferenciací ukazující na to, co má oddělené zůstat. Signifikantní jsou i veřejná témata, jež jsou diskursy Rudého práva zaznamenaná, ale nepovšimnutá, ba opominutá a přitom jde o témata evidentně aktuální a naléhavá, Bývají nezřídka právě takto a s tímto – jako témata relevantní právě pro komunisty – předložena ze strany opozice. Odlišně postavil restituční téma například poslanec Václav Benda na půdě parlamentu a předložil jako pozměňující návrh restitučního zákona. Veřejně položil otázku osobní viny a odpovědnosti za důsledky vyvlastnění a nadhodil otázku antagonismu skupinových zájmů vedoucích kádrů proti restitucím a zájmům restituentů. To je evidentní i ze stránek tehdejšího Rudého práva, ačkoli jeho redaktoři téma nerozvíjejí. Diskursivní vymisťování témat a agend či zavírání dveří před nimi je ještě méně patrnou praktikou, než je jejich parcelace, aliance a menežování. Evokuje gerrymandering. „*V gerrymanderingu jde tedy o to získat výhodná území na svoji stranu a nevýhodných se zbavit. V ontologickém gerrymanderingu jde analogicky o to získat na svoji stranu užitečné části skutečnosti, tedy mediátory, které se momentálně chovají rozumně, a zbavit se těch ostatních, které by mohly dotyčný subjekt, objekt, fakt nebo třeba vlastnost problematizovat*“ (Bitrich 2002: 78). Obnažuje diskurs Rudého práva jako politickou a ideologickou praxi, která konstituuje, udržuje a současně mění vztahy dominance. Konstruuje také identitu/pozici samotného kolektivního autora a vyprávěče (Rudé právo), jakož i identity/pozice čtenářů, zejména preferovaných, které zastupuje a jejichž zájmy hájí především.

Soutěž vlastnických forem, Zase kádrování a Družstva nerozbité jsou zřetelně performovány jako stížnost, jako kritika a obrana proti aktu nespravedlnosti. Jednou proti tomu, že se vyřazují ze hry jiné formy vlastnictví a protěžuje jen soukromé, podruhé proti již evidentně hrozícímu kádrování kádrů a konečně proti rozbití družstev, přesněji *existujících* družstev.

Další diskursy reformy a restituce jako stížnost (žaloba) tak zjevně předloženy nejsou. Je kritizován primárně jistý názor za předpokladu shody v morálním východisku.

Kritizují se jisté aspekty názoru a je navrhován účelnější, standardnější (a implikovaně spravedlivější) postup. Právě tato kritizovaná i navrhovaná pravidla, mechanismy a postupy jsou ovšem jádrem strategického boje právě proto, že jsou „jen pravidly“, instrumenty racionálního postupu. Jakoby se spravedlnosti netýkaly.⁷⁵ Tato reformní politika je diskursivně předkládána jako „objektivní“, „neutrální“, „racionální“ v expertním jazyce vědy. Jakoby navrhované procedury řešení byly jen technickými nástroji k prosazení účelu a efektivity. Jakoby stály mimo ideologii a politiku. Politika pod maskou neutrality je klíčem k moderní moci. Politiky jsou politickými technologiemi, které se jeví apoliticky (Shore, Wright 1997: 3–42).

VZORCE RESTITUČNÍ SPRAVEDLNOSTI V DISKURSIVNÍM POLI RUDÉHO PRÁVA

Rámcování všech diskursů Rudého práva, které vykazují souvislost s restitucemi, má ale cosi společného. Tím je právě spravedlnost, jako důležité prizma pojednání předmětu, jakýsi metarámec celého složeného příběhu. Spravedlnost – tento sociální kolektivní rámc zkušnosti provozovaný především diskursivně, se zdá být zdá věčný a dokonce transkulturní, a přesto tak různorodý a lokálně variantní. Rámcování a přerámcování je uskutečněné vždy v této situaci, podnikané „pro tuto příležitost“ a „pro tento účel“ a s pomocí toho, „co je při ruce“. Je metodickým kolaborativním strategickým dosažením, výkonem. Metodikou rámcování, na kterou se analyticky zaměřím, je hlavně klíčování (keying), které je funkcí řady (zde diskursivních) sociálních praktik či nástrojů. Nástroje prakticky užívané kompetentně členy (praktiky) slouží jako více či méně universální „klíče“ nejen k odemykání a zamykání rámců, ale k celé praxi rámcování, a tedy i transformacím. Jako klíče fungují prakticky všechny etnometody a praktiky. Sledování evidencí užitých praktik znamená metodicky odhalovat difference, které činí difference, a tyto kvalitativní odlišnosti lokálních rámců spravedlnosti a jejich režimů pojmenovat například v pojmech některé přiléhavé sociologické teorie spravedlnosti. Zde budou v popředí zájmu jen některé praktiky, zejména kategorizace, sebe/umísťování, postupy selekce, uspořádání prvků v relativně konzistentní a koherentní celky – vyprávěné příběhy.

S respektem k proměnlivé povaze kontextů se pokusím aspoň v hrubých rysech zachytit varietu spravedlnostních rámců restitucí i ony momenty jejich formálních trans-

⁷⁵ Propojenost všech témat a diskursů (až na diskurs zase kádrování), provázanost témat a vzorců, kterými jsou formována, je nejlépe patrná z článku „*Dějiny nezačaly 25. únorem*“ (RP 17.12. s. 1 a 3).

formací, nebo vypojení, kdy se rámec přepne na jiný, situačně strategicky dostupný. Nový či staro-nový referenční rámec přináší nové zhodnocení předmětu, v případě restitucí obvykle (ač ne vždy!) o posouzení v pojmu spravedlnosti. Přináší jinou spravedlnost. Generuje jiné subjekty jinak zapojené svými činy v událostech, které mají neblahé následky z hlediska morálních norem světa, konstruovaného vyprávěním. Vnáší jiné hodnocení a morální souzení následků, důvodů či motivů činu. Generuje jiné spravedlivé restitutio (lat. navrácení).

Co je tedy typické pro spravedlnostní rámcování zkoumaného deníku? Jaké opakující se (a jaké marginální, rozvinuté či pominuté) vzorce lze rekonstrukcí odhalit? A jaké nevyvinuté či vyloučené vzorce lze rekonstrukcí odhalit? Které struktury zdravého rozumu a kolektivní paměti jsou konstrukčně ú/činně užity v tomto kontextu?

Složení mozaiky – metapříběh Rudého práva

Jak vidíme, máme zde i po složení mozaiky ne jeden, ale minimálně dva příběhy (nebo dvě epizody jednoho příběhu). Jeden je sledem odpovědí na sled implikovaných otázek: Kdo byl ukřivděn/poškozen kým (čím) a jak? Druhý pak opovídá na sled otázek typu: Jak bude křivda spravedlivě odčiněna? Jak uvidíme, druhý příběh má bohatší děj, odpovídá na tyto otázky do detailu a začíná otázkou: Je vůbec možné křivdy stanovit a odčinit? Kým bude narovnáno spravedlivě stanoveno a vykonáno?

Prvý příběh je aktuální rekonstrukcí minulých událostí a jejich minulých následků (křivd). Druhý, navazující, je aktuální rekonstrukcí (anticipací) sledu budoucího vývoje událostí napravování křivd a jejich předpokládaných ne/dobrych následků pro aktéry. Definování situace tak sestává z historie situace a z jejího hypotetického (žádoucího) pokračování v blízké budoucnosti. Obě story spojuje to, že zahrnují a definují současnou situaci. Druhá story o napravování křivd je anticipací možných řešení komplikované situace obsažené v první story (je jejím rozuzlením, které je evaluativní). Jak jsme viděli, různé diskursy přispívají různou měrou k vyprávění tohoto příběhu a vyplňují vždy jen část dějové osnovy, některé více tematizují, jak ke křivdám došlo, jiné zas více, jak je napravit. Diskurs zase kádrování vypráví například jen, že ti, kteří jsou dnes obvinění z křivd a z obstrukcí při nápravě, jsou nevinné oběti.

Skutečnost, že má děj i vedlejší linie, není to hlavní. Důležitá je časoprostorová orientace. Temporálně-logický řád, který plnívá ideologickou funkci, kdy rozuzlení zápletky je obnovením řádného, narovnáno nerovnováhy.

Rekonstrukce formálních rysů spravedlnosti v Rudém právu

Teorie vhodná k re-konstrukci mozaiky těchto příběhů ne/spravedlnosti pochází z dílny Jeana Luca Boltanskiho (Boltanski 1990, Boltanski, Thévenot 1991, resp 2006). Bol-

tanski chápe sociální svět jako scénu i proces současně. V knize *De la justification. Les économies de la grandeur*, kterou napsal o ospravedlňování s Laurentem Thévenotem (1991, resp. 2006), argumentují, že v moderní společnosti působí vícero morálních pořádků (multiple orders), které jsou navzájem složitě propletené, propojené. Autoři nacházejí a dokládají ve své „ekonomii hodnot“ existenci řady hodnotových (morálních) řádů (“orders of worth”) jako systematických a koherentních principů evaluace. Tyto řády nefungují specializovaně, nedělí si mezi sebe práci, neoperují ve zvláštních v oblastech či polích, ale koexistují a běžně spolupůsobí ve stejném sociálním časo-prostoru.

Vedle pojmu „justification“, ve smyslu předkládání důvodů k akci (zde restituci) a zdůvodňování účasti na ní odkazem k obecnému zájmu (souladem se spravedlností), je pro moji úlohu důležitý také pojem testu pojem „testu“ (zkoušky či vyšetření). Slouží k označení forem či figurací sporu (konfliktu) mezi aktéry s odlišným stupněm legitimacy. Pokud jsou jejich zkušenosti, tak jak po sobě následují během sporu, legitimizovány (úspěšně), zavazují aktéry nárokovat (claim) universalitu jejich soudu, a to v rámci hodnotového řádu (order of worth), ke kterému referují, a v souladu s ním. Referují-li aktéři konfliktu v rámci různých (k jinému z) hodnotových řádů, pak se legitimizační zkouška stává pro účastníky sporu diskursivně nedostupná, je nemožné ji provést. Nastává prostě situace, kdy každý rámcuje záležitost kvalitativně rozdílně. Umisťuje předmět a zkušenost s ním do jiného příběhu, rámce. Hodnotí věc podle jiných parametrů. Účastníci se mívají, mívají jinam. Přesto i když obě strany referují k různým hodnotovým řádům, je možné dojít ke kompromisu, když najdou jisté „společné dobro“. Tehdy je možné dosáhnout křehký a vždy dočasný kompromis. Boltanski a Thévenot na vývoji různých spravedlnostních sporů ilustrují, jak se v mnohých konfliktech charakteristiky (identity) těch, kteří vedou debatu o sporné události (disputantů) během konfliktu mění.

Boltanski se spolupracovníky vygeneroval i empiricky prověřil tzv. „formální konstanty“, události, resp. případu nespravedlnosti (*affaire*). Událost probíhá v čase a prostoru dle scénáře, resp. rámce (*cadre*). Nějaký akt či událost je spojena s pocitem-prožitkem nespravedlnosti a identifikována jako protivenství, pojmenována jako něčí zkušenost nespravedlnosti na někom (na oběti). Pak je hledán a identifikován viník (*naming*). Předsudečně je předpokládána odpovědnost nějakého aktéra (viníka) a vznesena proti němu stížnost, obžaloba (*blaming*). Stížnost, obvinění, je spojeno s argumentací, co je příčinou újmy či potíží, a se svědectvím dalších osob (a předkládání důkazů, evidencí). Požadavek nápravy způsobených křivd, škod je uskutečňován vznášením požadavků/nároků na nápravu, náhradu. Na zadostiučinění (*claming*). *Claming* je rovněž událostí produkovanou kritickou a argumentační aktivitou účastníků (ne nutně obětí, ale jejich jménem). Je tedy požadavkem nápravy následků, tedy (spra-

vedlivého) narovnání.⁷⁶ Dochází (se) k narovnání (*remedy*). Jak uvidíme, je ve hře i jeho nákladnost (stejně jako nákladnost celého procesu). Narovnání je (exekutivně) vy/konáno. Jde o strukturovaný proces opravy nerovnováhy mezi dvěma po sobě jdoucími a kauzálně spojenými událostmi (újmy jako příčiny svého následku) veřejným objektivizovaným komparativním hodnocením jejich společenské hodnoty (ekvivalence) s odkazem k dobru a harmonii. Obnova harmonie je odkazem k dobru (a naopak).

Boltanski a jeho tým pak na mnohých kauzách či aférách zkoumá, jak se stížnost vůbec konstituuje, stává veřejně přijatelnou a přijímanou v diskusi. Jak je ve veřejné debatě a díky ní stížnost valorizována. A až je třeba povahou zcela soukromá, stává se validní. Mobilizuje aktéry k dalšímu spravedlnostnímu jednání. Názorně na empirických příkladech ukazuje a vykazuje pluralitu a situačnost užívání spravedlnostních rámců aktéry. Dokládá jejich historickou a kulturní proměnlivost a současně jejich „formální konstanty“ či „grammatiku“ artikulace. Jejich univerzální formy. Jeho teorie je pevně „uzemněna v datech“.

Podmínkou úspěšnosti veřejné stížnosti, žaloby (od žal, žalovat) na nespravedlnost je vystoupení z partikulární na obecnou úroveň (*monté en généralité*) a postoupení z individuální úrovně na úroveň kolektivní (všeobecnější) relevance. Jen takto diskursivně kooperativně dosahované žalování může být platnou ob/žalobou, je tedy úspěšnou mluvní událostí (série aktů) a je hodnoceno (valorizováno) s ohledem k obecnému smyslu pro spravedlnost. Porovnává také rámce, jako je láska a soucit s trpícími (*pitié*), s rámci spravedlnosti, podobně jako současné feministické teorie, které rekonstruují maskulinní povahu moderní racionality spravedlnosti založené jen na retrospektivním kalkulu (Boltanski 1993).

Ve scénáři spravedlnosti podle Boltanskiho jsou také formalizovány party pro důležité role (resp. role rolí). Jejich diferenciaci, ba distinkci je zásadní jak pro to, aby ve scénáři vůbec figurovaly, tak i pro pravidla jejich obsazení a inscenování. Některé nemohou být „spřízněné“, jen tak je zaručena nestrannost jako charakteristický rys, který si role žádají. Podobně jako u soudu. „Oběť“ může výjimečně být zastoupena toutéž osobou jako „viník“. Důležitější jsou ty nezávislé: „Žalobce“, nestranný „soudce“ či „arbitr“, a konečně, pověřený, prověřený a oprávněný „exekutor“, který vykonává nestranně prověřený, osvědčený a rozumný nárok na odškodnění oběti a trestá viníky. Svůj part sehrávají samozřejmě i postavy vedlejší, zejména „svědci“. Tyto klíčové role s jejich party jsou formálním relativně universálním rysem scénáře spravedlnosti.

⁷⁶ Nárokování spravedlnosti je jen případem nárokování spojeného jak s umisťováním aktérů v pojmech kategorií (postav a rolí) v příběhu a jejich vztahy a motivy. Motiv je odpovědí na otázku, proč to postava dělá, ukázáním toho, co dělá (jak jedná) v dané situaci děje. Jde samozřejmě primárně o to, jak jsou subjekty identifikovány, kategorizovány diskursivně ze strany kolektivního autora-vypravěče Rudého práva, dokonce i v případě, že jim tento scénárista a režisér „jen“ předá slovo a vytvoří pro ně prostor. Cenný prostor pro sebezprezentaci, pro vlastní aktivní inscenování role. Tento „jejich“ prostor je jim ale diskursivně vymezován či omežován.

Podobně jsou role/pozice analytickým klíčem k rámcům i pro Goffmana (Goffman 1986). A podobně jsou role a postavy s jejich motivy a jednáním pro naratology důležitými klíči k příběhu. Díky tomu, že jde o role, které hrají klíčové role (party) v ději (rámcí), mělo by být možné a smysluplné pomocí nich zrekonstruovat i Rudým právem užitě empirické spravedlnostní rámce/scénáře.

RESTITUČNÍ DRAMA REŽÍROVANÉ BOLTANSKIM: OSOBY A OBSAZENÍ

První dějství

V prvním příběhu nesporných křivd, které se staly, de facto není viníků. Viníků, kteří by byli v době stížnosti morálně odpovědní. Viník nemá lidskou tvář. Je jím zestátnění, kolektivizace, minulý režim a jeho stát, systém. Je jím historie, která se podepsala na konec na všech, takže jsme všichni tak trochu oběťmi.

Jiní viníci, jejich pomocníci, či ti, co tomu napomáhali třeba jen zlou vůlí, nedbalostí a podobně, zde nefigurují. Ani ne ti, co by profitovali z neštěstí druhých. V tomto příběhu nemají místo. Dokonce ani v epizodách lokalizovaných do časoprostoru dnešní konkrétní vesnice, kde vystupují persekované oběti, se takto neobviňují a nejmenují konkrétní lidé či skupiny provinilců. I ojedinělé hlasy nesporných obětí obviňují „tu dobu“, hrají roli svědků.

Zkoumání morální a právní odpovědnosti za násilné události a jejich následky není odstíněné ani konkretizované. Téma osobní viny tak v souvislosti s restitucemi není evokováno, není relevantní. Neváží se účast a podíl na vyvlastnění či následném znehodnocení majetku, které je často zdůrazňováno odosobněně (*chátralo to, neudržovalo se to*).

Nároky na nápravu a odškodnění pak vznášejí oběti na současný stát a jeho systém odkazem na vyšší morální princip. Ostatní postavy to akceptují. Systém, minulý režim, tak funguje jako osudový agens, který připomíná ničivou přírodní katastrofu.

Jediným pomíjivým okamžikem, kdy se téma osobních vin a viníků nabízí, třeba jen k polemice, je pozměňovací návrh poslance Václava Bendy předložený v parlamentu k návrhu restitučního zákona. Benda jako viníky veřejně označuje nomenklaturu a žádá trest za to, že si, a nikoliv v dobré víře, přisvojili majetek vyvlastněných, výhodně jej koupili od státu. A žádá nápravu – vydání majetku. Irelevantnost nastolených otázek, agend a tedy i takovou koncepci rolí v příběhu posiluje Rudé právo tím, že téma osobních vin v souvislosti s restitucí zcela opouští, pomíjí. V článku o přijetí zákona návrh stručně zmiňuje, nekomentuje ho, ani nekritizuje. Cituje jen (resp. parafrázuje)

protiargumenty proti Bendově návrhu, které padly z úst nelevicových poslanců. Benda je pak v příběhu postavou v roli samozvaného proroka, jehož slova nikdo – ani jeho strážníci – nebere vážně.

Retrospektivní příběh kolektivizace: Jak se křivdy za kolektivizace staly a kdo je vinen, je významově odlišnou variantou historie znárodnění. Odchyluje se od příběhu znárodnění především v dalším dějství, které je pro vyvlastněné šťastnější. Sám akt a jeho bezprostřední následky má jak pro lidské oběti kolektivizace (nejen odebrání životnosti a prostředků, ale i persekuce osob), tak i pro lokální společenství (vesnice) a celou společnost stejně negativní význam (křivda, škody, násilí, rozklad, nedůvěra...). Družstva – ač dědici kolektivizace – se navzdory tomu po těžkých počátcích postupně za přispění svých členů vyvinula v družstva přínosná, sociálně pečující a ekonomicky spravedlivá. Prospěšná i pro bývalé ukřivděné. Družstva svým přispěním situaci napravila, čili již odčinila škody kolektivizace na (svých) lidech napáchané. Prokázala, že jsou prospěšná pro celek (oproti státním statkům). Osvědčila se, což dosvědčují mnozí svědci. Jsou mezi nimi i ti, kteří byli kolektivizací ukřivděni, ale nevyjadřují přetrvávající subjektivní pocit ublíženosti. Svědčí tak ve prospěch odčinění.

V retropříběhu nejsou vinní ani nevinní. Jen oběti, a to není totéž. Poškození nespravedlivým režimem byli venkoncem – ač diferencovaně – jaksi všichni. Trpěli všichni ti, na něž dolehla tíha následků znárodnění a systému. Vyjma těch, kteří utekli před ničivým živlem režimu a netrpěli tu s námi (emigranti a jiní cizinci).

Žalován je ze všech stran systém a jeho ideologie implantovaná zvenčí – stalinismus. Systém jako aktant hraje v příběhu fatální úlohu, připomíná onen osud (či náhodu) jako nejvyšší činitel ne/spravedlnosti, tak jako ve starých Homérových bájích, anebo živelní pohromu, ke které mohli aktéři, zejména ti, co řídili společnost, přispět nanejvýš svou neopatrností a nepředvídavostí. Nyní ale, jsouce všichni poučení, co bylo zákonitou příčinou všech pohrom, jim mohou všichni tím spíš společně předejít. Je šance začít znovu. Šance pro všechny. I pád takového režimu a poučení se z nespravedlnosti – byť draze zaplacené – jakoby byla jistá satisfakce. Satisfakce pro všechny. Satisfakce i pro komunisty, kteří kolektivně veřejně a za sebe slibují, že napraví své omyly a zapojí se do nápravy nespravedlivého režimu. Omyly a chyby, které nyní veřejně a kolektivně na scéně přiznávají, spočívají v tom, že dříve (včas) neprozřeli a nepochopili, jak je režim špatný, deformovaný a deformující. Nespravedlivý.

Druhé dějství

V příběhu nápravy vystupují jako postavy nejen budoucí oběti takové nespravedlivé „nápravy“ křivd: všichni občané, nájemníci, družstevníci, pracující v zemědělství, pracující na církevním, sociálním zařízení... , ale i současní reální lidé či skupiny a komunity

s pocity nespravedlnosti: obyvatelé obce X, družstevníci, nájemníci z domu Y, zaměstnanci kláštera, zemědělec, starostka.... Oběti nápravy žalují svým hlasem, nebo prostřednictvím svědků (redaktoři, místní poslankyně-nejstranička...) a veřejných žalobců (strana, levicoví poslanci, předsedové svazu družstev...). Jako žalobci vystupují v dvojroli i advokáti obžalovaných (poslanec Ransdorf, strana...). To tam, kde jsou hájené oběti obětí křivého nařčení (kádry, vedoucí pracovníci), že brzdí nápravu.

V tomto druhém příběhu figuruje mnoho představitelů různých sociálních kategorií v roli obětí anebo svědků, kteří chystanou křivdu či nastalou škodu, jako pocíťovanou nespravedlnost osvědčují a dokazují. Škoda, která vzniká, nebo pravděpodobně či dozajista vznikne při nápravě starých křivd a škod jiným obětem, bude totiž nápravou na jejich účet. K jejich neprospěchu, ačkoli nic z toho nezavinili. A to není spravedlivé, sám princip je pochybný, paradoxní.

Řada žalobců i advokátů jménem obětí akt restituce jako nespravedlnost veřejně pojmenovává a vznáší stížnost. Ještě tu nejsou exekutoři, ale hrozí, že brzy přijdou. Jsou tu soudci, kteří ovšem nesoudí jen případy, ale posuzují preventivně pravidla a paradoxní procedury nápravy (parlament, strany, sdružení, novináři, politici, KSČ, odborníci, čtenáři...). Jsou tu ovšem i ti, kteří vymýšlejí, stanovují normy a pravidla samotné spravedlnosti, souzení a exekuce (parlament, vláda, resp. vlády, ministerstva, strany, KSČ...).⁷⁷

V druhém, nápravném příběhu, figurují nevinné oběti často. Mají také vlastní tvář či cedulku, koho reprezentují. A pronášejí na scéně svými slovy delší monology. Hrají důležitou, exemplární roli: Představují první reálné oběti nových křivd, kterých se třeba vyvarovat. Jsou precedentními případy obětí. Varují. Často se jen jako budoucí oběti cítí, zažívají a vyjadřují pocity nejistoty a strachu na otevřené scéně a před zraky publika. Pro atmosféru scény jsou strach a nejistota příznačné, aktéři se buď bojí, či cítí ohrožení nebo varují druhé, že jim něco hrozí. Některé nevinné oběti jsou již rituálně připravovány jako kolektivní obětina (kádry, ale i družstevníci jako skupina) a hájeny. Jiné aspoň v předstihu varovány (nájemci, nájemníci, zemědělci) koncipienty, že brzy zaskočí za jiné herce v roli obětí.

Role a identity, které ve scénáři prvního dějství chyběly, si to ve druhém vynahrazují, jakoby již svůj part v prvním dějství odehrály. Přitom byli celé první dějství za kulisy. Jsou to ti, kteří ponosou za restituce účet, aniž se předtím na páchané nespravedlnosti (na vyvlastnění jako křivdě) jakkoliv podíleli. Jsou nevinní. Zdálo by se

⁷⁷ Roli v tomto druhém dějství kauzy restituce dostávají i potenciální a skuteční jmenovití viníci, ti, kteří tyjí ze situace na účet jiných (mají nadále nezasloužený prospěch, výhodu a nejsou přitom viněni). Jsou nepotrestaní a je na ně třeba veřejně ukázat prstem (prstem textů RP), když hrozí, ba nastává justiční omyl a místo skutečných viníků budou obětování nevinní (kádry, vedoucí pracovníci řadoví komunisté). Souvislost s restitucemi je však zamlžena.

nyní, že někteří byli vždy nevinní. Ale není tomu tak, nevinní jsou ve světle toho, že mají být obětovani. Jsou to nevinné oběti. Mají se stát oběťmi nápravy křivd. Zdá se, že dohromady celé to vypravování přece jen nějaké viníky předpokládá. Jak jinak by se vůbec vyrovnávalo se zdravým rozumem, který v tomto kontextu nejčastěji praví Ať komunisté vrátí, co ukradli!

Kdo ale po prvním dějství ze scény až na výjimky odchází, jsou ti, kteří byli v minulém oběťmi. Ty oběti starých křivd. Vždyť i ve fázi nárokování a narovnání (tedy rozuzlení celé peripetie) by mohli zůstat oběťmi, až do šťastného konce – zadosti učinění. Na rudé scéně je však pro kategorii restituent v roli oběti zřídka místo. Vystupují v dějství nápravy jen jako oběti spekulantů či vlastních nerealistických představ (soukromí zemědělci). Jejich tvář není vidět, hlas prakticky není slyšet, sami nežalují ani se neobhajují. Zatímco jiné oběti mluví samy za sebe (dostávají hlas).

Druhé anticipační dějství příběhu zobrazuje konkrétní hrozící újmu a oběti křivd (ač často potenciální oběti) prostě daleko barvitěji, podrobněji a přesvědčivěji než první dějství. Využívá prostředků konkretizace, personifikace, zkratka autentizace obětí, které svými hlasy vyjadřují své pocity strachu a ohrožení. Stěžují si, bojí se a zažívají pocity nejistoty přímo před zraky čtenáře novin. Ti, kteří jsou příčinou této újmy, viníci, nejsou personifikováni ani v jednom, ani v druhém příběhu či dějství. Za křivdy i křivdy spáchané jejich nešťastnou nápravou může vždy především nadosobní síla (režim, systém, politika...).

Příběh čtený odzadu

Příběh o dvou dějstvích: křivda a její napravování je však třeba číst odzadu. Od rozuzlení a evaluační pointy k zápletce. Vzhledem k oběti, kterou náprava restitucí může, ba musí přinést, je brána jako křivda. A také je tak explicitě nazývána (nová či další křivda). Křivda jako důsledek delegitimuje spravedlnost předchozí nápravy, zcela v duchu temporální kauzality příběhu.

Co to je/bude za spravedlnost, když následkem jsou škody a křivdy. Křivdy rozsáhlé a všeobecné. Křivdy na nevinných, neboť nejsou trestem či vyrovnáním, nejsou tak morálně chápány. Křivdy představuje restituce vzhledem k obecnému cíli, kterým je nová spravedlivější bohatá společnost. Naděje na satisfakci celku – na restituci kolektivního národního statusu – patřičného místa v Evropě. Restituce prostě není prostředkem či cestou k hodnotnému cíli. Nedává nové šance všem.

Pojmenování pocitů jako pocitů nespravedlnosti a identifikace oběti (*naming*), kterými je i národ či lid, paralelně provází označení viníka: Je jím je sama idea a pak realita restituce. Přinejmenším ve srovnání s konkurenčními řešeními situace (reforma).

Boltanskiho schematizace name-blame-claim-remedy je v tomto druhém příběhu dobře centrovanou osou běhu událostí. Příběh křivd jejich nápravou (tedy „nápravou“) nabývá v kombinaci s konfrontačním rámcem ekonomické reformy, tímto nadějným scénářem brzkého dobrého konce příběhu pro všechny nové kvality. A jde právě ony obecné, resp. všeobecné kvality, o nichž Boltanski hovoří jako o podmínce úspěšnosti spravedlnostního rámcování. Příběh reformní (re-formované) restituce tak „vystoupává“ k vyšší obecnosti a veřejné přijatelnosti, kterou čerpá i ze síly rámce tržní reforma. Je to příběh anticipační: Jde o budoucnost nás všech a jako argument negativně staví minulost jako poučení se z chyb. Chyby v pravidlech a metodách se nesmí opakovat. Pravidla jsou objektivní, zákonitá. Chyby vyplynuly z jejich nerozpoznání. Mnohé kvality spravedlnostně-nápravných aktů jsou analogické jako ty chyby, které vedly ke křivdám, škodám. Jsou tedy vadné a nutně a zákonitě nepovedou k spravedlivé nápravě.

Průběh restitučního napravování od žaloby přes soud po exekuci je na pozadí reformních kulís představován jako extrémně pomalý, nákladný a to pro všechny. Zejména opět ve srovnání s modelovým postupem skokové či radikální reformy. Bude újmou pro nás všechny i pro nenarozené spoluobčany, kteří tak dostanou menší porci ze společného hrnce. Živým zmaří šance nastoupit na start trhu spolu s ostatními. Zkrátka na jedné misce vah je to perspektiva a šance, masovost, rychlost a na druhé vracení se zpět, exklusivnost a zpomalení.

Kdo může rozhodnout, rozsoudit, která spravedlnost je spravedlivější? Který soudce a který exekutor? Je jím trh jako neosobní, objektivní, bleskurychlý a historicky osvědčený – negativní zkušeností s jeho absencí – prostředek. Je to spravedlnost, které je nutné dobře zavázat oči a ruce učinit neviditelné. Ten lépe posoudí ty i ony spravedlnostní nároky a oprávnění a nic to nebude stát. Staré křivdy tu přece jen zůstávají a je možné je napravit v takovém rozsahu a takovými procedurami, které neničí tržní mechanismus, jako mechanismus vedoucí k jediné reálné a realistické možnosti. Náprava je aktem dobré vůle. Věcí morálky. Trh je záležitostí rozumu a užitku.

Restituce dosud diskursivně omezovaná jen parciálními nároky těch, kteří se obávají, že se stanou jejich obětmi, je nakonec podřízena platnějšímu, obecnějšímu nároku reformy. Restituce jako morální akt nápravy majetkových křivd se v diskursu reformy operativně redefinuje. Spravedlnost restitucí je podřízena logice spravedlnosti reformem. Právě v době tohoto přerámování se ekonomická reforma ve své radikální podobě stává aktuálně dominantním porevolučním diskursem, má podporu veřejného mínění, i oporu v diskursu práva, ekonomie, ekonomické praxe.

Mytologičnost či ideologičnost příběhu jako celku smiřuje kontradikce smyslu definice současné situace, její historie a scénáře budoucnosti a s ohledem na dobro a zlo,

s ohledem na obecný smysl pro spravedlnost. Kontradikce jednotlivých epizod jsou od-
dělovány vnitřním rámcováním, tak typickým pro narativ, a tak jsou různé situace spo-
jeny s různými režimy spravedlnosti, s různými dobry, a odlišeny či distancovány od
jiných režimů a norem spravedlnosti. Příběh historické nespravedlnosti tak může –
v rámci celého metanarativu jako celku složeného z jednotlivých příběhů epizod – po-
učit příběh budoucího obnovení-nastolení spravedlnosti. Poučení pak zní: Neřídít se ana-
logickými normami a postupy, které vedly k nespravedlnostem. Řídit se jinými prin-
cipy. V tom je naděje na spravedlivější spravedlnost. Poučení kolektivní historií apeluje
na sám lidový smysl pro spravedlnost, činí ho senzitivním k nespravedlnosti, mobili-
zuje jistý vše/obecnější smysl pro spravedlnost.

Kolektivní historie je přehodnocena vzhledem k obecnějšímu smyslu vývoje, který
nevyplývá ze souboru faktů, ale symbolicky ho přesahuje. Rekonstruování kolektivní
historie odkazuje ke světonázoru vypravěče, který se opravňuje (zmocňuje) ji ve jménu
skupiny po novu převyprávět. Vykazuje jeho stranickou perspektivu, odkazuje k jeho
současné pozici. Rekonstrukce vlastní historie je tak aktivní konstrukcí vlastní kolek-
tivní identity.

*Sjednocené“ dějiny nutně potřebují nějaké „smetiště“ nebo „propadliště“, kam by bylo možno
odklidit nežádoucí, rušivé a nepoddajné elementy. Logicky uspořádané bytí vyžaduje coby svůj
protějšek jakési nebytí, k němuž by bylo možno odsoudit vše, co se novému pořádku přičítí.
Svět „jednotné“ pravdy se stává jedinou a pravou realitou: pročež bude třeba zřítit ještě říši iluzí,
kam by bylo možno vystěhovat vše, co se do našeho „reálného“ světa z té či oné příčiny nevejde.
Totalizace dobra si pak vynutí totalizaci zla, tj. neméně násilné sjednocení všeho, co našemu
„jednotnému“ dobru z nejrůznějších důvodů odporuje.“*

(Petr Fidelius)

Z Á V Ě R

V diskursivním poli Rudého práva po listopadu 1989 do konce roku 1990 byly obje-
veny a rekonstruovány diskursy, které se, byť okrajově, dotýkají restitucí. Jsou jimi:
„Zase kádrování“, „družstva nerozbíjet!“, „soutěž vlastnických forem“, „reforma“,
popřípadě také diskurs „reformou proti restituci“. Rudé právo dává restituce spíše do
souvislosti s jinými tématy, než aby je rozvíjely samostatně, kladou na restituci v růz-
ných diskurzech vymezených centrálním tématem různý důraz, různě je přehod-
nocují.

Mnohé z diskursů operují relativně odděleně, ale přesto se podporují. Lze postavit
hypotézu, že právě to, v čem se navzájem podpírají, jsou ideologicky strategické osy
a tyto praktiky tedy strategické diskursivní tahy. V tendenci nezjevného symbolického

omezování a vymezování majetkových restitucí hraje důležitou roli tiché i zjevné společenství zejména těch diskursů, které hájí pluralitu a *rovnoprávnost vlastnických forem* proti převaze *soukromého vlastnictví* při privatizaci státního vlastnictví. Restituce je interpretována především jako obnova soukromého vlastnictví, a to v úzkém slova smyslu osobního vlastnictví. Tato redukce je produktem kategorizační politiky porevolučního diskursu. Jiné, kolektivní (veřejné) formy, jako je například historické vlastnictví obcí a vracení majetku státu obcím, jsou prezentovány jako kvalitativně odlišné, vytěsněny za hranice diskursu majetkových restitucí, jsou symbolicky vymístěny spolu s jinými retribučními či restauračními vlastnických práv (spolkům, církvím a kongregacím...) z obrazu restituce.

Rozhodující vliv na diskursivní omezení a vymezení restitucí a jejich delegitimizaci zejména z hlediska jejich spravedlnosti má střet a konfrontace dvou diskursivních rámců. Rámce reformy a rámce restituce na podzim roku 1990. Restituce je postavena do antagonistického vztahu s reformou a je argumentováno, že je s ní nesouměřitelná a nekompatibilní. Spor je diskursivně efektivně řešen podřízením restituce reformě.

Ve světle universálnější, masovější a nadějnější reformy, nemá partikulární restituční náprava ve hře o spravedlnost velkou šanci. Alespoň ne na poli Rudého práva. Takový je výsledek strategické konfrontace restitučního a reformního rámce, který vede k přerámování restituční spravedlnosti spravedlností reformy.

Rámec mozaikovitého obrazu restituční spravedlnosti, s jeho hlavními formálními rysy a pravidelnostmi, je generován z celého pole vymezeného plochou Rudého práva, i když k němu různé diskursy (diskurs reformy, družstva nerozbíjet, zase kádrování, restituce a rovnoprávnost forem vlastnictví) přispívají různou měrou. Nalezené formální rysy konstrukce spravedlnosti jsou pak konfrontovány s formální teorií spravedlnosti Jeana Luca Boltanskiho.

Vztažením formální teorie spravedlnostního rámcování k empiricky metodicky generovaným nálezům je pak vystavena empiricky podložená hypotéza o tom, že důvodem diskursivně úspěšného podřízení režimu spravedlnosti restituce reformě, je především to, že reforma vykazuje formální rysy, které jí v přímé konfrontaci s restitucí zvýhodňují: je obecnější, všeobecnější (masovější) a je perspektivně nadějná. Právě na podzim, v době podřízení restituce hegemonii reformy, má diskurs reformy již silnou podporu dalších diskursů zejména diskursu politiky (vlády) a práva (harmonogram a scénář reformy).

Pro další kroky badání vybízejí závěry k formulaci další hypotézy, že hlavní argumentační rysy de/legitimizace restitucí jsou zprava i zleva paradoxně velmi obdobné. Jinak řečeno politika transformace je vládou i komunisty či levicovými subjekty

symbolicky sdílena, působí jako foucaultovská „politická technologie“ jako neutrální objektivní, vědecká a instrumentální procedura. I „otec reformy“ a privatizace Václav Klaus označuje restituce a rehabilitace (všechna „re“) za „nestandardní postupy“, které reformu jako ustavení trhu jen brzdí a komplikují. Původní sociálně inženýrský projekt ekonomické reformy s nimi nepočítá, jsou zřejmě plodem lidové sociologie, jsou soudy zdravého rozumu a politiky kolektivní paměti. Ostatně prvními subjekty, které po listopadu toto samozřejmé očekávání, že se vrátí, co bylo sebráno, vyjadřují, jsou i v Rudém právu (i v dalších sledovaných médiích, jak je uvedeno v Příloze 1) obyčejní občané či souhrnně veřejné mínění, nikoli novináři, politici.

Studie svým způsobem vypovídá i o tom, jak se komunisté, resp. subjekty s komunistickou minulostí, veřejně strategicky vyrovnávali s vlastní minulostí tím, jak po revoluci rekonstruovali skupinovou historii jako součást historie celé společnosti a strategicky užívali k projekci a produkci nové kolektivní identity. Příběh vlastní minulosti, tak jak je v textech Rudého práva vyprávěn, je v kontextu události znárodnění a devastace kolektivně sebevyvíňující, kombinovaný s takovou politikou paměti, která prakticky morálně zdůvodňuje nutnost neohlížet se, *nehřabat se v minulosti*, nenapravovat křivdy více, než je morálně nezbytné a aktuálně ekonomicky únosné. Diskurs se vyrovnává s akty retroaktivní spravedlnosti: diskvalifikací (kádrů), retribucí (rehabilitace) a majetkovou restitucí (Offe 1996). Rudé právo důsledně diskursivně pacifikuje a vymisťuje z prostoru listu již nastolené politické a veřejné agendy, jako je politický diskurs, který reprezentuje Václav Benda ve svém návrhu zákona, který interpretuje křivdy určené k nápravě (restituci) kriminálně. V duchu McAdamsovy typologie přechodových spravedlností restituci tedy kontextualizuje v duchu „criminal justice“. Definuje záležitost jako lidské zavinění odnětí majetku a jako neoprávněné přivlastnění (cui male) jedněch na úkor druhých a v jejich neprospěch. Tato interpretační schémata a kategorizace navržená Bendou a dalšími poslanci jsou diskursivními praktikami uplatňovanými redaktory Rudého práva naopak blokována a z diskursivního pole novin vylučována. V optice Rudého práva jde v kauze restituce jen a jen dobrou vůli občanů a rozhodnutí jejich nové vlády částečně kompenzovat alespoň některé újmy a křivdy. Křivdy sice nikým konkrétním nezaviněné, které se ale dnes projevují jako pocity křivdy a politické požadavky obyvatel na navrácení majetku. Jedná se o čistě morální postoj celku (národa) a jeho vlády vyjadřující ochotu tuto újmu uznat a napravit, a to na účet nás všech (nikoli na úkor konkrétních viníků, kteří si neoprávněně majetek druhých přivlastnili a profitovali z něj).

Retroaktivní spravedlnostní akty nápravy minulosti, interpretuje diskurs Rudého práva jako v zásadě aktuálně nespravedlivé, neboť v případě kádrů jsou diskriminací, v případě restitucí jsou ekonomickou zátěží a překážkou na cestě celku vpřed. Argumentují pro omezenou restaurativní nápravu orientovanou pouze na finanční kompen-

zaci obětí křivd. Vylučují možnost a smysluplnost identifikace konkrétních viníků a stanovení míry jejich odpovědnosti. Viníkem systémových efektů (zničená ekonomika, zlomení lidí, diskriminované skupiny... apod.) je předpokladově (i explicitě) systém či systémová *deformace* způsobená *stalinismem*. Komunisté a levicové síly se tak ústy svého tisku nedistancují od minulého režimu jako projektu, ale od jeho deformace, která je důsledkem především vnějšího tlaku *stalinismu* a jeho neblahých *metod*.

Uznání křivd a odškodnění za majetkové újmy představuje spíše dobrou vůli veřejnosti (včetně komunistické levice), morální závazek nového systému.

Při projektování cesty vpřed diskursy Rudého práva komunistickou minulost vykázanou na smetiště dějin jako staré harampádí, paradoxně strategicky samy hojně užívají jako memento, jako poučný zdroj výzvy k distancování se od ní a k morálním apelům, zejména ve smyslu „nebuďme jako oni“ (komunisté), neopakujme staré fatální chyby, nevolme stejné cesty a prostředky. Novináři a texty však zpravidla nevy-slovují MY, nezahrnují se do kategorie (komunisté či levičáci, jak to stojí v podtitulu listu), ani do stejné kategorie se čtenáři. Pak by totiž apel zněl absurdně: „Nebuďme jako (jsme byli) My“.

ZÁVĚR

...privatizace už sama o sobě je výrazem až demonstrativní demokratičnosti.

(Tomáš Ježek)

A udělalo se to tím nejplebejtějším způsobem, podílet se mohl každý...

(Jan Ruml)

Na závěr⁶⁸

Brzy po Listopadu se důležitým předmětem veřejné debaty stávají otázky restitucí, které do veřejného politického a mediálního diskursu vnáší hlas lidu, který žádá, aby křivdy napáchané komunismem byly napraveny a aby bylo lidem vráceno to, „co bylo komunisty ukradeno“.

Téma restitucí bylo k analýze po-revolučního diskursu vybráno nejen proto, že je sociologií neprávem opomíjeným aspektem studia transformace. Zajímaly mne také jako případ-příklad (evidence) paměťového diskursu komunistické minulosti, neboť se jedná o křivdy spáchané za komunismu a v důsledku komunistických mocenských aktů. Předmětem mého výzkumného zájmu byla mimo jiné otázka dis/kontinuity diskursu a kolektivní paměti (dosud) komunistických aktérů, otázka proměn postoje k vlastní minulosti a jejímu přehodnocení a ochota k odčinění křivd, které tato minulost přinesla, jak po tom v po-revoluční době volá zdola onen vox populi. Ke studiu politiky paměti, která je ústředním rysem veřejného restitučního diskursu, bylo vybráno masové médium, které jako jediné těsně po revoluci 1989 reprezentovalo komunistický-stranický tisk – Rudé právo. Položila jsem si otázku, jak se tento komunistický subjekt, stranický-komunistický list, s restituční výzvou, která otevírá právě komunistickou minulost a požaduje její nápravu, rétoricky vyrovná. Jedná se přece o subjekt, který z hlediska oné lidové logiky sedí na lavici spolu s obžalovanými „komunisty, kteří to lidem ukradli“.

Kritická diskursivní analýza restitučního diskursu tohoto listu v průběhu roku 1990 kombinovaná s rámcovou analýzou tvoří jádro disertační práce a obsah druhé části – TEXTY.

Zde jsou detailně a systematicky rekonstruovány způsoby nastolování a krystalizace restituční agendy během roku nula (*agenda setting, priming*) a zkoumány dis-

⁶⁸ Dovolím si vyhnout se do jisté míry opětovnému shrnutí obsahu obou částí, které je uvedeno na konci každé z nich a laskavý čtenář si je může jednoduše vyhledat. Raději se pokusím zasadit nálezy do dnes již historického kontextu doby a dát je do souvislosti se záměry práce, které se mi podařilo naplnit jen do jisté míry. Výzkum, jak už to bývá, řadu nových linií badání spíše otevřel.

kursivní praktiky, postupy a rétorické prostředky, jakými je téma postupně zpracováváno, a také to, jak je dáváno do kontextu s jinými tématy – zapojováno do jiných diskursů.

V diskursivním prostoru Rudého práva v roce nula operovaly (vede okrajového diskursu samotných restitucí) následující diskursy: Zase kádrování, družstva nerozbit, soutěž vlastnických forem a reforma. Tyto čtyři diskursy dávají své ústřední téma do souvislosti s restitucemi a jsou rámcovány převážně spravedlnostně. Mnohé z těchto diskursů, které tak či onak intertextově přispívají k diskursu restitucí, se navzájem často nenápadně podepírají jako příslovečné garfinkelovské praktiky do ruky si hrající. Praxe tohoto tichého společenství se projevuje zejména podporou diskursů, které hájí pluralitu vlastnických forem proti soukromému vlastnictví jako universální formě privatizace, proti formě, která je spojována právě s restitucemi. Tím, jak se vzájemně argumentačně posilují diskursy – družstva nerozbit, soutěž vlastnických forem a reforma – nepřímo oslabují legitimitu restitucí.

Kategorizační hrou je restituce redukována na návrat soukromého vlastnictví v extrémně úzkém smyslu vlastnictví osobního (či rodinného). Restituce ostatních vlastnických oprávnění – jako jsou restituce obecní, spolkové a jiné navrácení historického vlastnictví – jsou ze symbolických hranic restitucí kategorizační hrou systematicky vylučovány. Restitucím je od počátku přisuzován morální význam, kdežto jejich ekonomický (re-privatizační) význam je zpochybňován a marginalizován.

Restituční agenda je prakticky výhradně spravedlnostně a historicky rámcována. V pojmech sociologie paměti je restituce na stránkách deníku od počátku definována a formátována jako retrospektivní či přechodová spravedlnost. Ke generování základních formálních rysů spravedlnostního rámce z celku všech textů k restituční spravedlnosti za uvedené roční období byla proto využita Boltanskiho a Thévenotova teorie spravedlnostního rámcování, která se na rozdíl od jiných teoretických schémat ukázala jako jedinečně přiměřená povaze předmětu. Formalizovanou rekonstrukci scénáře restituční spravedlnosti podle Rudého práva pak shrnuji formou ideálně typizovaného příběhu dramatu o dvou dějstvích: Jak se křivdy staly a Jak se budou napravovat.

V první, diagnostické části rekonstruovaného spravedlnostního scénáře jak se křivdy staly ukazují, jak je toto hledání spravedlivé nápravy křivd, které byly spáchány za komunismu, zapojeno do příběhů o minulosti, kterými je křivda, vina, nutnost a forma nápravy zdůvodňována. Přestože křivdy nejsou jako historický fakt zpochybňeny, odpovědnost za ně není hledána a vyvozována, a to ani na úrovni osobní, ani kolektivní. Křivdy a škody způsobil ten systém, ten režim, ten komunismus. Rekonstrukce druhé, prognostické části spravedlnostního scénáře pojednává o budoucí nápravě minulých křivd.

Toto dějství je jako celek jedním velkým varováním před tím, jak by tato náprava minulých křivd mohla, či nutně musela způsobit křivdy nové a jak by takovým odčiněním trpěli nevinní, a de facto by byli poškozeni všichni občané. Restituce jako nápravy křivd tedy – podle tohoto scénáře Rudého práva, který se postupně v průběhu sledovaného roku rozvíjí – nejsou spravedlivým řešením, jsou implicitně delegitimovány jako obecně nespravedlivé. Nic na tom nemění explicitní uznání, že křivdy se (za komunismu) staly, je správné je napravit, že restituce mají jistý morální význam. Jako řešení dilematu nemožnosti napravit křivdy aniž by byly páčány další, které je předkládáno jako objektivní fakt, je vznášen veřejný nárok na omezení rozsahu a obsahu odškodnění.

Druhým zásadním způsobem delegitimizace restitucí a zpochybnění jejich spravedlnosti je napojení levicového diskursu restitucí na diskurs ekonomické reformy na podzim roku 1990, kdy je diskurs restituce na stránkách Rudého práva vlastně přerámčován diskursem reformy. Restituční spravedlnost je diskursivně podřazena a podřízena spravedlnostnímu režimu tržní (ekonomické) reformy, která je reprezentována jako universálnější, všeobecnější a férovější scénář re-privatizace, jejíž nutnost spolu s deetatizací není nikým v té době zásadně zpochybnována.

Vyšší dobro reformy je v deníku Rudé právo zdůvodňováno tím, že tržní reforma je založená na rovnosti šancí – vlastnických a podnikatelských šancí pro všechny občany. Těm budou rovnostářsky, tím nejplebejtější způsobem, jak říká i disident Ruml, rozdány kupóny. Reforma je deníkem předkládána jako perspektivní, nadějně řešení, které nabízí právě na startu tržní ekonomiky „rovné šance na prosperitu a vzestup všem občanům.

Reforma je tak deníkem re-prezentována jako universální, kdežto restituce jako partikulární. O naplnění šancí se pak postará volný trh, který je prezentován jako objektivní, nepolitický, férový spravedlnostní mechanismus. Reforma povede k trhu hned, rychle, zatímco restituce nástup trhu zbrzdí, a oddálí tak všeobecnou celonárodní prosperitu.

Režim, komunismus, je koncipován jako živelní katastrofa, která postihla de fakto všechny občany. Všichni jsme trpěli ekonomickým zaostáváním, které bylo všeobecnou hanbou a křivdou. Všichni si zasloužíme dostat druhou šanci, kterou je po zkušenosti s neefektivním plánovaným, plně zestátněným hospodářstvím, jen a jen trh. Privatizace a volný trh, do jehož fungování se nijak nezasahuje, je na příkladu negativní kolektivní zkušenosti s komunistickým úplným zestátněním a zrušením soukromého vlastnictví prezentován jako jediná historicky možná a zákonitá alternativa.

V těchto všech a dalších ideologických rysech se levicový diskurs Rudého práva úspěšně napojuje na dominantní politický diskurs Klausových radikálních reforem. Restituční a reformní diskurs Rudého práva úspěšně kolonizuje tehdejší dominantní (he-

gemonní) politický diskurs radikální ekonomické reformy a neoliberální diskurs trhu bez přívlasků.

Návrh reformy získává také bezvýhradnou podporu vedoucích politických sil Občanského fóra, které reformu a privatizaci takticky zvolily za základ image a volebního programu OF, a to právě na základě výzkumu veřejného mínění (Novák 1993, Strmiska 1993).

Rudé právo uzavírá s dominantním diskursem reformy a její variantou bez přívlasků ideologické spojenectví proti restituci právě v době, kdy jsou restituce již částečně uzákoněny a hovoří se o jejich rozšíření – tehdy se také tržní (ekonomická) reforma stává zákonem. V září je ve Federálním shromáždění ČSFR projednán výsledný scénář reformy. V této době, jak ukazují dobové výzkumy veřejného mínění, získává připravovaná radikální ekonomická reforma, personifikovaná jejím otcem Václavem Klausem, takřka bezvýhradnou podporu (české) veřejnosti. Jenomže i restituce mají v této době masovou podporu veřejnosti, až na restituce církevní a šlechtické (Strmiska 1993). Restituční požadavky jsou ovšem aktivním politickým vyjádřením praktického zájmu skupin lidí: Sekundární analýzy dobových statistik naznačují, že se restituce (majetkové restituce) dotkly přímo osudu pětiny až třetiny obyvatel ČR (a ČSFR). Odhad společenského rozsahu a dosahu procesu počítal s miliony lidí – až s třetinou restitucemi „zasažené populace (Tuček 1996).⁷⁹

Obě formy privatizační ideologie, reforma i restituce, tedy v této době mají jak dobré zázemí v politických kruzích, tak také podporu široké veřejnosti.

Na podzim roku 1990, kdy je restituce podřízena režimu reformy, se rovněž odehrává důležitá institucionální změna, jíž je privatizace Rudého práva a odtržení listu od KSČ. Rudé právo se již neprezentuje jako komunistický, stranický deník, ale už jen jako Levicový list. Je tedy završen přerod identity Rudého práva v nestranický a nekomunistický, nezávislý list, který je s návrhem tržní reformy v podstatě v konsenzu, ačkoli do té doby stranil méně radikální variantě. Tu v deníku zosobňoval Valtr Komárek (nikoli její tvůrce a předkladatel Vlasák). Pozvolnější, dvoustupňová a méně radikální reforma byla v průběhu roku propagována řadou osmašedesátníků, jako například Otou Šikem, kteří na stránkách Rudého práva stále upomínali, že re-privatizace a zavedení tržního hospodářství jsou také integrální součástí komunistické reformní tradice.

Politika transformace a privatizace je vládou i novinami symbolicky sdílena, působí jako foucaultovská politická technologie, jako neutrální objektivní, vědecká a instrumentální procedura.

⁷⁹ Výzkum veřejného mínění tehdy odkazoval k vysokému konsenzu v otázce navracení – také více než třetina občanů pro celou ČSFR (sic!) i ve srovnání s ostatními post-socialistickými zeměmi (Kende1993). Důsaznost restitučního aktu souvisí jak s historickým vývojem, tak s jeho sociální reflexí (tradováním), s životností této kolektivní paměti a jejím „užíváním“ a „politikou“.

Rovněž „otec reformy“ a privatizace Václav Klaus označuje restituce a rehabilitace (všechna „re“) za nestandardní postupy, které reformu ve smyslu ustavení trhu jen brzdí a komplikují. Původní sociálně-inženýrský projekt ekonomické reformy s nimi nepočítá, jsou zřejmě plodem lidové sociologie, jsou soudy zdravého rozumu a politiky kolektivní paměti.

Privatizační ideologie představuje v této revoluční době bezesporu jádro transformačních či přerodových mýtů (Kabele 1998: 330–339). Zdá se však, že trh se nestal jen mytickým pomocníkem hrdiny, ale také tichým společníkem předpokládaného antihrdiny a rovněž arbitrem, který usmírjuje obě strany předpokládaného sporu – (bývalé) komunisty a „pravicové liberály“.

„Přitom právě privatizační mýtus je mýtem, pomocí něhož si privatiéři zprivatizovali samu listopadovou revoluci: ex post lidem věrohodně vysvětlili, proč a za co tenkrát cinkali klíči, takže prvním z mužů Listopadu se stal Klaus.“ (Matocha 200: 73)

Konstrukční podobnost klausovské neoliberální privatizační ideologie a levicové či komunistické privatizační ideologie, jak ji re-prezentuje a využívá k omezení legitimacy restitucí Rudé právo, je pozoruhodná. Podobnost konstrukce, kterou zaznamenávají mnozí badatelé, by si jistě zasloužila podrobný komparativní výzkum různých variant reformy, restituce a politických identit a pozic jejich stoupců. Možná bychom se tak posunuli dál k zodpovězení (p)ostkomunistické varianty Možného otázky: „Proč tak nesnadno?“

*Komunisté mlčí nebo souhlasí. Tahle státotvorná politika se mi zdá chybná.
Strana si ještě nezvykla, že se z ústavou garantovaného místa ve státě dostala do opozice...
Neuvědomila si všechny výhody, taktické, operativní i strategické, které plynou z opozičního postavení v okamžiku, kdy hrozí hospodářské potíže, růst sociálního napětí.“
(Miroslav Štěpán)*

Texty v kontextech, aneb kdopak to mluví?

Moje rekonstrukce postupů a sociálních praktik deníku Rudé právo jako kolektivní instituční identity si kladla za cíl demaskovat symbolické operace moci. Moc takového subjektu bývá často předpokládána jako pouhá bezmoc poražených revolucí. Položila jsem si však zdánlivě banální otázku: Kdopak to mluví? – A odpověď byla nasnadě: Přece Rudé právo, které má svou identitu vrytou do tváře.

Samozřejmě předpoklady o identitách zdrojů pomluv jsou však, jak se v průběhu výzkumu ukázalo, zrádné.

Tváříme se, že už přece víme, co to je komunismus, komunisté a co znamená komunistické, místo abychom vážně začali zkoumat, jak je někdo či něco komunistickým či jakým způsobem se někdo či něco stává ne/komunistickým, jak nabádá Konopásek (1999). Jakými praktikami a způsoby nabývají lidé, ideje a věci komunistických identit a charakteristik a kdy a jak jsou symbolicky umisťováni v kategorii komunistický. Snažím se mít na paměti komunismus, který je zde přítomen, a nejen ten, který tu byl, jak upomíná Mayer (2004). A učím se slovo užívat v plurálu, mluvit o komunismech a kapitalismech, jak radí Alan (1999). A myslet kontinuity a diskontinuity spolu a v procesu a uvažovat o identitách jako o něčem, co ustavičně prakticky děláme, předvádíme a dosahujeme. Mnohdy se musí změnit mnohé, ne-li vše, aby se nemuselo nic zásadního změnit, jak říká hrdina románu Gepard.

Otázka po sociální identitě listu Rudé právo není totiž zejména v onom po-revolučním období vůbec samozřejmá. Bránila jsem se používat tuto deklarovanou či tradovanou komunistickou identitu jako nezávislou proměnnou, jako zdroj bezpochyby komunistických diskursů, názorů a idejí, jak to bývá zvykem. Nechtěla jsem následovat ty, kteří se spokojují s tím, co je psáno v tiráži či na titulní straně. Pak by bylo možné brát list jednoduše jako stranický a komunistický do listopadu 1990, a pak zase jako mávnutím kouzelného proutku jako soukromý a levicový, jak se sám zdroj na titulní straně označuje a prezentuje čtenářům.

Bylo by to sice pohodlné, ale k objasnění oné bergerovské otázky – zda takové subjekty promluvy, jako Rudé právo po Listopadu, symbolicky kapitulovaly, resistovaly, nebo jaké jiné strategie používaly – by to nepomohlo.

Proto se po identitě deníku ptám spíše těmito otázkami: Jako kdo tento institucionalizovaný subjekt mluví a jedná? Jménem koho? Zkoumám prostředky a procedury re-konstrukce identity deníku, který během roku nula provádí a symbolicky předvádí konversi – doslova obrácení – své identity. Transformuje svou politickou identitu ze stranického a komunistického listu, který je součástí mezinárodního dělnického hnutí a který se hlásí k odkazu marx-leninismu, v list nestranický, národní, definující svou politickou orientaci jako levicovou, nekomunistickou. Institucionální a ekonomické charakteristiky deníku se v této revoluci v revoluci také zásadně během několika měsíců proměňují. List se z orgánu a majetku ÚV KSČ, který má být znárodněn, mění v nezávislý soukromý majetek (části) redaktorů, když je tiše privatizován. List obrací list za rolí komunistického propagandisty a stranického ideologa ve zpravodajský deník a veřejně tuto sebe-proměnu předvádí. Identitní obrat se do velké míry odehrává na stránkách Rudého práva před zraky čtenářstva. I noviny hrají divadlo, ale mají k tomu vlastní divadelní scénu, na které řídí dojmy předkládáním obrazů a reprezentací sebe sama a inscenují vlastní přerod. Jako masové médium vládne list tzv. přístupovou mocí, mocí ovlivňovat myšlení a názory veřejnosti.

Rudé právo v roce nula tedy bojuje o svou novou ne-komunistickou politickou identitu zdánlivě paradoxně především na poli (komunistické) minulosti. Prakticky hned od listopadu buduje svůj nový obraz na ostentativním rozchodu s ní, mimo jiné veřejným aktem omluvy za svůj podíl na této neblahé minulosti, kdy jako hlásná trouba KSČ, přispívalo k atmosféře oné doby. Politika lítosti Rudého práva, provozovaná na vlastních stránkách, je také prostředkem symbolické distance listu od svého tradičního vlastníka – od Komunistické strany, která podobný sebe-kritický postoj k vlastní minulosti nezaujímá, a dokonce si ponechává svůj název. Tyto postojové difference mezi listem strany a stranou samotnou dává deník veřejnosti průběžně najevo, poukazuje na rozdílnost pozice listu a strany právě na ne/odpovědném vztahu ke komunistické minulosti. Zdůrazňují, že re-representace a obrazy komunistické minulosti nepovažují v duchu sociologie paměti za pouhý prostředek či zdroj mocenských bojů, ale zkoumám je jako integrální součást definičních a sebedefiničních bojů a mocenského soupeření.

Mezi stranou a jejím listem jsou prostřednictvím článků, které publikuje, průběžně vytyčovány symbolické hranice, v jejichž základu leží právě minulost. Přerod své identity noviny po celé sledované období signalizují také změnou symboliky a designu listu: Rudé právo několikrát změnil název, podtitul, měnil se tiráž, grafika, formát, složení redakce, vedení, rozsah novin a další rysy, z nichž mnohé dosud symbolizovaly prominentní postavení listu na mediálním poli za socialismu, jako třeba velký formát listu (world format).

Proces symbolického přerodu začíná být patrný již v únoru 1990, kdy dochází ke stržení standard mezinárodního komunistického hnutí – vypuštění hesla Proletáři všech zemí spojte se!, pokračuje odstraněním údaje, že list je tiskový Orgán ÚV KSČ. Příslavný bod obratu nastává na podzim téhož roku, po divoké privatizaci listu, úplným vyhlášením nezávislosti deníku na dosavadním vlastníku, Komunistické straně. List – jak je ex post facto čtenářstvu oznámeno – vydává soukromá společnost Borgis a. s., a v jeho záhlaví stojí Rudé právo Levicový list. Kontinuitu s vlastní (komunistickou stranickou) tradicí již signalizuje jen titul listu, respektive přívlastek rudé. Právě z důvodu potřeby naprosto přerušit onu rudou kontinuitu je název o čtyři roky později změněn na pouhé Právo bez přívlastku.

Analýza tohoto řízeného procesu konverze identity listu demonstruje, jak diskursivní symbolické veřejné akty na stránkách vlastních novin připravují půdu sociálnímu jednání neveřejnému a nezveřejňovanému (a nezřídka i nezveřejnitelnému), jakým je převedení majetku, značky a oprávnění vydávat a distribuovat noviny, čímž si noviny udržují dosavadní čtenáře a získávají nové, neboť se již pohybují v tržním prostředí.

Revoluční proměna identity Rudého práva v ono Bílé právo, jak mu posměšně v oné převratné době přezdívá Miroslav Štěpán, nebyla jen jakousi pasivní obrannou adaptací.

Nepředstavovala jen ustoupení tlakům doby a revolučním politickým změnám prostředí, které po pádu režimu prudce devalvovaly prestiž deníku a ohrožovaly zpočátku roku 1990 nejspíše i samu jeho existenci. Nebyla zřejmě ani jen jakýmsi dočasnými mikry, ani onou kapitulací anebo smlouváním. Byla aktivní kolektivní strategií a taktikou, kterou byl za cesty po moři nejen měněn kurs plavby, kdy se loď odpojila od své mateřské flotily, ale plavidlo bylo také na vodě během cesty od základu přestavěno, byl dosazen jiný kapitán a část posádky opustila loď v záchranném člunu. Věřím, že tak jako já, i mnozí pasažéři si to plně uvědomili, až když nad lodí jednoho dne zavlála jiná vlajka, loď měla jiný nátěr a nesla nové jméno, což bylo ovšem od počátku účelem této strategie postupných kroků metodou zkusme a uvidíme... (Šmídová 2009a).

Cílem rekonstrukce sociálních kontextů spolu s texty (diskursem), které jsou v těchto kontextech vytvářeny, bylo akcentovat, jak se v mnohých konfliktech charakteristiky těch, kteří vedou debatu o sporné události, během konfliktu mění – podobně jak to dokládá zmíněný Boltanski a Thévenot – a demonstrovat to také na vývoji veřejného sporu o restituce a reformu. Ukázat, že identity, pozice a role aktérů nejsou danosti, ale neustálý proces identifikace, kategorizací a zaujímání pozic v sociálním prostoru a demonstrovat, jak je změny dosahováno i zásluhou vlastní symbolické práce a veřejné sebe-prezentace pro ty revolucí poražené, když dále vládnou symbolickou mocí a mají přístup do veřejné debaty.

...otázka zní pouze takto: buržoasní, nebo socialistická ideologie. Třetí cesty není...

(Vladimír Iljič Lenin)

„Přistoupíme-li na tento způsob myšlení, jsme dočista bezbranní vůči náporu falešných dichotomií, jimiž je zabydlena totalitní propaganda. Můžeme jen bezmocně přihlížet, jak je skutečnost trhána na kusy nejrůznějšími „buď-anebo.“

A tak to jde napořád: Buď realita, nebo iluze: buď řád, nebo anarchie, buď živelnost, nebo zákonitost, buď národ, anebo židé...

Není absurdity, před níž by se toto běsnění zastavilo.“

(Petr Fidelius)

Post scriptum

Odpověď na otázku, zda jde o komunistický zdroj (producenta) diskursu restitucí a reformy, nezní v duchu totalitního myšlení buď ano – nebo ne. A pokud nad ní chceme rozvažovat i z hlediska textů, které Rudé právo v tomto období produkuje, pak opět musíme přemýšlet v jakém smyslu, kdy, jak a pro koho je řeč Rudého práva (stále, dále, znovu...) komunistická, totalitně propagandistická, jak ji nazývá a demaskuje její pravidla hry Fidelius (1998, 2000). Které rysy stylu řeči a ideologie Rudého práva v roce

nula svědčí pro, a které proti kontinuitě tohoto subjektu promluv s vlastní diskursivní historií?

Explicitně se od vlastní sociální i diskursivní historie, jak víme, redaktoři kolektivně distancují. Chtějí dělat zpravodajství, nikoli propagandu, a zasvěcují svou práci budování demokracie. V otázkách tržní reformy a restituce jako nesystémového řešení se Rudé právo až obdivuhodně shoduje s pravicí a neoliberálem Klausem i jeho souvěrci. Mezi těmi, kdo se prezentují jako pravicové a komunistické či levicové subjekty, však během debaty nedochází k onomu těžce vyjednanému a křehkému kompromisu, o kterém mluví Boltanski, kdy účastníci spravedlnostního sporu řeší spornou záležitost (zde de-etatizaci a re-privatizaci) v odlišných výkladových rámcích, ale nakonec se přece jen shodnou na nějakém tom společném dobru a kompromisním dočasném řešení. Přitom si každý účastník podrží svou perspektivu a svou spravedlnostní optiku (Boltanski 1991). Zde však, zdá se, obě strany sporu definují situaci obdobně, používají analogické (ba stejné) argumentační postupy a vzorce legitimizace reformy i delegitimizace restituce. Vycházejí dokonce ze stejných předpokladů. Podpora tržní reformy ze strany diskursu Rudého práva nezní mnoha falešnými tóny, rozhodně ne více než jiné texty a diskursy Rudého práva v té době, i když je zjevně strategickým manévrem příklonu k vítěznému dominantnímu (hegemonnímu) diskursu a bezesporu také případem kolonizace a využití populárního diskursu ve svůj prospěch. Pravda, Rudé právo musí do jisté míry změnit obsah onoho tradičního komunistického docta, nezdá se to ale být nijak složité. Nejedná se o žádné ideologické a rétorické salto mortale. Redaktoři nemyslí nijak zvlášť nově, i když mluví o nových agendách a novým jazykem. Deník své rétorické strategie, koncepty a schémata (rámce) nijak zásadně nemění, ačkoli to tak na první pohled vypadá: trh zrušit – trh zavést, universální společenské vlastnictví – tržní soutěž vlastnických forem, zestátnění – odstátnění. Při bližším pohledu na způsob konceptualizace a argumentace tomu není tak, jak se to na první pohled jeví: nedochází na onu diskursivní (symbolickou) totální rezignaci a na totální zřeknutí se dosavadní věrouky. Výsledek, význam měřený znaménkem plus/minus, je sice zdánlivě často právě opačný – od tvrzení trh a privatizace nepřivedí spravedlnost se sice posunuje k opačnému tvrzení, trh a privatizace přivedí spravedlivý řád –, ale způsob argumentace a pravidla řečových her zůstávají stále stejná, jak je známe z Kojzarových úvodníků. Jen se zahalují do nového jazyka a spojují s vítěznými reformními mytémy.

Pro diskursivní strategie, kterými deník staví reformu proti restituci, jsou totiž nadále typické ony tradiční rysy řeči komunistické moci, jak ji nazývá Fidelius (1998): ono buď – anebo, ono rozdělování skutečnosti místo rozlišování a následná totalizace od skutečnosti oddělené skutečnosti, ony podivné pojmové slepence a další a další rétorické ideologické postupy. Konceptuálně je listem nadále jako východisko uvažování

užíván onen ekonomismus, ony objektivní historické zákonitosti, které jsou podobny přírodním zákonům, které nelze obcházet, ony reformní prostředky, pojaté jen instrumentálně jako čisté technologie v rukou odborníků, ono hlásání poučení z minulosti těmi, kdo pochopili její zákonitosti, ač tím, že je porušili...

Nebudu pokračovat ve výčtu ideologických schémat. Jejich podobnost s klausovským duchem radikálních reforem bez přívlastku by bylo nutno prověřit dalším, komparativním výzkumem. Varianty transformačních mýtů a privatizačních ideologií by bylo potřeba podrobit další rekonstrukci z hlediska užitých konstrukčních postupů, abychom přešli od hypotéz k jejich podložení evidencemi o tom, zda jsou v principu vystavěny stejnými diskursivními postupy na stejných principech, a zodpovědně (nikoli intuitivně) zodpovědět otázku, zda jsou analogicky legitimizovány, ať zprava, zleva, či odjinud.

Takto lze na základě dosavadní analýzy jedné varianty diskursu restituce a reformy hypotézu pouze vyslovit: Jde zřejmě o případ, kdy strany vedou veřejně spory o jakési obsahové detaily (které jsou nadto často scholastické povahy, tak jako zmíněný spor o to, zda na trhu soutěží vlastnické formy či jen soukromí vlastníci mezi sebou), a přitom zásadní konstrukční principy a rámce tvrzení obou proti-stran jsou analogické, kompatibilní nebo dokonce skoro stejné, jen překládané do dvou různých nářečí a artikulované s jinými akcenty. Identity odvozované od komunistické minulosti tak mohou sloužit spíše jako nástroj delegitimizace protivníka ad personam či ad hominem a jsou nako nec spíše ritualizovaným předváděním politického boje, než aby byly odkazem k principiálně odlišnému politickému a ideovému programu anebo kvalitativně odlišné duchovní perspektivě, k jinému světónázoru (Fidelius 2000). Podobné podezření, že mocenské soupeření je jen divadlo, vzbudila ve veřejnosti později slavná opoziční smlouva levice s pravicí. Budí je však i ve mně – jako systematickém metodickém čtenáři – revoluční diskurs, kdy na stránkách po-revolučních novin, tedy nejen na stránkách Rudého práva, panuje naprosto nerevoluční názorový konsensus ve zcela základních politických otázkách, který podle Strmisky souvisí s tendencí české společnosti ke konformitě a podřízení se zájmu celku, ale který zároveň oslabuje odpovědnost za rozhodnutí na počátku transformace (srov. Strmiska 1993).

Rudé právo, jak dokládá výzkum diskursu tohoto deníku, v po-revoluční době radikálně mění jazyk. Rekonstruované rétorické strategie legitimizace však vykazují značnou kontinuitu s komunistickou historií diskursivní praxe rudého Rudého práva. Příkladem může být zmíněný ontologický gerymandering nebo osvědčená těrková technika, která v kontextu křivd, které napáchalo komunistické znárodnění, slouží k vyvinění komunistů jako jedinců i skupiny a jako strany, která zpětně jako první rozezná své chyby

a omyly a snaží se je napravit a referuje tak vždy jen o chybách napravených, jak o ní píše Fidelius v souvislosti s metodickou manipulací nepohodlnými dějinami období kultu osobnosti a stalinské krutovlády v Pohádce o Stalinovi (1998). Také kouzlení s pojmy – jak je ukázáno na příkladu jaderné redukce pojmu soukromé vlastnictví jako jádra restituce ve smyslu navrácení, a vůbec ono vytváření podivuhodných pojmových slepenců, jak to diagnostikuje Fidelius v Řeči komunistické moci (1998) – nese nese smazatelné stopy marx-leninské scholastiky, jak o tom mluví Alan.

Kde a jak k tomuto způsobu řeči a tedy myšlení, které je výrazným rysem transformační mytologie a privatizační ideologie, přišli tito odpůrci marx-leninské politické ekonomie socialismu, tito neoliberalní politici? Těžko říci. Kde k tomuto myšlení v této řeči přišla česká veřejnost, bez ohledu na to, zda se hlásila k levici, středu či pravici, která se privatizační ideologií nechala dobrovolně unést a svést, aby pak, když již byly vidět výsledky realizace tohoto smělého projektu české cesty, podlehla blbé náladě, kocovině, je také otázkou, kterou si asi nebudu klást jen já sama.

Zakopaný pes je možná tam, kam ukazuje Petr Fidelius, který říká, že člověk může selhat nejen tak, že přijme s optikou i obsah propagandy, ale že „člověk může selhat i tím způsobem, že obsah odmítne, ale podrží optiku. Tak se vysvětluje, že i zapřísáhlý odpůrce totalitního establishmentu může (třeba nevědomky) sdílet jeho, „duchovní“ perspektivu.“ (Fidelius 2000: 90).

RESUMÉ

Restitution Identity in the *Rudé Právo* and Restitution of the *Rudé Právo* Identity in Year Zero (1990). CDA of the property restitution discourse and the rhetorical strategies for constructing the justification of and (de)legitimizing property restitution.

This dissertation analyses the mass media (the Czech communist press) discourse of property restitutions one year after the revolution of 1989. The author is inspired by the approaches and procedures of Critical Discourse Analysis in investigating the discursive and extra-discursive practices of the communist/left wing newspaper *Rudé Právo*. From the perspective of symbolic power as control, she analyzes the newspaper text as well as the social context in which the text was produced. She reconstructs the institutional and organizational transitions of the *Rudé Právo* daily, whose social position and identity changed radically during 1990, from a Communist Party affiliated newspaper to a private left-wing newspaper. In a Section entitled CONTEXTS, she introduces the ways changes in the newspaper's context were controlled. Her goal is to shed light upon the actions leading to the newspaper's changing social position and identity conversion during 1990.

The Section entitled TEXTS represents the dissertation's core. Here the author analyzes the establishment of the restitution media agenda ("agenda setting", "priming") but also the discursive practices and rhetorical strategies for presenting, designing, or "framing" agendas and contents. Restitutions are selected as a case study, example, and evidence of retrospective discourse about the communist past because they represent the injustices done during communism and as a result of communist power actions. The analysis also focuses on the issues of rhetorical (dis)continuity and actors' attitudes to their own past, including the ways to rectify or remedy it. That is why the author chooses the *Rudé Právo* as the only mass media outlet affiliated with the communist party after the revolution.

The author links a discursive, narrative, and recursive frame analysis of the Czech communist press with the Boltanski and Thévenot theory of justice and the theory of retrospective/transitional justice. The author describes the establishment of the restitution agenda and successive crystallization of the restitution discourse during "year zero" after November 1989. She also observes the discursive area on a more general scale, i.e., in the economic reform and transformation discourse.

In addition, she analyses the media representation of restitutions intertextually, in the contexts of interrelated or competing discourses of justice: “the old structures”, “competition between ownership forms”, “breakdown of co-operative farms (JZD)”, and “economic reform”.

The key scenario for constructing the restitution discourse found in the text sample is represented by the “justice frame” of property restitutions. The Boltanski and Thévenot theory is used to generate the basic formal features of the justice frame from the total population of justice-related texts in the one-year period. In this way, the author formally reconstructs the *Rudé Právo*-style restitution justice scenario by telling a short story or drama that consists of two chapters: (1) how the injustices were done and (2) how they are going to be remedied.

In the first, diagnostic chapter of the reconstructed justice scenario on how the injustices were done, the search for legitimate remedies to communist-era injustices is linked with stories of the past in which injustice, guilt, and the necessity and form of remedy are justified (justifier stories). While injustices as historic facts were not put in question, responsibility for them is sought or inferred neither at the personal level nor at the collective level. It was “the system”, “the regime”, “communism” that caused injustices and harms.

The second, prognostic chapter of the reconstructed justice scenario deals with the future remedies of past injustices. This chapter as a whole represents one big warning from the ways such past injustice remedies were likely or even bound to bring about new injustices and suffering to the innocent. In this *Rudé Právo* scenario, as developed throughout 1990, restitutions as a way to remedy injustices were not presented as a legitimate solution but rather implicitly delegitimized as new injustice. This was not affected by the explicit acknowledgement of the fact that injustices were done (under communism) and should be remedied.

Another way to delegitimize restitutions and undermine their justified character was represented by the attachment of the left-wing restitution discourse to the “economic reform” discourse in Fall 1990. At that time, plans were passed for a radical “economic reform” that was personified by its “father” Václav Klaus and enjoyed nearly unreserved support by the Czech general public and leading political forces (The Civic Forum). In late 1990, the restitution discourse was subordinated and reframed by the reform discourse. In the *Rudé Právo* articles, restitution justice was discursively subordinated to the justice regime of the market (economic) reform, which was presented as a more universal, more general, and fairer re-privatization scenario. No principal questions were raised about the necessity of market reform and denationalization.

The *Rudé Právo* justified the higher good of market reform by arguing that it was based on equal opportunities—ownership and enterprise opportunities—for all citizens. The reform was thus re-presented as universal; restitutions as particular. The reform was offered as a solution which, at the time of the launching of market economy, offered “equal opportunities” for prosperity and growth to all. The free market would take care of fulfilling the opportunities through an objective, fair mechanism of justice. The reform would create market immediately, quickly, while restitutions would impede market and defer universal prosperity for the entire nation.

The communist regime was conceptualized as a natural disaster which, in fact, had affected all citizens. We all had suffered from economic underdevelopment, a shame and injustice to us all. The market was the only second chance we all deserved, given the experienced ineffectiveness of planned, fully nationalized economy. On the background of the negative collective experience with full nationalization and abolishment of private property under communism, privatization and free, *laissez-faire* market were presented as an exclusive, historically inevitable alternative.

All those and other ideological features helped the left-wing *Rudé Právo* discourse succeed in connecting with the dominant political discourse of the radical Václav Klaus reform. The *Rudé Právo* restitution and reform discourse successfully colonized the contemporary hegemonic political discourse of the radical economic reform as well as the neoliberal *laissez-faire* market discourse. The re-privatization ideology, as produced by the newspaper, was also in line with the contemporary common sense and popular ideologies of the Czech general public. In 1990, the privatization ideology represented the core of the transformation mythology. There was remarkable convergence between the constructions of the Klausian neoliberal privatization ideology and reform argumentation, on one hand, and the left-wing or communist privatization ideology which was represented by the *Rudé Právo* and aimed at undermining the legitimacy of restitutions, on the other hand. This finding should, however, be supported and verified through further comparative research.

Keywords: communist/left wing press, The *Rudé Právo*, Critical Discourse Analysis, agenda setting and framing, legitimization strategies, media discourse, frame analysis, property restitutions, transitional (retrospective) justice, the politics of memory, post-communist transformation/transition, reform and re-privatization, formal features of the Boltanski and Thévenot justice framing.

POUŽITÁ LITERATURA

- ALAN, Josef. (1999) Několik socialismů, několik kapitalismů. *Biograf*, roč. 1999, č. 18–19, s. 61–66.
- ANDERSON, Benedikt Richard O'Gorman. (2008) *Představy společenství: úvahy o původu a šíření nacionalismu*. Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-1490-8.
- ANDRLE, Vladimír. (2000) Neither a dinosaur nor a weathercock: The construction of a reputedly continuous self in Czech postcommunist life stories. *Qualitative Sociology*, vol. 23, no. 2, p. 215–230.
- ANDRLE, Vladimír. (1996) Muži na svém místě: legitimizační témata v autobiografickém vyprávění elitních podnikatelů s minulostí „starých struktur“. *Biograf*, roč. 1996, č. 6, s. 17–27.
- ARISTOTELÉS. (1996) *Poetika*. Praha: Svoboda. ISBN 80-205-0295-5.
- ASSMANN, Jan. (2001) *Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách středověku*. Praha: Prostor. ISBN 80-7260-051-6.
- AUSTIN, John L. (2000) *Jak udělat něco slovy*. Praha: Filosofia. ISBN 80-7007-133-8.
- BAKER, Carolyn. (1997) Membership Categorization and Interview Accounts. In SILVERMAN, David. (ed.) *Qualitative Research: Theory, Method and Practice*. London: Thousand Oaks, Sage, p. 130–143. ISBN 0-8039-7666-6.
- BALÍK, Stanislav (2004) KSČM a její vztah k vlastní minulosti. *Středoevropské politické studie*. Roč. 6, č. 2–3. Dostupné z: <http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=200>.
- BAMBERG, Michael. (2004) Positioning with Davie Hogan – Stories, tellings and identities. In DAIUTE, Colette – LIGHTFOOT, Cynthia. (eds.) *Narrative analysis: Studying the development of individuals in society*. London: Sage, p. 135–155. ISBN 0-7619-2798-0.
- BARTHÉLÉMY, Michael. (2003) Temporal perspectives in the practical-textual accomplishment of European public problem. *Social Sciences Information*, vol. 42, no. 2, p. 403–430.
- BENDA, Josef. (2007) *Vlastnictví periodického tisku v České republice v letech 1989–2006*. Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-1387-1.
- BERGER, Peter Ludwig. (1997) *Vzdálená sláva. Hledání víry ve věku lehkověrnosti*. Brno: Barrister & Principal. ISBN 80-85947-18-8.
- BERGER, Peter Ludwig – LUCKMAN, Thomas. (1999) *Sociální konstrukce reality: Pojednání o sociologii vědění*. Brno: CDK. ISBN 80-85959-46-1.

- BŮTOROVÁ, Zora – DIANIŠKA, Ivan – DOBROVODSKÝ, Mario – FRÍČ, Pavol – KRIVÝ, Vladimír – RADÍČOVÁ, Iveta – STEHLÍKOVÁ, Eva – ŠMÍDOVÁ, Olga – ROISOVÁ, Tatiana. (1992) *Aktuálne problémy Česko-Slovenska/Topical problems of Czecho-Slovakia. Správa zo sociologického prieskumu*. Bratislava: Centrum pre sociálnu analýzu. (155 str. včetně angl. summary).
- BILLIG, Michael. (1996) *Arguing and Thinking: A Rhetorical Approach to Social Psychology*. Cambridge, Cambridge Univ. Press. ISBN 0-521-56739-4.
- BITRICH, Tomáš. (2002) Hodnota a selektivní konstruování ve světě hudby: Tři případy z alternativního bigbítu. *Biograf*, roč. 2002, č. 29, s. 49–72.
- BOLTANSKI, Luc. (1990) *L'amour et la justice comme compétences. Trois essais de sociologie de l'action*. Paris: Métailié. ISBN 2-86424-083-1.
- BOLTANSKI, Luc – THÉVENOT, Laurent. (1991) *De la justification. Les économies de la grandeur*. Paris: Gallimard. ISBN 2-07-072254-6. V angličtině BOLTANSKI, L. – THÉVENOT, L. (2006) *On Justification. The Economies of Worth*. Princeton: Princeton University Press. ISBN 978-0-691-12516-9.
- BOLTANSKI, Luc. (1993) *La souffrance q distance. Morale humanitaire, médias et politique*. Paris: Métailié.
- BOURDIEU, Pierre. (1998) *Teorie jednání*. Praha: Karolinum. ISBN 80-7184-518-3.
- BOURDIEU, Pierre. (1995) Sociální prostor a symbolická moc. In *Antologie francouzských společenských věd. Antropologie, Sociologie, Historie*. Praha: Cahiers du CEFRES, č. 8, s. 211–234.
- CALLON, Michael. (1998) An Essay on Framing and Overflowing: Economic Externalities Revisited by Sociology. In CALLON, Michel. (ed.) *The Laws of the Markets*. Oxford: Blackwells, p. 244-69. ISBN 0-631-20608-6.
- CHENAIL, Ronald J. (1995) Recursive Frame Analysis. *The Qualitative Report*, vol. 2., no. 2. Dostupné z: <http://www.nova.edu/ssss/QR/QR2-2/rfa.html>.
- CZARNIAWSKA, Barbara. (1998) *A Narrative Approach to Organization Studies*. London: Sage University. ISBN 0-7619-0662-2.
- ČELOVSKÝ, Bořivoj. (2002) *Konec českého tisku*. 2. přepr. a rozšíř. vyd. Šenov u Ostravy: Tillia. ISBN 80-86101-51-7.
- ČERNÁ, Marie. (2004) Politické paměti komunismu. *Soudobé dějiny*, roč. 11, č. 3, s. 133–37.
- DAVIES, Bronwyn – HARRÉ, Rom. (1990) Positioning: The Discursive Production of Selves. *Journal for the Theory of Social Behavior*, vol. 20, no. 1, p. 43–63.
- DEVINE, Fiona et al (ed.). (2005) *Rethinking Class: Culture, Identities and Lifestyles*. Houndmills: Palgrave Macmillan. ISBN 0-333-96895-6.
- DIJK, Teun A. van. (1990) Principles of Critical Discourse Analysis. *Discourse & Society*, vol. 4, no. 2, p. 249–283.

- DIJK, Teun A. van. (2001) Critical Discourse Analysis. In TANNEN, Deborah – SCHIFFRIN, Deborah – HAMILTON, Heidi E. (eds.). *Handbook of Discourse Analysis*. Oxford: Blackwell, p. 352–371. ISBN 0631205950. Dostupné z: <http://www.hum.uva.nl/~teun/cda.htm>.
- DOLEŽEL, Lubomír. (1997) Mimesis a možné světy. *Česká literatura*, roč. 45, č. 6, s. 600–624.
- ECO, Umberto. (1989) Původnost v opakování. *Svědectví*, roč. 22, č. 88, s. 856–872.
- ECO, Umberto. (1997) Malé světy. *Česká literatura*, roč. 45, č. 6, s. 625–643.
- ELSTER, Jon. (1998a) Comming to Terms with the Past. *European Journal of Sociology*, vol. 39, no. 1, p. 7–48.
- ELSTER, Jon. (1998b) *Closing the Books: Transitional Justice in Historical Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 0-521-54854-3.
- FAIRCLAUGH, Norman. (1993) *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press. ISBN 0-7456-1218-0.
- FAIRCLAUGH, Norman. (2003) *Analysing Discourse. Textual Analysis for Social Research*. London, New York: Routledge. ISBN 0-415-25893-6.
- FIDELIUS, Petr. (1998) Pohádka o Stalinovi. In *Řeč komunistické moci*. Praha: Triáda. ISBN 80-86138-03-8.
- FIDELIUS, Petr. (1998) *Řeč komunistické moci*. Praha: Triáda. ISBN 80-86138-03-8.
- FIDELIUS, Petr. (2000) O totalitním myšlení. In *Kritické eseje*. Praha: Torst, s. 82–91. ISBN 80-7215-134-7.
- FIDELIUS, Petr. (2000) *Kritické eseje*. Praha: Torst. ISBN 80-7215-134-7.
- FOUCAULT, Michel. (2002) *Archeologie vědění*. Praha: Herman a synové. ISBN 80-239-0124-9.
- FRASER, Nancy. (2006) *Abnormal Justice*. Dostupné z: <http://theory.polisci.lsa.umich.edu/colloquium/Fraser-Abnormal-Justice-essay.pdf> [navštíveno 27. 6. 2007]
- FRASER, Nancy. (2003) Sociální spravedlnost ve věku politiky identity. Přerodělování, uznání a participace. In FRASER, Nancy – HONNET, Axel. *Přerodělování nebo uznání*. Praha: Filosofia, s. 19–142. ISBN 80-7007-200-8.
- FRASEROVÁ, Nancy – HONNET, Axel. (2004) *Přerodělování nebo uznání?* Praha: Filosofia. ISBN 80-7007-200-8.
- GARFINKEL, Harold. (1967) *Studies in Ethnometodology*. New Jersey: Prentice Hall.
- GIDDENS, Anthony. (1995) *Modernity and self-identity. Self and society in late modern age*. Cambridge: Cambridge Polity Press. ISBN 0804719446.
- GOFFMAN, Erwing. (1961) *Asylums*. New York: Doubleday Anchor.
- GOFFMAN, Erwing. (1981) *Forms of talk*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. ISBN 0-8122-1112-X.

- GOFFMAN, Erwing. (1986) [1974] *Frame analysis: An essay on the organization of experience*. New York: Harper & Row. ISBN 0-930350-91-X.
- GOFFMAN, Erwing. (1999) *Všichni hrajeme divadlo*. Praha: Nakladatelství Studia Ypsilon. ISBN 80-902482-4-1.
- GOFFMAN, Erwing. (2003) *Stigma: poznámky k problému zvládnutí narušené identity*. Praha: SLON. ISBN 80-86429-21-0.
- GOFFMAN, Erwing. (2001) Footing. In WETHERELL, Margaret – TAYLOR, Stephanie – YEATS, Simeon J. *Discourse Theory and Practice (A Reader)*. London: Sage Publications, p. 93–110. ISBN 0761971564.
- GRŇA, Petr. (1992) Signály newspeaku? *S-Obzor*, roč. 1, č. 2, s. 49–55.
- HÁJEK, Martin a kol. (2007) *Praktiky ne/spravedlnosti: pojmy, slova, diskurzy*. Praha: Matfyzpress, s.109–155. ISBN 978-80-7378-035-7.
- HALBWACHS, Maurice. (1994, 1952, 1925) *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris: Albin Michel.
- HALBWACHS, Maurice. (1997, 1949) *Mémoire collective*. Paris: Albin Michel.
- HALLENGA, Saskia. (1996) *Rudé Právo from 1965 to 1995: The evolution of a Personality*. *Slavische Talen in Letterkunde*. Praha: FSV UK.
- HARRÉ, Rom – GILLET, Grant R. (2001) *Diskurz a myseľ. Úvod do diskurzívnej psychológie*. Bratislava: IRIS. ISBN 80-89018-08-4.
- HERITAGE, John. (1984) *Garfinkel and ethnomethodology*. Cambridge: Polity Press. ISBN 0-7456-0061-1.
- HOLÝ, Ladislav. (2001) *Malý český člověk a velký český národ*. Praha: SLON. ISBN 80-85850-97-4.
- HOLSTEIN, James A. – GUBRIUM, Jaber F. (2000) *The self we live by. Narrative identity in apostmodern World*. Oxford: Oxford University Press. ISBN 0-19-511929-0.
- HOUSLEY, William – FITZGERALD, Richard (2002) The reconsidered model of membership categorization. *Qualitative Research*, vol. 2, no. 1, p. 59–83.
- JAKUBOWICZ, Karol, SÜKÖSD, Miklós. (eds.). (2008) *Finding the right place on the map: Central and Eastern European media change in a global perspective*. Bristol: Intellect. 978-1-84150-193-2.
- JAYYUSI, Lenna. (1984) *Categorization and the moral order*. Boston: Routledge & Kegan.
- JENKINS, Richard. (2006) *Social identity*. Second edition. London: Routledge. ISBN 0-415-34097-7.
- JEŽEK, Tomáš – HUSÁK, Pavel. (1997) *Budování kapitalismu v Čechách: rozhovory s Tomášem Ježkem*. Praha: Volvox Globator. ISBN 80-7207-096-7.
- JIRÁK, Jan. (2009) *Posudek k interní („malé“) obhajobě disertační práce Olgy Šmí-*

- dové: *Identita restituce a restituce identity. Restituční diskurs Rudého práva v roce nula.* 3 s. Rukopis.
- KANSTEINER, Wulf. (2002) Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies. *History and Theory*, vol. 41, no. 2, p. 179–197.
- KABELE, Jiří. (1994) Mýtus a realita transformace. *Sociologický časopis*, roč. 30, č. 1, s. 21–35.
- KABELE, Jiří. (1998) *Přerody, principy sociálního konstruování*. Praha: Karolinum. ISBN 80-7184-359-8.
- KABELE, Jiří. (1999) *Ďábelský koktejl sametové revoluce*. In KONOPÁSEK, Zdeněk. (ed) *Otevřená minulost. Autobiografická sociologie státního socialismu*. Praha: Nakladatelství Karolinum, a. s. 205–216. ISBN 80-7184-755-0.
- KABELE, Jiří. (2007) Sociální koordinace a spravedlnost. In HÁJEK, Martin a kol. *Praktiky ne/spravedlnosti: pojmy, slova, diskurzy*. Praha: Matfyzpress, s. 29–78. ISBN 978-80-7378-035-7.
- KENDE, Pierre. (1993) Rovnostářské a etatické dědictví ve střední a východní Evropě. In *Politická a ekonomická transformace v zemích střední a východní Evropy*. Praha: Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách. Cahiers du CEFRES, No. 3, p. 9–18.
- KIRSHI, Julia. (2004) Talking back to stigmatized identities: Negotiation of culturally dominant categorization in interviews with shelter residents. *Qualitative Social Work*, vol. 3, no. 3, p. 259–275.
- KONOPÁSEK, Zdeněk. (1999) Od černé knihy k černé skříňce: Komunismus relativizujícíma očima. *Biograf*, roč. 1999, č. 18–19, s. 3–24.
- KONOPÁSEK, Zdeněk. (ed) (1999) *Otevřená minulost. Autobiografická sociologie státního socialismu*. Praha: Nakladatelství Karolinum. ISBN 80-7184-755-0.
- KUNŠTÁT, Daniel. (2004) Veřejná podpora KSČM po roce 1989: historická východiska, politické a sociální souvislosti, perspektivy. *Naše Společnost*, roč. 2, č. 1, s. 20–25.
- LAVABRE, Marie-Claire. (1994) *Le Fil Rouge: Sociologie de la mémoire communiste*. Paris: Presses de la FNSP. ISBN 2-7246-0660-4.
- LAVABRE, Marie-Claire. (2005) Užívání a zneužívání pojmu paměť. *Biograf*, roč. 2005, č. 37, s. 57–65.
- LE GOFF, Jacques. (2007) *Paměť a dějiny*. Praha: Argo. ISBN 978-80-7203-862-6.
- LEPPER, Georgia. (2000) *Categories in Text and Talk. A practical Introduction to Categorization Analysis*. London: Sage Publications. ISBN 0761956670.
- LINDE, Charlotte. (1993) *Life Stories: The creation of coherence*. New York: Oxford Univ. Press. ISBN 0-19-507372-X.

- MARADA, Radim. (2007) Paměť, trauma, generace. *Sociální Studia* (Generace), roč. 4, č. 1, s. 79–95.
- MATOCHA, Pavel. (2001) *Česká transformace v pamětech politiků: Diplomová práce*. Praha: FSV UK. Vedoucí práce Václav Bělohorský.
- MAYER, Françoise. (2004) *Les Tchéques et leur communisme. Mémoire et identiés politiques 1989–1999*. Paris: Éditions de EHESS. ISBN 2-7132-1815-2.
- MAYER Françoise. (2009) *Češi a jejich komunismus*. Praha: Argo. 78-80-257-0151-5
- MAYER, Michael. (2005) Between Theory, Method and Politics: positioning of the approaches to CDA. In WODAK, Ruth – MAYER, Michael. *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage Publ., p. 352-371. ISBN 0-7619-6154-2.
- McADAMS, James A. (2001) *Judging the Past in unified Germany*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 0-521-00139-0.
- McCOMBS, Maxwell E. (2009) *Agenda setting: nastolování agendy – masová média a veřejné mínění*. Praha: Portál. ISBN 978-80-7367-591-2.
- MOŽNÝ, Ivo. (1991) *Proč tak snadno?* Praha: Sociologické nakladatelství SLON. ISBN 80-901059-0-4.
- MLČOCH, Lubomír. (1997) *Zastřená vize ekonomické transformace*. Praha: Karolinum. ISBN 80-7184-423-3.
- NALEPA, Monica. (1996) *Punish the Penetrators or Protect the Innocent? Designing Truth Revelation Procedures*. Houston: DPS Rice University.
- Naše Rudé Právo*. (1980) Praha: Vyd. Rudé Právo.
- NEKVAPIL, Jiří. (1994) Z analýzy polistopadového vývoje českého tisku. *Češtinář*, roč. 5, č. 2, s. 15–26.
- NEKVAPIL, Jiří. (2006) Úvodem k monotematickému číslu „Analýza promluv a textů, analýza diskurzu“. *Sociologický časopis*, roč. 42, č. 2, s. 263–268.
- NEKVAPIL, Jiří – LEUDAR, Ivan. (2006) Prezentace událostí 11. 9. 2001: Bush, bin Ládin a jiní v interakci. *Sociologický časopis*, roč. 42, č. 2, s. 353–379.
- NOVÁK, Miroslav. (1993) Role ekonomické reformy v utváření politických sil v českých zemích a na Slovensku. In *Původní a noví vlastníci. Strategie nabývání majetku ve střední a východní Evropě*. Praha: Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách. Cahiers du CEFRES, No. 11, p. 87–98.
- NOZICK, Robert. (1974) *Anarchy, State, and Utopia*. Oxford: Oxford University Press. ISBN 0-631-19780-X.
- OFFE, Claus. (1996) *Varieties of Transitions, The East European and East Germany Experience*. Cambridge: Polity Press. ISBN 0-7456-1608-9.
- OLICK, Jeffrey K. – ROBBINS, Joyce. (1998) Social Memory Studies From „Collective

- Memory“ to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. *Annual Review of Sociology*, vol. 24, p. 105–140.
- OLICK, Jeffrey K. (2007) *The Politics of regret: On Collective Memory and Historical Responsibility*. NY and London: Routledge. ISBN 978-0-415-95682-6.
- Politika paměti: antologie francouzských společenských věd* [výběr textů Alban Bensa; překlad z francouzštiny]. (1998) Praha: Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách. Cahiers du CEFRES, no. 13, p. 33–46. ISBN 80-902196-3-2.
- POTTER, Johnatan. (2000) *Representing Reality. Discourse, Rhetoric and Social Construction*. London: Sage. ISBN 0-8039-8411-1.
- PŘIBÁŇ, Jiří. (2001) *Disidenti práva*. Praha: Sociologické nakladatelství SLON. ISBN 80-86429-00-8.
- RAWLS, John. (1995) *Teorie spravedlnosti*. Praha: Victoria Publ. ISBN 80-85605-89-9.
- SACKS, Harwey. (1992) *Lectures on conversation*. Cambridge, Oxford: Blackwell. ISBN 1-55786-705-4.
- SHORE, Cris – WRIGHT, Suzan. (1997) Policy: a new field of antropology. In SHORE, Cris – WRIGHT, Suzan (eds.). (1997) *Antropology of Policy*. London: Routledge, p. 3–43. ISBN 0-415-13220-7.
- SILVERMAN, David. (1998) *Harvey Sacks: Social science and conversation analysis*. New York: Oxford University Press. ISBN 135798642.
- SILVERMAN, David. (2005) *Ako robíť kvalitatívny výskum*. Bratislava: Pegas. ISBN 80-551-0904-4.
- SMITH, Dorothy E. (1987) *The everyday world as problematic: Afeminist sociology*. Toronto: University of Toronto Press. ISBN 1-55553-036-2.
- STANZEL, Franz K. (1988) *Teorie vyprávění*. Praha: Odeon.
- STRAUSS, Anselm – CORBINOVÁ, Juliet. (1999) *Základy kvalitativního výzkumu. Postupy a techniky metody zakotvené teorie*. Boskovice: Nakl. Albert. ISBN 80-85834-60-X.
- STRMISKA, Zdeněk. (1993) Socio-politické kultury a postoje v podmínkách ekonomické přeměny ve střední a východní Evropě. In *Politická a ekonomická transformace v zemích střední a východní Evropy*. Praha: Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách. Cahiers du CEFRES, No. 3, p. 99–124.
- ŠANDEROVÁ, Jadwiga – ŠMÍDOVÁ, Olga. (2006) *Meze a možnosti interakcionis-tického výzkumu sociálních nerovností*. Praha: Fakulta sociálních věd, 2006. 15 s. Pražské sociálně vědní studie. Sociologická řada, SOC-002.
- ŠMÍD, Milan. (2004) Czech Republic 2004. In *Media Ownership and Its Impact on Media Independence and Pluralism*. Ljubljana: Peace Institute, Institute for Con-temporary Social and Political Studies, p. 141–164. ISBN 961-6455-26-5.

- ŠMÍD, Milan. (2005) Česká média 1995–2005. In *10 let v českých médiích*. Praha: Newton IT/Portál, s. 23-31. ISBN 80-7178-925-9. [kniha v pdf dostupná z: <http://tucnak.fsv.cuni.cz/~smid/knihy.html>]
- ŠMÍDOVÁ, Olga. (1996) Vlastnictví a kvazi-vlastnictví bytů za socialismu a jejich post-socialistická mutace. In *Původní a noví vlastníci. Strategie nabývání majetku ve střední a východní Evropě*. Praha: Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách. Cahiers de CEFRES, no. 11, s. 115–136.
- ŠMÍDOVÁ, Olga. (1997) *Restituce: Znovuzrození podnikatele? Závěrečná zpráva sociologického výzkumu*. 2 díly a film Tři portréty. Praha: HESP 196/1995.
- ŠMÍDOVÁ, Olga. (1998) Mediální obraz českoněmeckých vztahů. In *Obraz Němců, Německa a Rakouska v české společnosti 19. a 20. století*. Praha: Karolinum 1998, s. 268–280. ISBN 80-7184-468-0.
- ŠMÍDOVÁ, Olga. (2005) Osvěžení paměti. *Biograf*, roč. 2005, č. 37, s. 69–81.
- ŠMÍDOVÁ, Olga. (2007) Porevoluční diskurz Rudého práva a restituce. In HÁJEK, Martin a kol. *Praktiky ne/spravedlnosti: pojmy, slova, diskurzy*. Praha: Matfyzpress, s.109–155. ISBN 978-80-7378-035-7.
- ŠMÍDOVÁ, Olga. (2008) Jak se dělají sociální nerovnosti diskursivně. In ŠAFR, Jiří (ed.) a kol. *Sociální distance, interakce, relace a kategorizace: alternativní teoretické perspektivy studia sociální stratifikace*. Praha: Sociologický ústav, s. 99-122. ISBN 978-80-7330-146-0.
- ŠMÍDOVÁ, Olga. (2009a) *Vždy předvojem*. Rukopis. 25 s.
- ŠMÍDOVÁ, Olga (2009b v tisku) Pro nás lépe už bylo... Vymístění z velké historie a kolektivní paměť „českých Němců“. Szaló Czaba, Marada Radim (eds.) *Vzpomínání a paměť*. Monotematické číslo časopisu *Sociální Studia*, roč. 6, č. 4, 2009.
- ŠULC, Zdislav. (1998) *Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945–1995*. Brno: Doplněk. ISBN 80-7239-005-8.
- TANNEN, Deborah. (1993) What's in a Frame? Surface Evidence for Underlying Expectations. In TANNEN, Deborah. (ed.) *Framing in discourse*. Oxford: Oxford University Press. ISBN 0-19-507995, p. 14-56.
- THOMPSON, John B. (2004) *Média a modernita*. Praha: Karolinum. ISBN 80-246-0652-6.
- TICHÝ, Radek. (2006) *Bojující církev. Analýza požadavků katolické církve vůči českému státu po roce 1989*. Příspěvek na 2. doktorandské konferenci FSV UK Praha 25.–26. 5. 2006.
- TRAMPOTA, Tomáš – KŘEČEK, Jan – NEČAS, Vlastimil. (2006) *Média a moc*. Praha: FSV UK, 2006. 36 s. Pražské sociálně vědní studie. Mediální řada, MED-001. /naposledy navštíveno 25. 7. na www.fsv.cuni.cz/FSV-533-version1-MED001-Trampota-cj.pdf.
- TRONÍČEK, Jakub. (2009) *Konstrukce levicovosti na komentářové stránce deníku Právo v letech 1993 až 2008: Diplomová práce*. Praha: FSV UK IKSŽ.

- TUČEK, Milan. (1996) Některé sociální důsledky změny vlastnických struktur. In *Původní a noví vlastníci. Strategie nabývání majetku ve střední a východní Evropě*. Praha: Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách. Cahiers du CEFRES, No. 11, p. 261–272.
- VANČURA, Jiří. (1996) Ukradená Fronta, ukradené Právo. *Britské listy*, 16. 1. 1996, roč. 28, č. 1, s. 15–18.
- VERDERY, Katherine. (1996) *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton: University Press. ISBN 978-1-4008-2199-0.
- WETHERELL, Margaret – TAYLOR, Stephanie – YEATS, Simone J. (2001) Themes in Discourse Research: The Case of Diana, Reading One. In WETHERELL, Margaret – TAYLOR, Stephanie – YEATS, Simone J. (eds.) *Discourse Theory and Practice (A Reader)*. London: Sage, p. 14–28. ISBN 0761971564.
- WHITE, Stephen. (ed.) (1991) *Handbook of Reconstruction in Eastern Europe and the Soviet Union*. Harlow: Longman. ISBN 0-582-08502-0.
- WODAK, Ruth. (1997) *Gender and Discourse*. London: Sage. ISBN 0-7619-5099-0.
- WODAK, Ruth – MAYER, Michael. (2005) *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage Publ. ISBN 0-7619-6154-2.
- ZÁBRODSKÁ, Kateřina. (2009) *Poststrukturalismus, diskursivní analýza a genderová identita*. Praha: ACADEMIA. ISBN 978-80-200-1752-9.
- ZAHRADNÍČEK, Tomáš. (2004) Vzpomínky na komunismus. *Lidové noviny* (příloha Orientace), 10. 4. 2004, s. 13, 15.

Slovníky a příručky

- Akademický slovník cizích slov*. (1995) Praha: Academia. II. díl. ISBN 80-200-0524-2.
- Slovník literární teorie*. (1977) Praha: Československý spisovatel.

Zdroje:

GFK, Újezd 40/450, 118 01 Praha

Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna Dokumenty českého a slovenského parlamentu <http://www.psp.cz/eknih/1990fs/slsn/stenprot/006schuz/s006072.htm> (navštíveno 9. 2. 2010)

Citované články Rudého práva

- Jaké bude. *Rudé právo*, 6. 2. 1990, s. 1.
- Slovo ke dni: Bez hesla. *Rudé právo*, 27. 4. 1990, s. 1.
- Dobré noviny musí být nezávislé. *Rudé právo*, 27. 10. 1990, s. 1.
- Prohlášení k občanům ČSSR. *Rudé právo*, 21. 12. 1989, s. 1.

- Okamžitě se vzdát nadbytečného majetku. Zasedal ÚV KSČ. *Rudé právo*, 27. 10. 1990, s. 2
- Názory na vracení majetku. *Rudé právo*, 24. 10. 1990, s. 5.
- Vyvlastněno má být vše. *Rudé právo*, 24. 10. 1990 s. 1 a 2.
- Velkostatkáře nečekají. *Rudé právo*, 3. 1. 1990, s. 4.
- Pan domácí se vrací. Nemovitosti zpět původním majitelům? *Rudé právo*, 22. 8. 1990, s. 1.
- Premonstráti žádají návrat majetku. Jenom v Teplé je ve hře 9000 hektarů půdy. *Rudé právo*, 1. 12. 1990, s. 1 a 2.
- Rizika privatizace. *Rudé právo*, 11. 9. 1990, s. 2.
- Otazníky kolem lesů. *Rudé právo*, 24. 8. 1990, s. 5.
- Z kůže se nevysleču. *Rudé právo*, 7. 9. 1990, s. 3.
- Výkonný výbor přijal stanovisko k současné sociálně- politické situaci v ČSFR. *Rudé právo*, 22. 8. 1990, s. 1.
- Řídit musejí ti nejlepší. *Rudé právo*, 8. 8. 1990, s. 2.
- Když se kácí les musejí lítat třísky? *Rudé právo*, 3. 8. 1990, s. 1 a 5.
- Majetek ještě stojí, kádry se rozhýbou. *Rudé právo*, 31. 9. 1990, s. 1.
- Návrat k minulosti není možný. *Rudé právo*, 5. 2. 1990, s. 1 a 3.
- Co si myslí soukromníci na východě Slovenska. Být či nebýt soukromníkem? *Rudé právo*, 9. 9. 1990, s. 1 a 5.
- O zemědělském podnikání. Když se družstva spojí, v konkurenci obstojí. *Rudé právo*, 27. 9. 1990, s.1 a 5.
- Komu půda, komu majetek? *Rudé právo*, 29. 11. 1990, s. 1.
- Také KSČS předložila transformační zákon. *Rudé právo*, 30. 11. 1990, s. 2.
- Půda za to nemůže. Zamyšlení. *Rudé právo*, 7. 12. 1990, s. 5.
- Také KSČS předložila transformační zákon. *Rudé právo*, 30. 11. 1990, s. 2.
- Levá alternativa a reforma. *Rudé právo*, 20. 6. 1990, s. 1 a 5.
- Ve FS pokračovala rozprava. *Rudé právo*, 11. 7. 1990, s. 1 a 2.
- Privatizace má také stíny. S prof. Ing. Zdeňkem Hábou, DrSc., o reformě. *Rudé právo*, 28. 5. 1990, s. 3.
- Návraty nejsou řešením. Otázka na téma vlastnictví Státní nebo soukromé? *Rudé právo*, 23. 2. 1990, s. 8.
- Dva scénáře privatizace Problém, na kterém se vláda zatím neshodla. *Rudé právo*, 12. 6. 1990, s. 3.
- Hovoříme s ministrem vlády Karlem Dybou. *Rudé právo*, 14. 8. 1990, s. 1 a 5.
- Pan domácí se vrací. Nemovitosti zpět původním majitelům? *Rudé právo*, 22. 8. 1990, s. 1. Privatizace bez konfliktů? Iluze! Zamyšlení. *Rudé právo*, 29. 9. 1990, s. 1.
- Dějiny nezačaly 25. únorem. *Rudé právo*, 17. 12. 1990, s. 1 a 3.
- Restitucí proti reformě? *Rudé právo*, 25. 9. 1990, s. 2.

SEZNAM PŘÍLOH

Příloha 1: Restituce na stránkách revolučního tisku

Příloha 2: Poučení z Nozicka

Příloha 3: Struktura čtenářů Rudého práva

Příloha 4: Zákony a normy dotýkající se Rudého práva v roce 1990

PŘÍLOHY

Příloha 1:

RESTITUCE MEZI ŘÁDKAMI REVOLUČNÍHO TISKU

Mladá fronta a Rudé právo během přijímání prvního restitučního zákona

Původně jsem si zakázala sledovat politický a mediální diskurs, chtěla jsem se soustředit jen na to, jak restituce vidí ti, kterých se dotkly zcela prakticky – restituenti.¹ Nakonec jsem neodolala a sledovala obojí. Došla jsem k závěru, že jedno s druhým dost souvisí, neboť lidé nevyprávějí své příběhy o svých restitučních kauzách ve vzduchoprázdnu, ale komunikují je s dominantním diskursem a kulturními příběhy, které v dané době ve společnosti převažují. I ti mluvčí, kteří s dominantními příběhy restitucí nesouhlasí a polemizují, vyprávějí – a často tím spíš – své rodinné historie na pozadí vlivných kulturních příběhů a s ohledem na převažující kategorizaci.

Prvé, co přilákalo moji pozornost, když jsem začala levicové a středové noviny z roku 1990 analyzovat – a musím přiznat, že mne i zaskočilo –, byla skoro úplná absence tématu restituce v denním tisku v době okolo vyjednávání podoby privatizace a přijímání restitučních zákonů. Podrobně jsem proto sledovala všechna čísla z října, listopadu a prosince 1990 u dvou politicky odlišně profilovaných deníků s celostátním rozsevem a vysokým nákladem: Mladé fronty a Rudého práva (nyní Mladé fronty dnes a Práva).

Vycházela jsem z prostinké premisy, že média nejen rozhýbávají a směřují mínění veřejnosti, ale že jej také odrážejí, zohledňují. Že tisknou to, co lidi zajímá, pálí, co se jich prakticky týká. Proto si periferně všímám také dobových sociologických průzkumů restitucí a názorů obyvatel na ně. K systematické chronologické analýze geneze a průběhu restituční „debaty“ v době před a po přijetí prvního zákona o majetkových restitucích jsem použila metodu obsahové analýzy kvalitativního charakteru. Obsahová analýza je dnes již klasickou (avšak dále se rozvíjející) metodou sys-

¹ Analýza tisku byla v devadesátých letech, kdy jsem se zabývala restitucemi očima restituentů a zkoumala probíhající restituce, jen doplňkovou sondou ke studiu restitucí.

Restituční causy, často skandální, přetřásané na stránkách tisku v průběhu prvních pěti restitučních let byly pro mne dobrou orientací – kontextem mnou sledovaných případů restitucí, tak abych rozuměla tomu v jakém širším diskursivním prostředí tito lidé, kteří se domáhali či přebírali žijí a vyprávějí své partikulární restituční příběhy. Těch nemohlo být vzhledem k intenzitě výzkumu a použitým metodám kvalitativní povahy mnoho – na rozdíl rešeršovaných článků (pozn. aut.). Text byl součástí Závěrečné grantové studie, která prošla oponenturou (Šmídová 1997).

tematické analýzy specifických obsahů sdělení. Jednotky obsahu a čítání nejsou zde stanoveny a priori, ale generují a ustalují se v průběhu analýzy a interpretace sdělení v souladu se specifickými kvalitami sdělení (textu) a v procesu rozlišení a specifikace těchto kvalit výzkumníky. Kvantifikaci jsem použila pouze k odhadu, kolik prostoru věnují média v této době tématu restitucí a na úkor, či ve prospěch kterých mediálních komodit. Hlavními relevantními (vygenerovanými) hledisky – předměty analýzy se ukázala být samotná mediální konstrukce fenoménu majetkové restituce a způsoby její legitimace, to, jak a čím je ospravedlňována, a způsob argumentace, kterou je restituce odmítána. Také mediální koncepty kritéria spravedlnosti – kritéria toho, co je/není spravedlivé a proč – se ukázaly být hodny zkoumání.

Intensita a kontext restitučního diskursu

První dojmy ze čtení levicového i pravicového tisku v období před a těsně po přijetí tzv. restitučního zákona v roce 1990 zcela vyvrátily moji představu, že na stránkách tisku probíhal v té době intenzivní diskurs o tom, zda, jak a komu vrátit majetek a jaký. Nebylo tomu tak. Jistě to nemohlo být nezájmem veřejnosti o toto téma. Podle tehdejšího průzkumu IVVM v měsíci říjnu 1990, kdy byl schválen restituční zákon, čtyřicet čtyři procenta obyvatel prohlásilo, že se jejich rodiny restituce týkají, resp. měly by se týkat (RP, 24. 10. 1990, Názory na vrácení majetku). Je nad slunce jasné, že z mnoha změn, které se od listopadu 1989 udály, právě restituce významně zasáhla velkou část obyvatel, a na rozdíl od malé privatizace a tzv. privatizace velké výrazně ovlivnila další osud – a nejen vlastnický status (!) – mnoha českých rodin. Na stránkách tisku se pár měsíců před přijetím zákona o této formě privatizace, o vracení znárodněného majetku, diskutovalo minimálně, rozhodně méně než o malé a kupónové privatizaci či – v obecné poloze – o tzv. „transformaci“.

Faktem je, že společnost a její média řešila v té době spoustu dalších problémů, země zažívala najednou mnoho změn a novot. Pro ilustraci: vedle titulku o schvalování restitučního zákona parlamentem je článek oznamující sjednocení Německa. Na druhé straně v době okolo – před a po – přijetí zákona o nápravě některých majetkových křivd Rudé právo psalo daleko více (měřeno počtem článků) o osudu majetku své (komunistické) strany, než o majetkové restituci, která se jistě bezprostředně dotýkala a nejspíš i zajímala daleko větší podíl její členské základny a sympatizantů levice. Diskurs o nutné radikální ekonomické reformě, svobodném trhu, který nás „vrátí do Evropy“, do „civilizovaného světa“, se pohyboval v rovině velmi obecné; konkrétnější realističtější úvahy o reprivatizaci znárodněného majetku je těžké v mohutném proudu transformačních debat této doby v médiích najít. Odkazy na národně demokratický, liberální charakter naší společnosti před válkou, na domácí podnikatelské tradice na-

značují spolu s „civilizovanou“ (západní) Evropou cíl či směr, kterým je třeba se ubírat, a že je nutno leccos tomu pokorně obětovat (klausovské „utahování opasků“). Období trhu, soukromého podnikání a demokracie starší čeští občané ještě na vlastní kůži zažili (navíc vyvlastňování se protáhlo až do šedesátých let, hlavně v zemědělství). Tento retrospektivní zdroj národní politické identity a ekonomického modelu je vcelku všeobecně přijatelný – a jak se pak v rozhovorech v „terénu“ ukázalo – i přijímaný lidmi. Ne nadarmo ostatně v hlubokém socialismu kolovaly vtipy typu: Na povinném politickém školení líčí lektor beztřídní společnost komunismu a ukončuje heslem „Každému podle jeho potřeb“ a pan Roubíček otevře následující diskuzi otázkou: „Jó tak to budou k dostání i ty půlpalcový hřebíčky?“ Školitel přisvědčí. „A ty čtvrtalcový?“ „Ty taky.“ „Tak to bude jak za první republiky,“ s úlevou přijme vizi beztřídní komunistické společnosti pan Roubíček. Masová projekce představ, hodnot i konkrétních reálií první republiky do velkého „Projektu transformace“ vykonávala tlak přes veřejné mínění i zájmy konkrétních politických subjektů. Motiv „návratu k (vlastním demokratickým) kořenům“ byl přes ztroskotání česko-slovenské státnosti široce sdílen. Masarykovsko-benešovské období se stalo velmi silným referentem hodnocení konkrétních ekonomických procesů, zejména restituce a reprivatizace a obnovy soukromého podnikání. Pro ty starší úplně přirozeně, pro střední a mladou generaci zprostředkovaně, pro všechny generace tak trochu nostalgicky.

Mediální obraz restitučního diskursu v září až prosinci 1990

Zajímavé je, že v tisku připravují veřejnost na konflikt okolo (nejen) ze strany poslanců „obávaného“ zákona a nazývají návrh zákona „třaskavinou v parlamentu“ (LN, 22. 9. 1990, Třaskavina v parlamentu). Když nastane „den D“, je poslanci nakonec upřednostněn zákon o řádech a státních vyznamenáních. Na dalším zasedání obou sněmoven tehdy společného česko-slovenského parlamentu je zákon takřka bez (médií zviditelněných) kontroverzí přijat. „Velký třesk“, očekávaný politiky a ohlašovaný novináři, se nekoná. Levice i pravice jako jeden muž restituční zákon „jednoznačně schvalují“ (MF, 3. 10. 1990, Částečný návrat ke spravedlnosti). Zajímavý je i samotný průběh projednávání zákona, který odráží legitimační logiku restitucí. I revoluční (sebedefinující se jako pravicové) strany OF a VPN odmítají Bendův pozměňovací návrh: nechtějí, jak žádá křesťan Benda, sáhnout na soukromý majetek nomenklaturních kádrů, který si „zprivatizovali“ za socialismu na úkor původních vlastníků (dnes restituentů). Poslanci (skoro)unisono odmítají – obecněji řečeno – odvozovat morální a právní nárok na znovunabytí soukromého vlastnictví od předešlých politických kvalit vlastníka, odmítají takto politizovat restituční nárok. Kapitalistické soukromé i socialistické soukromé (tzv. „osobní vlastnictví“) bude postaveno naroveň, právně sjednoceno (a lega-

lizováno) a nadále bude již politicky nedotknutelné. Z dilematu „komu sebrat, komu vrátit“ řeší zákon jen to druhé (vracení) a jen ve prospěch soukromých (fyzických) majitelů. Ostatně tisk (MF) mluví o navrácení majetku „ukradeného režimem“, nikoli nějakými konkrétními subjekty. V jednom z výkladů návrhu zákona je tendence na tento 40 let trvající režim dokonce pohlížet jako na „živelnou pohromu“, a na kompenzace tudíž jako na „dobrou vůli“ vlády a parlamentu. Fatalistický pokus o právní výklad režimu jako jakési přírodní katastrofy se stává politicky nepřijatelný a je odmítnut, nikoli ovšem pro svůj fatalismus (kdy je nesmyslné nastolovat otázky viny), ale hlavně proto, že ani v nejmenším nezavazuje vládu plně kompenzovat majetkové újmy způsobené socialismem (MF, 3. 10. 1990, Částečný návrat ke spravedlnosti). Žádná strana kupodivu není explicitně, jednoznačně a „v principu“ proti přijetí „Zákona o zmírnění některých majetkových křivd (Restitučního zákona)“, ba ani strana komunistická (KSČ), která svou ideologii dlouhá desetiletí na delegitimizaci a zrušení soukromého vlastnictví stavěla. A vlastně není divu – potvrzuje to silný konsensus široké veřejnosti s vracením odebraných majetků, proti kterému nikdo zřejmě nechtěl otevřeně jít. Ostatně těžko by se našla nějaká vrstva, skupina či politická strana, která by nebyla potenciálně přes pragmatické zájmy svých členy zainteresovaná na vracení majetku lidu na účet státu nikoli z kapsy jiné vlastnické skupiny. Klíč je skryt v naší historii: podnikatelé, živnostníci, majitelé realit (domů) a střední a menší soukromí rolníci byli do znárodnění v roce 1948 velmi početnými vrstvami v před- i poválečném Československu. I dělníci a řemeslníci často vlastnili kus půdy (tradice kovorolnictví). Rudé právo ostatně dne 24. 11. 1990 otiskuje průzkum IVVM, kdy 44 % dotázaných uvedlo, že jim nebo někomu z příbuzných byla vyvlastněna nemovitost či půda. Vraťme se ale k logice argumentace, k legitimaci majetkových restitucí v době kolem nečekaně netřaskavého zákona. Analýza „levicového“ (Rudé právo) a spíše „středového“ či „pravcového“ (Mladá fronta) tisku (zde ctím spíše sebedefinici novin, než posuzuji v situaci, kdy žádné skutečně pravcové či konzervativní velké noviny zde neexistovaly) neodhalila velké rozdíly v hlavních konstrukčních prvcích (kritériích) argumentace z pozic levých na jedné straně a pravých na druhé, obsahově (ve významovém naplnění konstruktů) tu difference jsou.

Východiskem hodnocení je porovnání současných a minulých vlastnických poměrů z hlediska morálky a spravedlnosti: Komunistické znárodnění bylo „křivdou“, ba „krádeží“. Křivdy je nyní třeba „napravit“ (alespoň některé), tak bude učiněno spravedlnosti zadost. Všechny křivdy napravit nelze, hrozí také, že při nápravě jedněch křivd budou napáchány nové křivdy. Budou-li odškodněni jedni, mohou být poškozeni druzí. Spravedlnost bude kompromisní už proto, že náprava musí být rychlá. Rychlost je kruciólním rétorickým atributem, ne-li podmínkou úspěchu restituce i celé privatizace. Rychlost je podpořena ekonomickým cílem „nastartovat podnikání“ i mo-

rálně, ostatně jako celý projekt rychlé privatizace, a mnoho se o ní – v souvislosti s restitucí – nediskutuje. Křivda trvala příliš dlouho, teď je třeba rychle jednat a ne diskutovat. Rychlost – domyšleno – je morální. Rychlost je jakoby daná (dále nevy světlovaná), samozřejmá, bezesporná (dále nezpochybňovaná), nutná. Rychlost je jakýmsi axiómem privatizace, včetně majetkové restituce.

Vedle ekonomických důvodů pro restituce jsou tu i hospodářské důvody proti nim: Náhradu majetkových křivd náš státní rozpočet v takovém rozsahu neunes, varují zejména zleva. V Rudém právu se v tomto období spojuje ekonomické varování s poukazem na nespravedlnost restitucí: ty budou představovat břímě pro celou společnost – tedy i pro ty „pracující“, kteří v minulosti ani na úkor druhých nic nezískali, ani se ničím neprovinili (v pozdější dikci již dokonce poškodí ty poctivce, kteří si nikdy ze státního nic nenahrabali, nenakradli). Morální, politické a ekonomické argumenty pro často nesou liberalisticky podbarvené odkazy k národním tradicím. Kmotr kupónové privatizace Dušan Tříška říká: „ani 40 let nemohlo v lidech uhasit podnikatelské sklony“, neboť tržní ekonomika a demokracie je „přirozený stav lidstva,“ ke kterému je třeba se jen „vrátit“ (LN, 12. 9. 1990, Rána pobloudilým marxistům. Rozhovor s Dušanem Tříškou). Podívejme se podrobněji na to, co vězí za „spravedlností“, po které se volá. Jaký konkrétní obsah je vložen do pojmu, lépe, jaké jsou její významy. Kritéria toho, co a proč je restitučně spravedlivé závisí od mnoha aspektů, rovin a kontextů. Kontextů současných, minulých i budoucích. Jednoduše řečeno, koncept souvisí v první řadě s řešením otázek KOMU, CO, JAK, KDY, KÝM má být vráceno (nahrazeno) a PROČ. Premisa kompromisní omezené spravedlnosti svádí k nalézání spravedlivější (ne)spravedlnosti. Dobře je to vidět na vstupní rozpravě o tom, kdo má být podle zákona oprávněn získat zpět znárodněný majetek.²

Kdo tedy může určitě a v prvním sledu restituovat? – v první řadě současní občané republiky – Češi a Slováci (na menšiny s československým občanstvím se zatím toto právo nevztahuje) – jen soukromé fyzické osoby mohou restituovat bývalé soukromé vlastnictví fyzicky, či za náhradu od státu (současní soukromí vlastníci o majetek nepřicházejí) – potomci, resp. dědici, nežije-li původní majitel – jen malí vlastníci a živnostníci v první fázi (posléze i střední). Nikdy ne velké závody (znárodněné již po 1945), velcí vlastníci. „Velké restituce“ byly omezeny na výjimky již implicitě – samotnou restituční hranicí (restituoval se majetek vyvlastněný po roce 1948, tedy až v druhé vlně znárodnování). Levicové Rudé právo v době okolo schvalování prvního zákona o majetkových restitucích explicitě a populisticky argumentuje to, co ty druhé,

² Bylo by užitečné ukázat genealogii restituční rozpravy v průběhu let, tak jak se restituce rozšiřují, ale to je práce na samostatnou studii.

pravé noviny ani neříkají, ale ani nekritizují či nevyvracejí: rozhodně nerestituovat „velké majetky“, neboť by to pro společnost bylo ekonomicky neúnosné a ohrozilo by to malé, drobné vlastníky a nastal by hospodářský chaos. Noviny – a nejen ty levé – důrazně žádají zachování pracovních míst. Pracovní místa jsou premisou i kritériem spravedlivosti restituční. Spravedlnost nápravy pro jedny nesmí postihnout subjekty dosud pracovněprávně svázané s tímto majetkem: dosavadní legální vlastníky ze socialistické éry a zaměstnance. (Reálná suverenita a vlastnická svoboda je předem omezoována spravedlivými nároky dosavadních nositelů jiných nemajetkových vlastnických oprávnění).

Logika úvah je klasickým dilematem: Jak vrátit věc majiteli a zároveň ji ponechat tomu, komu náležela (ať už jakkoli) dosud? Jak to udělat, aby se vlk nažral a koza zůstala celá? Za morální argumentaci je koncept vlastnických oprávnění, která vyplývají z práce (práce je zdroj hodnot) a produkční společenské funkce (celospolečenské prospěšnosti udržení výroby) stejně jako ze společenské potřeby sociálně-politické: zachovat pracovní místa (zaručit práci pro všechny). Družstevníci pracující v družstvu mají stejný nárok na majetek družstev jako restituenti, kteří v družstvech mají kapitál (půdu, budovy). Majitelé budov, půdy a dílen mají morální nárok vyplývající z minulé (materializované) práce: z práce předků. Zde – dle interpretace autora článku v RP ze dne 29. 11. 1990 „Komu půda, komu majetek?“ – proti sobě stojí dvě alternativy: jeden na „spravedlivou nápravu křivd a zachování sociálních jistot vesnice“ a druhý „pro rozbití družstev produkujících většinu potravin“ (potravin pro „národ“). Tertium non datur. Buď se restituenti rozdělí s družstevníky, nebo hrozí hladomor všemu lidu a sociální bouře vládě. Ovšem i ne-levicoví experti a novináři – jak ukazuje předběžná analýza tisku dalšího období – odvozují morální nárok na majetek (na jeho restituci) od několika konceptů vlastnického (majetkového) oprávnění najednou, často protichůdně. Nárok bývá odvozen od pracovních zásluh, od faktické držby, užívání a péče o majetek (zhodnocení), o vlastnické oprávnění zaknihováním, o zásluhy předků a dědický nárok. Tu se váže na klasický koncept soukromého vlastnictví, tu na koncept osobního vlastnictví socialistického, jindy na politicko-sociální kompenzační koncepty, které stavějí na morálním oprávnění na základě prožitých křivd, které s konkrétním majetkem ne vždy souvisejí, ale váží se k životu člověka (původního majitele či potomka) za určitého režimu. Morální nárok je navíc v posledku stejně – zejména v konkrétních případech – odvozován a posuzován v kontextu vazby osoby či skupiny na minulý režim (minulé režimy!). Čeští exulanti nemohou mít nárok na komunisty „ukradený majetek“, protože netrpěli pod jhem režimu, a navíc se měli (nebo mohli mít) líp než MY, nejsou tak chudí jako MY teď tady, a nepotřebují to tudíž tolik jako MY. Restituční se tu mísí s lidovou představou rehabilitace, která má daleko širší význam než

„mimosoudní rehabilitace“ uvedené v zákoně. Je tu často paradoxně přítomný jakýsi rovnostářský podtón: je morální dát především (či více) těm, kteří mají méně, a je také přítomna latentní obava, aby se někdo nestal – oproti ostatním – příliš bohatý. A k tomu legálně! Rudé právo pochopitelně vyslovuje tyto jinde spíše implicitní obavy nejhlasitěji a explicitně. „Pokud se to týká drobných provozoven, kde je jednoznačně prokazatelný vlastnický vztah,“ budiž. Velké majetky nevracet, to by ohrozilo „malé“ a ekonomicky „na to nemáme“ a politicky je to nespravedlivé. Oběťmi velké restituce by byli občané, neboť to „půjde z jejich kapes“ (RP, 17. 12. 1990, Dějiny nezačaly 25. únorem). Snad by se chudí ještě ke všemu neměli složit na bohaté, sponzorovat je, aby se tito mohli (znovu) stát boháči!

Jasná je i sémantika diskursu legálního (právního), který s politickým diskursem úzce souvisí: První restituční zákon s platností od 1. listopadu se také týkal jen majetku odebraného v letech 1955-1962, tedy především menších a středních majetků. Rok poté následuje zákon z února 1991 o mimosoudních rehabilitacích, který pojednává o materiálních škodách mezi únorem 1948 a 1. 1. 1990. Ten rozšiřuje předmět i subjekty restitucí. Oprávněnými osobami mohou být i bývalí českoslovenští občané, majili zde trvalé bydliště. Tu mediálně nálepkování jako „emigranti“, jindy „exulanti“ či později vstřícně jako „krajané“, kteří by měli mít stejné možnosti, aby nevznikly „bariéry apatie mezi exulanty a vlastí“ (MF, 31. 12. 1993, Zbytečná apatie vůči krajanům). Postupně se pod tlakem veřejnosti i různých zájmových skupin a lobby (MF, 1. 10. 1993, Bendová, J. Role lobby v restitucích) restituce rozšiřují, mediální a politický diskurs stále řeší otázky co a jak a komu ještě vrátit, či nevrátit. Restituční hranice nejsou ještě ani v roce 1993 jednoznačně vyřešeny, rozšiřují se. Rozhodnutí co, dokdy a komu vracet, resumující diskurs, jsou kompromisní (MF 5. 3. 1993, Bendová, J. V prolomení restituční hranice se prý v koalici rýsuje kompromis. Rozhovor s P. Tollnerem – KDS) a podle všech dobových mediálních signálů (a pak i signálů právnických) i neskutečně nesystematická. Dost se i v médiích mluví o restitučních lobby (církvní restituce, majetky židovské obce, zemědělci). Otázka „proč oni a my ne“ (či mediálně „proč těmto ano a těmto ne“) je pak na denním pořádku a argumenty pro spravedlivější dořešení restituce čerpají ze všech dostupných pramenů a koncepcí: socialistických i kapitalistických, tržních i sociálních, liberálních i konzervativních, utilitárních i náboženských, z minulých tradic, pragmatiky přítomnosti i vize budoucí cesty do té atraktivnější Evropy.

První zkušenosti restituentů

Co je ale pro moji úlohu zajímavější, je pohled do mediálního zrcadla: nalevo i napravo jsou první konkrétní zkušenosti s restitucemi, první medializované reálné causy. V oněch

dvou měsících okolo přijetí restitučního zákona jsem jich – pochopitelně – našla pomálu. V jednom článku se manželka a potomci původního majitele snaží získat zpět halu v Kuřimi, na kterou „se léta dívali jen přes plot“ s pocitem „křivdy“. Žádala vrácení nemovitosti zapsané dosud na manžela a plánovala, jak bude se syny podnikat. ONV však sděluje, že dle platného zákona mohou dostat halu, jen pokud se jí dobrovolně vzdá dosavadní vlastník – družstvo Jednota. Ta o tom nechce ani slyšet. Pan M. vážně uvažuje, že vyhlásí hladovku, jako to udělal jistý stejně „postižený“ vlastník autodílny v Pelhřimově. Současní pracovníci družstva Jednota reportérovi říkají, že jim je to jedno, oni se změně vlastníka bránit nebudou, zato prý „pro Jednotu to bude nepřijemné“. Novinář dává slovo i pracovníkům ONV Brno – Venkov: „Od počátku roku evidujeme 35 žádostí o vrácení nemovitostí a všem bývalým majitelům fandíme, vždyť ti lidé se provinili jen tím, že něco vlastnili,“ říká JUDr. Alexandra Večeřová (neznalá presumpce nevinny – pozn. O. Š.) z finančního odboru a dodává: „...i když ne všichni budou mít odvalu převzít své objekty,“ které „chátrají“. Článek vyšel těsně před přijetím restitučního zákona (MF, 11. 9. 1990, Náplast na starou křivdu). Rozpaky nad reálnou neslučitelností toho, co je (co by mělo být) morální a spravedlivé a co spravedlivé podle „řeči práva“ (či exekuce) není, prosakují od začátku reportážemi o restitučních případech. Všichni veřejně „fandí“ restitucím: novináři i úřady, veřejnost i politici a strany. První pionýři restitucí – jak čteme už i v tehdejších médiích – však ochotu úřadů a podniků rozhodně reálně necítí. Naopak. Úřady jako by byly ochromené, neakceschopné, či neochotné jednat. Bezmoc bývalých majitelů a jejich potomků ve snaze získat majetek skutečně (reálně) zpět do svých rukou (do držby, k užívání) empaticky sdílejí novináři. Odhady či dokonce přesvědčení, že jen nemnozí budou mít odvalu žádat majetek zpět (natož s ním podnikat), které v médiích zazněly z nejrůznějších úst, se v tiskem zachycených konkrétních případech restitučních nároků ani tehdy nenaplnily. Naopak, je zjevné, že tlak na vrácení majetku zdola zde již před přijetím (resp. v době přijímání) prvního zákona byl, lidé se na úřadech informovali, žádali. Někteří se dokonce domáhali svého majetku demonstrativně, politicky: v extrémních případech hladovkou. Na prvních causách je už jasně vidět, že držitelé (povinné osoby), kteří by měli majetek restituentům vydat, hrají o čas, a že čas pracuje pro ně. Popisy prvních caus naznačují, že dosavadní držitelé (povinné osoby) jsou v restituční hře oproti oprávněným osobám právně i fakticky ve strategické výhodě. Např. stavební družstvo Ministerstva vnitra AVIA začalo po výzvě k restituci v devadesátém roce urychleně stavět domky na parcele, kterou za normalizace donutili pana Kočího prodat za pakatel pod záminkou, že zde bude sídliště (tedy pod tlakem „veřejného zájmu“), ačkoli tu sídliště, jak posléze zjistil, nikdy nebylo plánováno. Příznačné je, že pan Kočí nestojí o peníze, stojí o svou parcelu, pochopitelně o nezastavěnou (MF, 28. 10. 1990, Osud jedné parcely). V Ru-

dém právu je v tomto žhavém restitučním období jen jeden článek tohoto typu: hovoří o zájmu řádu premonstrátů o navrácení ohromného majetku v Teplé, který je roztržštěn, zdevastován a spravuje jej řada subjektů. Řád má štáb právníků, který shromažďuje veškerou dokumentaci, připravuje se na vypuknutí restitucí a vstup zatím utajovaného zahraničního vlastníka. „Změnou majitelů by lidé o práci přijít neměli. Kolik jich však bude pracovat na církevním, je otázkou,“ uzavírá autor (RP, 1. 12. 1990, Jenom v Teplé je ve hře 9000 hektarů půdy). Církevní restituce nejsou vůbec předmětem mého výzkumného zájmu. Článek uvádím proto, že je jich v tomto období v tisku málo, a protože je zde přítomen obecnější rys mediální argumentace oné doby: vstřícné ujišťování restituentů, že zachovají pracovní místa, a obava o osud pracovníků, znějící v otázkách novinářů, jsou dvěma stranami téže mince (téže de/legitimační strategie). Zní tu i další podtón, který vlastnické změny hodnotí kritérii legitimizujícími subjekt – vlastníka: náznak, že církve a zahraniční účastníci jsou v očích veřejnosti potenciálně méně vhodným vlastníkem a zaměstnavatelem než subjekty jiné: naše české a ne-církevní.

Politická representace a ideologická dikce restitučního diskursu: zastánci a odpůrci restituční cesty privatizace

Sporadický restituční diskurs nezní zpočátku – na podzim roku 1990 – přes ozvučnou desku médií „zdola“, ale spíše z parlamentu, od politiků a od odborníků, převážně ekonomů a právníků. Možnost privatizace restituční cestou se objevuje v médiích náhle, půda veřejného mínění není připravována postupně, jak je tomu u ostatních privatizačních metod. Přitom víme, že zárodečné politické koncepty privatizace (ekonomické reformy) s reprivatizací touto cestou vůbec nepočítaly a že politické subjekty ji začaly artikulovat pod přirozeným tlakem očekávání voličů a formujících se skupin a lobby. V mediální mapě revolučního období nelze najít zrod či prvé přijetí této myšlenky. Každopádně řada lidí, tak jako v roce 1968, interpretovala zatím obecně vymezený směr vývoje (liberálně tržní, parlamentně demokratický, občansky společenský, svobodný, západní) v kontextu restaurace – onoho návratu ke kořenům. Zcela logicky a pragmaticky veřejnost očekávala, že se vrátí to, co vrátit jde. Že se vrátí majetek a že se vrátí alespoň něco z toho, co tu bylo před komunismem východní provenience, že se vrátí něco z prvorepublikových tradic a hodnot.

Ex post facto

Nedávno něco podobného naznačil i ekonom L. Mlčoch v interview 7. 6. 1997 pro Český rozhlas, vzpomínaje na onu bouřlivou dobu řekl, že na myšlenku restitucí jej přivedla slova neznámé starší paní, která na slogan privatizace reagovala asi v tom smyslu:

„Tak to nám teď vrátěj, co nám sebrali.“ Nebyla to otázka, byla to samozřejmá interpretace obecně politicky definované situace. Lubomír Mlčoch poté přednesl již konceptualizovanou představu restituce na velkém shromáždění na VŠE. Václav Klaus sedící vedle něj na tribuně prý reagoval překvapeně a prohlásil, že těžko budou hledat v otázce privatizace formou restitucí konsenzus. Také V. Rychetský, místopředseda federální vlády v letech 1990-1992, zdůrazňuje, že od počátku roku 1990 se ve vládě střetávaly dva zájmy. Prvý representoval Václav Klaus, ministerský předseda a „otec privatizace“: Byl proti majetkovým restitucím a „akcentoval potřebu rychlé ekonomické transformace nezabývající se pracným obnovováním vlastnických a majetkových vztahů“. Druhý zájem vycházel z „mravního imperativu“ zmírnění křivd. „Jednání ve vládě bylo velmi dramatické – snad poprvé se hlasovalo o každém principu restitucí zvlášť (zda má být nárok podmíněn občanstvím a trvalým pobytem, zda se má restituce omezit na fyzické osoby, zda se má vztahovat i na znárodnění atd.),“ takto hodnotí o čtyři roky později politický diskurs okolo restitucí Pavel Rychetský. Rychetský tvrdí, že „na půdě parlamentu vstoupily do hry vedle zájmů – zjednodušeně řečeno – pravicových, středových a levicových sil i zájmy národnostní (zejména maďarské menšiny) a tlak různých lobby.“ Ještě v roce 1994 „před restituční tečkou“ musí zejména ODS čelit tlakům na další rozšiřování restitucí (MF Dnes, 22. 6. 1994, Náprava křivd byla kompromisem). Rychlost a nekomplikovanost privatizace měla být premisou i zárukou její spravedlnosti na zásadě „rovných (nástupních) šancí“, tedy zárukou jakéhosi bleskového přerozdělení vracejícího vlastnické subjekty do bodu nula. Pak může spravedlivě začít tržní soutěž. Proto je restituce původním majitelům a dědicům označována transformačním mainstreamem za „nesystémové opatření“. Restituce nesplňuje podle ideových vůdců koncepce privatizace právě tato důležitá spojená kritéria jejího úspěchu: rychlost, nekomplikovanost a spravedlivou rovnost šancí na startovní čáře trhu. Privatizační nivelizace by měla být prostředkem k nápravě nivelizace zestátněním. Heslo „pravice“ koncem devadesátého roku mělo znít důsledněji: „Přes komunismus k zářným zítřkům kapitalismu“. Kritéria jimiž jsou v médiích hodnoceny a váženy nároky vztahující se k osobě (subjektu), tedy k onomu KDO má restituovat a čím je nárok oprávněný se hodně odvíjejí od politické minulosti osoby (kolaborace za války, služba komunistickému režimu, příslušnost k jiné národnosti), ba i od starších, historicky ukotvených postojů, až „nacionálních xenofobií“ (presentovaných často jako národní zájmy): nedůvěra k „cizácké“ šlechtě a církvi, k Němcům, národním zrádcům a odpadlíkům (včetně českých „emigrantů“). To vše se projevuje v diskusích o morální oprávněnosti a spravedlnosti restitucí fyzických i právnických osob (Sokol, profesní společenstva, spolky etc.). Je to vlastně logické: náprava minulých křivd je poměřována minulými zásluhami. Minulost je restitucemi a rehabilitacemi otevřena dokořán fakticky

(právně), sociálně i mentálně. Minulost je otevřena: již prvý pohled zpět do propasti času však ukazuje, že jsme otevřeli více možných „minulostí“, tak různých, tak odlišných. Zlomový diskontinuitní charakter našich dějin, rámovaný hlavně roky 1848, 1918, 1938, 1945, 1948, 1968 a 1989, v posledním století postihuje s neúprosnou pravidelností všechny generace, ty starší zasahuje několikrát za sebou. Kadlub minulé zkušenosti modeluje definování další sociální změny různými generacemi a skupinami. Diskuse o restitucích plně obnažuje latentní přehistorizovanost naší společnosti, nadhistorizovanost jejího sebepojetí a vnímání současné situace lidmi. Snaha ideologů najít nějaká universální dnešní kritéria dnešního přehodnocování tak různých minulostí tak, že přeloží různá dřívější kritéria na jednotný „společný a dnešní jmenovatel“, není dvakrát úspěšná. Očima genealogie a biografie těžko může být: vždyť i kritéria mají svou historii, svou genealogii.

Hlas médií a „hlas lidu“ – odkazuje jedno k druhému? Pakliže ano, jak? To se trpělivý čtenář dozví v následujících dvou kapitolách. V nich nechám zaznít hlasy restituentů samotných.

Příloha 2:

POUČENÍ Z NOZICKA

Snad by – podle mého – pomohla hlubšímu pochopení restitučního diskursu inspirace sociologická či filosofická: Nozickova nároková teorie spravedlnosti (Nozick 1995). Podle té je spravedlivá distribuce majetku historická, neboť vychází z určitého stavu, který je dán dějinným vývojem. Spravedlivé nabytí i převody majetku počítají i s principem korekce nespravedlností. Princip využívá informací z historie o předchozích nespravedlnostech, ke kterým došlo, a snaží se modelovat distribuci tak, jako kdyby k těmto nespravedlnostem nedošlo. Spravedlivé distribuce majetku vyplývají za této situace prostě evolučně z jiné spravedlivé distribuce legitimními prostředky změny. Prostředky jsou legitimovány souladem s principy spravedlivého převodu, čímž si uchovávají spravedlnost. Mezi historické (nárokové) principy ovšem řadí i principy „společenské užitečnosti distribuce“ a distribuci podle „morální kvality“. Proti tomuto principu Nozick staví principy spravedlivé distribuce neodvozené historicky (tradicí), ale založené na strukturálně požadované struktuře konečného výsledku, konečného stavu (distribuce). Tyto výsledkové distribuce nutně – což je z hlediska konzervativce nevýhoda – vyžadují i redistribuci. Ta brání jedincům převádět zdroje podle jejich vůle a/nebo se převádějí peníze jedněch druhým. Problémem diskursivního konceptu majetkové restituce v českém pojetí realizace je to, že kontaminuje oba tyto principy spravedlivé distribuce. Paralyzuje tak revitalizaci původních tradičních principů založených na suverenitě soukromého vlastnictví. Neoznačuje navíc všechna nabytí za stavu historického (mezi lety 1948 a 1990) za nespravedlivá a neplatná a legitimuje i některé nespravedlivé způsoby převodu (například legitimizuje socialistické tzv. „trvalé užívání“ cizího majetku a nedelegalizuje většinu převodů vlastnictví). Podle starších principů spravedlivé distribuce (prvorepublikových) nenapravuje vše, co jim později nevyhovovalo, bylo pokřiveno, bylo nespravedlivé. Náprava je navíc nešťastně kombinována s privatizací a ta byla vedena právě onou strukturální logikou konečného cíle, konečného stavu. Prostředky distribuční změny – legální a legitimní byly jaksi podružné, jakoby považované za neutrální mediátory změn. Nakonec i samotná restituce („odmyšlená“ od privatizace) neušla této logice distribuční spravedlnosti podle cílového stavu (aby nebyla přílišná majetková diferenciace, aby se majetek nedostal „cizincům“ včetně krajanů...). Také tradiční způsoby legitimní prostředky distribuce majetku byly tvrdě a necitlivě „přeloženy“ do nových legálních (například nebyly uznány rodinné akciové společnosti, právo na duševní vlastnictví). Prostě byla ještě jednou – po komunismu – delegitimizovány principy spravedlivého nabytí a převodu majetkových vlastnických práv. Některé majetky dokonce přestaly být legitimovány soukromým nabytím

ba vytvořením (receptury) a tudíž se spravedlivě převoditelnými majetky nestaly (duševní vlastnictví, ochranné známky). Mnohdy tak byly legitimovány (legalizovány) jako spravedlivé principy majetkové distribuce protichůdné, konfúzní či konkurenční: socialistické i kapitalistické zároveň (trvalé užívání a limity nájemného a restituce nájemných domů) nebo dokonce ani jedny ani druhé, ale nové principy (předpisy fungování investičních fondů a kapitálového trhu).

Principy spravedlivé nápravy distribuce majetku na první pohled selektují z minula podivný konglomerát na jedné misce nespravedlivého a spravedlivého: Znárodnění prvé 1919 bylo spravedlivé, znárodnění velké v roce 1945 také (ale morálně bylo trochu pochybené) a zabavení majetku Němců, zrádců a kolaborantů 1945 také, znárodnění po roce 1948 a vyvlastňování ba i jiné typy vlastnických změn byly nespravedlností, kterou je možné a nutné částečně napravit. Která část nespravedlnosti majetkové distribuce a jak byla napravena, která ne? Snad by se na tuto otázku dalo odpovědět zprostředkovaně: prostřednictvím odpovědi na schůdnější a empiričtější otázku: Kdo, co a jako ztratil/získal při procesu nápravy křivd, tedy v restituční hře. Ano, právě metafora hry (dramatické hry typu play pozn. aut.), jejíž pravidla neznáme (resp. známe jen zákony – jakási pravidla pravidel) se mi zdá vhodným prostředkem popisu procesu restituování.

Příloha 3:
TABULKY č. 1 a 2

Tabulka č. 1: Věková struktura čtenářů RP v roce 1991

N – v roce 1991 činil vzorek 988 čtenářů listu.

Dotazování proběhlo 5/6 a 9/10 měsíc 1991

Věk čtenářů	Podíl v procentech
14–19	9
20–29	10
30–39	17
40–49	26
50–59	14
60 a více	24
TOTAL	100

Tabulka č. 2: Struktura čtenářů RP v roce 1991 podle dosaženého vzdělání

Zdroj: GFK, Újezd 40/450, 118 01 Praha

N – v roce 1991 činil vzorek 988 čtenářů listu.

Dotazování proběhlo v 5/6 a 9/10 měsících v roce 1991

Stupeň vzdělání	Podíl v procentech
základní	40
střední bez maturity	23
střední s maturitou	26
vysokoškolské	11

Příloha 4:

ZÁKONY A NORMY DOTÝKAJÍCÍ SE RUDÉHO PRÁVA V ROCE 1990

Zákony, které byly schváleny v roce 1990³ a návrhy zákonů podané v témže roce, týkající se restitucí a rehabilitací.

Zákony týkající se periodik v roce 1990

Zákony o odnětí majetku KSČ

Zákony týkající se reformy a její přípravy 1990

Restituce

Zákon č. 119/1990 Sb., o soudní rehabilitaci

Zákon č. 298/1990 Sb., o úpravě některých majetkových vztahů řeholních řádů a kongregací a arcibiskupství olomouckého

Zákon č. 403/1990 Sb., o zmírnění následků některých majetkových křivd

Připravované:

Zákon č. 87/1991 Sb., o mimosoudních rehabilitacích

Zákon č. 229/1991 Sb. o úpravě vlastnických vztahů k půdě a jinému zemědělskému majetku

Zákon č. 92/1991 Sb., o podmínkách převodu majetku státu na jiné osoby

Periodický tisk

Zákon č. 86/1990 Sb., kterým se mění a doplňuje zákon č. 81/1966 Sb., o periodickém tisku a o ostatních hromadných informačních prostředcích

(Zákon č. 81/1966 Sb., o periodickém tisku a o ostatních hromadných informačních prostředcích).

Majetek KSČ

Zákonné opatření předsednictva Federálního shromáždění č. 177/1990 Sb., o některých opatřeních týkajících se majetku politických stran, politických hnutí a společenských organizací

Nařízení vlády České a Slovenské Federativní Republiky č. 212/1990 Sb., o odnětí nemovitého majetku státu v trvalém užívání Komunistické strany Československa

Ústavní zákon č. 496/1990 Sb., o navrácení majetku Komunistické strany Československa lidu České a Slovenské Federativní Republiky

Jiné relevantní zákony:

Zákonné opatření předsednictva Federálního shromáždění č. 362/1990 Sb., o rozšíření okruhu vedoucích funkcí obsazovaných jmenováním

Zákon č. 427/1990 Sb., o převodech vlastnictví státu k některým věcem na jiné právnické nebo fyzické osoby

Reforma

19. 3. až 2. 4. 1990 byla zpracována první varianta „Návrhu strategie přechodu k tržní ekonomice“.

20. 4. je datován text „Scénář ekonomické reformy, společný návrh FMK a SPK (Č. j. 90663/90-II)“ pro schůzi Federální vlády připraven Ministerstvem financí a Státní plánovací komise. Předkladateli byli: Václav Klaus a Vladimír Dlouhý na zpracování se podíleli T. Ježek, R. Češka, D. Tříška, pod vedením J. Zieleniece). Zdůrazňoval rychlost „denacionalizace“ či „úplné deetatizace“ a následné privatizace.

3. 5. 1990 probíhá jednání federální vlády o alternativních scénářích reformy. Je rozhodnuto předložit Federální vládě jediný „integrováný“ scénář.

3. 9. Federální shromáždění ČSFR projednalo výsledný Scénář ekonomické reformy. Byl uveřejněn dne 4. 9. v Hospodářských novinách. „*Změnu vlastnických vztahů definovat ve třech variantách malou privatizaci, částečnou restituci a velkou privatizaci.*“ (Šulc 1998: 76) Ta měla být uskutečněna jak standardními tak „nestandardními metodami“ – investičními kupóny prostřednictvím Fondu národního majetku